

QAACCESSA TAPHA IJOOLLEE OROMOO BOORANAA:

GODINA BOORANAA AANAA TALTALLEE

ASCHAALEW ASRAAT

YUUNIVARSITII ADDIS ABABAA

KOLLEEJJII NAMOOMAA, QO'ANNOO AFAANII,

JOORNAALIIZIMIIFI QUUNNAMTIITTI

MUUMMEE AFAAN OROMOO, OGBARUUF

FOOKLOORII

HAGAYYA 2009/2017

FINFINNEE

**QAACCESSA TAPHA IJOOLLEE OROMOO BOORANAA:
GODINA BOORANAA AANAA TALTALLEE**

ASCHAALEW ASRAAT

GORSAAN: DR. XILAAHUUN TALIILAA

**WARAQAA QORANNOO ULAAGAA DIGIRII
LAMMAFFAA (MA) AFAAN OROMOOFI OGBARRUU
BARSISUUN GAMISAAN GUUTTACHUUF
MUUMMEE AFAAN OROMOO, OGBARRUUF
FOOKLOORIIF DHIHAATE**

**YUUNIVARSITII ADDIS ABABAA
KOLLEEJII NAMOOMAA, QO'ANNOO AFAANII,
JOORNAALIIZIMIIFI QUUNNAMTIITTI
MUUMMEE AFAAN OROMOO, OGBARRUUF
FOOKLOORII**

HAGAYYA 2009/2017

FINFINNEE

Yuunivarsitii Addis Ababaa
Dhaabbata Digirii Duraatiin Boodee

Waraqaa qorannoo ulaagaa digirii lammaffaa (MA) Afaan Oromoofi Ogbarruu
Barsiisuun guuttachuuf Aschaalew Asraat mata duree: Qaaccessa Tapha Ijoollee Oromoo
Booranaa: Godina Booranaa Aanaa Taltallee jedhuun qopha'e, sadarkaa yuunivarsiitiin
kaa'e guuteera.

Koree Qormaataa

Qoraa Alaa_____ Mallattoo_____ Guyyaa_____

Qoraa Keessaa_____ Mallattoo_____ Guyaa_____

Gorsaa_____ Mallattoo_____ Guyyaa_____

Axxareeraa

Kaayyoon qorannoo kanaa qaaccessa tapha ijoollee Oromoo Booranaa: Aanaa Taltallee kan jedhu yoo ta'u, kaayyoo kana galmaan ga'uuf, ragaan yoomessa dhugaafi namtolchee keessaatti, mala daawwannaa fi afgaaffiin funaanamee jira. Akkaatuma kanaan qorannoo kana keessatti, maalummaa tapha ijoollee, gosoota tapha ijoollee, faayidaa tapha ijoollee, akkaataa raawwii tapha ijoollee, yoomessa tapha ijoolleefi meeshaalee taphoonni ijoollee ittiin taphatamaan qaaccessuurratti kan xiyyeeffateedha. Odeeffannoon qorannichaaf ta'u, mala qulqulleeffataatiin ijoollee umrii ijoollummaa keessa jiraataani taphoota adda addaa taphataaniifi namoota dhimma tapha ijoolleerratti odeeffannoo qabanirratti yemmuu ta'u, malli iddatteessuu qoratichi itti dhimma ba'e, mala iddatteessuu eerummaati. Odeeffannoon argame yaada hayyootaarratti hundaa'uun qaacceffamaani jiru. Haaluma kanaan odeeffannoon sassaabame, erga qaacceffamee booda bu'aan qorannichaa adda ba'ee jira. Bu'aa qorannoo kanaan kan mul'ataan: gosoonni tapha ijoollee ta'aan 41 qaacceffamaani jiru. Itti dabaluun qabiyyeefi akkaataan raawwii taphoota kanaa ilaalamaani jiru. Akkasumas, taphni ijoollee yoomessa garagaraa (yeroo birraa (hagayya), yeroo bonaa, yeroo arfaasaa(gannaa), yeroo gannaa(adooleessa), tapha halkaan taphatamaaniifi yoomessa garagaraa) keessatti taphatamuu akka danda'aan qorannoo kanaan bira ga'amee jira. Kanarratti hundaa'uun dhimmoonni tapha ijoolleen walqabataan kanneen akka tapha ijoollee suursagaleen waraabanii dhalootaaf, hambaa godhaani kaa'uu, hawaasni sadarkaa sadarkaan jiru dhimma tapha ijoolleef, bakka akka kennaan gochuufi qorattoonni dhimma tapha ijoollee kanarratti qorannoo kana ka'umsa godhachuun kallattii garagaraan akka ilaalaaniif, yaada gara fuula duraaf, furmaata barbaadaan ta'uun beekamee jira.

Galata

Waan hundumaa dura kan haala garagaraa keessatti humnaafi dandeettii naaf ta'e, Waaqayyoon galateeffaadha. Itti aansuun osoo naan nuffiin, yeroo isaani osoo hinwaakkaatiin gorsaafi yaada bilchaataa naaf, kennuun waraqaan qorannoo kun haala kanaan akka qophaa'u kan taasisaan, Dr. Xilahuun Taliilaaf, galanni koo daangaa hinqabu. Akkasumsa, galma ga'insa qorannoo kanaaf, bu'uura ta'uun ragaa qulqullaa'aa naaf kennuun kan na tumsaan ijoolleefi namoota ganda baadiyyaafi magaalaa Aanaa Taltallee jiraataan, akkasumas, hogganaa waajira Aadaafi Turizimii Aanaa kanaa naan galateeffaadha. Odeeffannoon qorannoo kanaa gara barreeffamaatti erga jijjiirame booda, yeroo gorsaa koo bira geessu hunda maxxanfamee(print) akka ba'uuf, kan na gargaare obboleessa koo Fissahaa Asraat guddaa galateeffaadha. Akkasumas, mobaayila sagalee ittiin waraabu, suuraa taphaa ittiin kaafaadhuufi taphoota yeroo taphataan akka waraabuuf, kan na gargaare mucaa eessuma kooti Abdiisaa Taganee oolmaa keef, Waaqayyo si haa eebbisuun jedha. Dabalataan, suuraa taphoota muraasaa kaasuun kan na gargaare barsiisaa Isheetuu Bonayyaa galatoomi jedhaan. Dhumarratti, yemmuu qorannoo kana hojjadhu, deeggarsa yaadaafi tumsa naaf gochuun kan na deeggaraa turuun maqaan isaani hineeramiin hunda baay'een galateeffaadha. Gatii oolmaa keessani Waaqayyo isiniif, haa deebisuun jedha.

Hiika Jechootaa

- ❖ Aaddaa: angafa
- ❖ Abraasaa: abaaboo bifa diimaa qabu, ji'a Muddee keessa qofa mul'atu.
- ❖ Adaayyuu: booseetti
- ❖ Agarii: nyaatee/nyaattee kan hinguufne
- ❖ Agooroo: jabbii gurguuddoo
- ❖ Algaggaa: dubbachuu jechuu ta'uu mala
- ❖ Araaraan caancaphaliisaa: nu oolchi jechuu ta'uu mala
- ❖ Baalladee: baala biqiltuu baala tamboon walfakkaatu.
- ❖ Badheessa: jalqaba yeroo roobni Gannaa/Birraa eegaluufi horiin baay'ee beela'u
- ❖ Bargoo: tapha bargaanfachuun taphatamu
- ❖ Bubbuukachuu: awwara keessa lafa dhiituu
- ❖ Bunoo re'ee: udaan re'ee
- ❖ Buruntii: kubbaa wayyaa dulloomarraa hodhamu
- ❖ Cakkee: biqiltuu jirmi isaa bifa qunceen lafaa ba'u
- ❖ Caraqa: jabbii refuu dhalattu
- ❖ Ceekuu: mukuu
- ❖ Cibiliq: kallattii wallaali jechuu ta'uu mala
- ❖ Coomphoo: waalitti qabachuu
- ❖ Daaga: qabeenya yeroo taphaa namaaf kennau, fkn. himphoyyaarratti
- ❖ Daargula: lafa bishaan dhugaanitti iddoo horiin ciisu
- ❖ Dafanaa: sodaataa, lugna
- ❖ Daraaraa: kennaa yeroo dubra kadhataan maatii intalaaf, kennamu
- ❖ Dhaddacha: muka guddaafi bal'aa ta'ee, qoraattii qabu
- ❖ Dhoqqoba/naaphoo: bakka re'eefi jabbiin keessa bulaan
- ❖ Diqqaa: xiqqaa
- ❖ Doofata: ilalaa
- ❖ Faroo: milkii
- ❖ Foora: darabaa, bakka horii qa'ee keessaa itti godaansisuun qubsiisaan
- ❖ Fuloo: seensa moonaa loonii
- ❖ Geeloo: tapha hiddii/ udaan gaalaan oldarbachuun lakkaa'aa taphataan

- ❖ Gilihee: tapha ijoolleen shamarranii dhiira ittiin qeeqaan
- ❖ Goljaa: karkarroo
- ❖ Goonnicha: wanta dacha'e, gadi dhommooqe
- ❖ Goorjama: bulguu, kan nama nyaatu
- ❖ Guubee: xiyyaafi darbannaa isaa
- ❖ Hamusee: tole, eeyyee jechuu ta'uu mala
- ❖ Hanfalaa: sabbata
- ❖ Harooressa: gosa mukaa quncee qabu, kan meeshaa adda addaa hojjachuuf, mijatu.
- ❖ Himbiriqqi/hibbaaqqi: tole jechuu ta'uu mala
- ❖ Himphoyyaa: waan dhokataa
- ❖ Hooppee: soddaa jechuu ta'uu mala
- ❖ Ila: ija
- ❖ Ilaada: gosa hantuutaa bosona keessa galu.
- ❖ Insiyyaa: eeyyee akkasi jechuu ta'uu mala
- ❖ Jaji'uu: qaqal'isaani dhedheereessu
- ❖ Kallee: taphaa qillee jedhamuun beekamu ta'ee, muka xinnaate bifa kubbaan bocame
- ❖ Kolbuu: kallee qorsuu lamaan gidduu boolla keessa kaa'uu
- ❖ Kooba: biyyoo rirmaan oltuulamu
- ❖ Laawwee: xiyya
- ❖ Madaala: meeshaa aanaan ittii itichaan
- ❖ Majjaanii: baala shaayii
- ❖ Makkaluu: ittii hidhuu
- ❖ Manyee: luka
- ❖ Mooqaa: fal'aana
- ❖ Nyaapha: diina
- ❖ Ogoraa: gosa mukaa qoraattii qabu kan karra moonaa ittii cufaan
- ❖ Qammana: itittuu raasuun dhadhaan erga ba'ee, kan hafu
- ❖ Qilxiphee: gosa mukaa qoraattii qabu
- ❖ Qixii: quphanuu, ofirra gadi taa'uu jechuu ta'uu mala

- ❖ Qonyifatu: oldacha'u
- ❖ Qorsuu: meeshaa kalleen ittiin taphatamu
- ❖ Qurquraa: ija mukaa buna fakkaatu
- ❖ Seera daawwee: kan seeraan hinbullee ta'uu mala
- ❖ **Shaalloo**: tapha hiddiin/udaan re'een boolla, boolla saddeeqaa keessatti taphatamu
- ❖ Shibalballoo: naanna'uu
- ❖ Shirriinqoo: hudduun irraangadee mucucaachuu
- ❖ Shukshukachuu: miila lafarratti riguu
- ❖ Ta biyyaa: kan ormaa
- ❖ Tokii: wanta tokko tokkoon taphataan
- ❖ Tusee: miciree
- ❖ Ubbaara: wayyaa
- ❖ Waaree horii: ganama horii hamma tikni ga'uutti moonaa keessaa gadi baasuu
- ❖ Waayyuu: angafa
- ❖ Xillibaa: dhagaa quba harkaan hadhuu
- ❖ Xoomphee: xinnaa ta'uu mala
- ❖ Xullubbee: waan utaalaan
- ❖ Xuxii: gondaa
- ❖ Xuyyifachuu: irraa kaasuun gara biraatti dabarsuu
- ❖ Yarsuma: tika
- ❖ Yeebbaa: arrabsoo dhiiraa

Baafata

Qabiyyee

Fuula

Axxareeraa.....	i
Galata.....	ii
Hiika Jechootaa.....	iii
Baafata Suuraawwani.....	xi

Boqonnaa Tokko

1. Seensa.....	1
1.1. Seen-Duubee Qo’annichaa.....	1
1.2. Seen-duubee Haala Waliigalaa Aanaa Taltallee	3
1.2.1. Argama Bakka Qo’annichaa.....	3
1.2.2. Madda Oromoo Booranaa.....	5
1.2.3. Sirna Ittiin Bulmaataa.....	5
1.2.4. Amantaa.....	7
1.2.5. Dinaagdee	8
1.2.6. Gosa Oromoo Booranaa Aanaa Taltallee	9
1.2.7. Henna/Dhahaa	13
1.3. Ka’umsa Qo’annichaa	15
1.4. Kaayyoo Qo’annichaa	16
1.4.1. Kaayyoo Gooroo.....	16
1.4.2. Kaayyoo Gooree	16
1.5. Bu’aa/Faayidaa Qo’annichaa.....	16
1.6. Daangaa Qo’annichaa.....	17
1.7. Hanqina Qo’annichaa	18

Boqonnaa Lama: Sakatta’a Barruu

2. Seensa.....	20
2.1. Yaadrimeefi Yaaxxina Qo’annichaa	20
2.1.1. Yaadrimee Qo’annichaa	20
2.1.1.1. Maalummaa Fookloorii.....	20
2.1.1.2. Faayidaa Fookloorii.....	23
2.1.1.3. Gooroowwan Fookloorii.....	26

2.1.1.3.1. Afoola.....	26
2.1.1.3.2. Duudhaa Garee Hawaasaa.....	28
2.1.1.3.3. Meeshaa Aadaa.....	29
2.1.1.3.4. Aartii Hurruubummaa.....	31
2.1.1.4. Maalummaa Ijoollee.....	32
2.1.1.4.1. Maalummaa Ijoollee Akka Hawaasa Oromootti.....	33
2.1.1.5. Maalummaa Tapha Ijoollee.....	35
2.1.1.6. Gosootaa Tapha Ijoollee.....	36
2.1.1.7. Moggaasa Maqaa Taphaa (Local Naming And Taxonomy).....	38
2.1.1.8. Faayidaa Tapha Ijoollee.....	38
2.1.1.9. Akkaataa Raawwii Tapha Ijoollee.....	40
2.1.1.10. Yoomessa Raawwii Tapha Ijoollee.....	42
2.1.1.11. Walitti Dhufeenya Fooklooriifi Ijoollee.....	43
2.1.1.12. Adeemsa Ijoolleen Fooklooriitti Hirmaataan.....	45
2.1.1.12.1. Sadarkaa Maatitti.....	45
2.1.1.12.2. Sadarkaa Ollaatti.....	46
2.1.1.12.3. Sadarkaa Mana Barumsaatti.....	47
2.2. Yaaxxina Qorannoo Fookloorii.....	49
2.2.1. Yaaxxina Fayyadamaa.....	49
2.2.2. Yaaxxina Haalawaa.....	50
2.3. Sakatta'a Barruu Walfakkii.....	51

Boqonnaa Sadii: Mala Qorannoo

3.1. Adeemsa Qorannichaa	54
3.2. Madda Odeeffannoo.....	54
3.3. Mala Iddattoofi Iddatteessuu.....	54
3.4. Mala Odeeffannoon Ittiin Sassaabame	55

3.4.1. Daawwannaa	55
3.4.2. Afgaaffii	56
3.5. Malleen Xinxala Ragaalee	57
3.6. Ibsa (Transcription).....	57
3.7. Muuxannoo Dirree.....	58

Boqonnaa Afur: Qaacceessa Odeeffannoo

4. Gosoota Tapha Ijoollee.....	59
4.1. Tapha Ijoollee Bifa Gaaffiifi Deebiin Taphatamu	60
4.2. Tapha Ijoollee Meeshaan Deeggaramuun Taphatamu.....	60
4.3. Tapha Ijoollee Jechaafi Gochaan Taphatamu	60
4.4. Tapha Ijoollee Jechaan Taphatamu.....	60
4.5. Adeemsa Raawwii Tapha Ijoollee	61
4.5.1. Himphoyyaafi Seera Tapha Himphoyyaa	61
4.5.2. Algaggaafi Seera Tapha Algaggaa	62
4.5.3. Kalleefi Seera Tapha Kallee	64
4.5.4. Coomphoo/Wallaansoo fi Seera Tapha Coomphoo/Wallaansoo.....	66
4.5.5. Binoofi Seera Tapha Binoo.....	68
4.5.6. Qixiifi Seera Tapha Qixii.....	69
4.5.7. Araaraan Caancaphaliisaafi Seera Tapha Araaraan Caancaphaliisaa	70
4.5.8. Waaqoo Waaqoo Roobiifi Seera Tapha Waaqoo Waaqoo Roobii	72
4.5.9. Yeebbaafi Seera Tapha Yeebbaa	73
4.5.10. Koroo Korommooyyaafi Seera Tapha Koroo Korommooyyaa.....	75
4.5.11. Xillibaafi Seera Tapha Xillibaa	76
4.5.12. Shaalloofi Seera Tapha Shaalloo.....	78
4.5.13. Oggoon Hoo Goonnichaafi Seera Tapha Oggoon Hoo Goonnichaa	79
4.5.14. Geeloofi Seera Tapha Geeloo	80
4.5.15. Insiyyaafi Seera Tapha Insiyyaa	81
4.5.16. Tokiifi Seera Tapha Tokii	83
4.5.17. Ballaa Gadamsaafi Seera Tapha Ballaa Gadamsaa.....	86
4.5.18. Shirriinqoofi Seera Tapha Shirriinqoo.....	87
4.5.19. Lukkuu Lukkuufi Seera Tapha Lukkuu Lukkuu.....	88

4.5.20. Waldhokachoofi Seera Tapha Waldhokachoo	89
4.5.21. Guubeefi Seera Tapha Guubee	91
4.5.22. Kubbaa Maraafi Seera Tapha Kubbaa Maraa	93
4.5.23. Gororriin Gorommummaaniifi Seera Tapha Gororriin Gorommummaani	95
4.5.24. Hiibboo Xariiifi Seera Tapha Hiibboo Xar	96
4.5.25. Buruntiifi Seera Tapha Buruntii	97
4.5.26. Ookkoofi Seera Tapha Ookkoo	100
4.5.27. Soddaan Walhinarginiifi Seera Tapha Soddaan Walhinargini	102
4.5.28. Loon Looniifi Seera Tapha Loon Loonii	104
4.5.29. Akkoo Haa Boolloofi Seera Tapha Akkoo Haa Boolloo	105
4.5.30. Chinbubbuukattuufi Seera Tapha Chinbubbuukattuu	106
4.5.31. Giliheefi Seera Tapha Gilihee	108
4.5.32. Hooppeefi Seera Tapha Hooppee	111
4.5.33. Shibalballoofi Seera Tapha Shibalballoo	113
4.5.34. Eenyuu Faroo Qabaafi Seera Tapha Eenyuu Faroo Qabaa?	114
4.5.35. Waayyuu Diqqaafi Seera Tapha Waayyuu Diqqaa	115
4.5.36. Abbaa Karraafi Seera Tapha Abbaa Karraa	117
4.5.37. Bargoo fi Seera Tapha Bargoo	119
4.5.38. Okkolloofi Seera Tapha Okkolloo	121
4.5.39. Xullubbeefi Seera Tapha Xullubbee	124
4.5.40. Haadha Qeenchoofi Seera Tapha Haadha Qeenchoo	125
4.5.41. Durii Duriifi Seera Tapha Durii Durii	127
4.6. Tapha Ijoollee Keessatti Namoota Qooda Fudhataan.....	128
4.6.1. Taphoota Ijoollee Shamarraaniin Taphataman	128
4.6.2. Taphoota Ijoollee Dhiiraan Taphataman.....	129
4.6.3. Taphoota Saala Lamaanuun Taphataman	129
4.7. Yoomessa Tapha Ijoollee.....	130
4.7.1. Taphoota Ijoollee Halkan Taphataman	130
4.7.2. Taphoota Yeroo Arfaasaafi Birraa Taphataman	131
4.7.3. Taphoota Yeroo Adooleessaa Taphataman.....	131
4.7.4. Taphoota Yeroo Bonaa Taphataman.....	132

4.7.5. Taphoota Yoomessa Hunda Keessatti Taphataman	132
4.8. Faayidaa Tapha Ijoollee	133
4.8.1. Taphoota Dandeettii Waa Yaaduu Ijoollee Cimsaan	133
4.8.2. Taphoota Ijoolleen Arrabsoo Ittiin Baraan	134
4.8.3. Taphoota Harka Qajeelchuuf Fayyadaan	134
4.8.4. Taphoota Aadaa Hawaasaa Barsiisuuf Fayyadaan	134
4.8.5. Taphoota Fiigaani Baqachuufi Fiigaani Qabuuf Gargaaraan.....	135
4.8.6. Taphoota Jabeenya Qaamaaf Fayyadaan	135
4.8.7. Tapha Ijoollee Horsiisa Horii Barsiisuuf Gargaaru	135
4.9. Meeshaalee Taphoonni Ijoollee Ittiin Taphatamaan.....	136

Boqonnaa Shan: Goolabaafi Yaada Furmaataa

5.1. Goolaba	140
5.2. Yaboo (Yaada Furmaataa)	144
Kitaabilee Wabii.....	146
Dabalee "A" Afgaaffii.....	151
Dabalee "B" Daawwannaa.....	153
Dabalee "C" Odeeff kennitoota.....	154

Baafata Suuraawwani

Suuraa 1 ^{ffaa}	yeroo ijoolleen himphoyyaa taphatan	61
Suuraa 2 ^{ffaa}	yemmuu ijoolleen algaggaa taphatan.....	62
Suuraa 3 ^{ffaa}	tapha kallee yeroo jalqaban.....	64
Suuraa 4 ^{ffaa}	kallee yeroo kolban.....	64
Suuraa 5 ^{ffaa}	yeroo ijoolleen walcoomphifatan.....	66
Suuraa 6 ^{ffaa}	yeroo coomphoo walbuusan.....	66
Suuraa 7 ^{ffaa}	yemmuu ijoolleen binoo taphatan.....	68
Suuraa 8 ^{ffaa}	bunoo re'eefi hiddii.....	69
Suuraa 9 ^{ffaa}	yeroo ijoolleen qixii taphatan.....	69
Suuraa 10 ^{ffaa}	ijoolleen yeroo taphaaf qopha'an.....	71
Suuraa 11 ^{ffaa}	ijoolleen yeroo taphatan.....	71
Suuraa 12 ^{ffaa}	yeroo ijoollee tapha Waaqoo Waaqoo roobbii taphatan.....	72
Suuraa 13 ^{ffaa}	ijoolleen taphaaf yeroo qopha'an.....	75
Suuraa 14 ^{ffaa}	ijoolleen yeroo taphatan	75
Suuraa 15 ^{ffaa}	yeroo ijoolleen taphaaf qopha'an.....	77
Suuraa 16 ^{ffaa}	yeroo ijoolleen taphatan.....	77
Suuraa 17 ^{ffaa}	yeroo ijoolleen shaalloo taphatan.....	78
Suuraa 18 ^{ffaa}	boolla shaalloo ittii taphatan.....	78
Suuraa 19 ^{ffaa}	yeroo ijoolleen oggoon hoo goonnichaa taphatan.....	79
Suuraa 20 ^{ffaa}	yeroo ijoolleen geeloo taphatan.....	80
Suuraa 21 ^{ffaa}	yeroo nama lamaan taphatan.....	82
Suuraa 22 ^{ffaa}	yeroo gareen taphatan.....	82
Suuraa 23 ^{ffaa}	dhagaa ittiin taphatan.....	84
Suuraa 24 ^{ffaa}	yeroo taphataan.....	84
Suuraa 25 ^{ffaa}	ijoolleen yeroo taphaaf qopha'an.....	86
Suuraa 26 ^{ffaa}	ijoolleen yeroo taphatan.....	86
Suuraa 27 ^{ffaa}	yeroo taphatan.....	87
Suuraa 28 ^{ffaa}	yeroo taphatan.....	87
Suuraa 29 ^{ffaa}	yeroo qopha'an.....	89
Suuraa 30 ^{ffaa}	taphachiisaa.....	89

Suuraa 31 ^{ffaa}	yeroo taphatan.....	90
Suuraa 32 ^{ffaa}	gareen yeroo taphatan.....	92
Suuraa 33 ^{ffaa}	dhuunfaan yeroo taphatan.....	92
Suuraa 34 ^{ffaa}	yeroo taphatan.....	94
Suuraa 35 ^{ffa}	a buruntii ittiin taphatan.....	94
Suuraa 36 ^{ffaa}	yeroo taphatan.....	95
Suuraa 37 ^{ffaa}	yeroo taphatan.....	96
Suuraa 38 ^{ffaa}	yeroo taphatan.....	96
Suuraa 39 ^{ffaa}	yeroo filannoof qopha'an.....	98
Suuraa 40 ^{ffaa}	yeroo carraa kaasaan.....	98
Suuraa 41 ^{ffaa}	yeroo taphachuuf qopha'an.....	98
Suuraa 42 ^{ffaa}	yeroo waliif kennan.....	99
Suuraa 43 ^{ffaa}	yeroo waldhahan.....	99
Suuraa 44 ^{ffaa}	akkaataa ookkoo itti taphatan.....	101
Suuraa 45 ^{ffaa}	mana warra intalaa.....	103
Suuraa 46 ^{ffaa}	mana warra gurbaa.....	103
Suuraa 47 ^{ffaa}	yeroo soddaa dhokatan.....	103
Suuraa 48 ^{ffaa}	yeroo taphatan.....	104
Suuraa 49 ^{ffaa}	yeroo moonaatti galan.....	104
Suuraa 50 ^{ffaa}	yeroo bobbaa'an.....	104
Suuraa 51 ^{ffaa}	yeroo taphatan.....	106
Suuraa 52 ^{ffaa}	yeroo taphatan.....	107
Suuraa 53 ^{ffaa}	yeroo taphatan.....	109
Suuraa 54 ^{ffaa}	yeroo taphatan.....	111
Suuraa 55 ^{ffaa}	yeroo taphaaf qopha'an.....	113
Suuraa 56 ^{ffaa}	yeroo taphatan.....	113
Suuraa 57 ^{ffaa}	yeroo taphatan.....	114
Suuraa 58 ^{ffaa}	yeroo taphatan.....	114
Suuraa 59 ^{ffaa}	yeroo taphatan.....	115
Suuraa 60 ^{ffaa}	yeroo taphatan.....	118
Suuraa 61 ^{ffaa}	bakka itti taphatan.....	119

Suuraa 62 ^{ffaa} yeroo taphatan.....	119
Suuraa 63 ^{ffaa} yeroo taphatan.....	121
Suuraa 64 ^{ffaa} yeroo taphatan.....	121
Suuraa 65 ^{ffaa} yeroo qopha'an.....	125
Suuraa 66 ^{ffaa} yeroo xulluban.....	125
Suuraa 67 ^{ffaa} meeshaarraan utaalaan.....	125
Suuraa 68 ^{ffaa} taphachiisaa.....	126
Suuraa 69 ^{ffaa} yeroo taphatan.....	126
Suuraa 70 ^{ffaa} yeroo taphatan.....	127

Boqonnaa Tokko

1. Seensa

Boqonnaa kana jalatti wantoonni dhiyaataan seen-duubee qo'annichaa, odeeffannoo waliigalaa waa'ee seen-duubee bakka qorannoo, ka'umsa qo'annichaa, kaayyoo qo'annichaa, barbaachisummaa qo'annichaa, daangaa qo'annichaafi hanqinaalee yookaan rakkoolee qo'annicha keessatti qo'ataa mudataniidha.

1.1. Seen-Duubee Qo'annichaa

Uummanni yookiin sabni addunyaa kanarra jiraatu hundinu aadaa mataa isaa qaba. Aadaan kun ammoo eenyummaa saba sanii kan calaqqisisuudha. Kanaaf, aadaan hawaasni tokko eenyu akka ta'e, maal akka fakkaatuufi maal akka qabu, akkasumas, walfakkeenya (tokkummaa) isaanii fi garagarummaa isaan saba biraa waliin qaban kan calaqqisisuudha. The Blackwell Encyclopedia of Sociology Volume II (2007:922) aadaa akkas jechuun ibsa "culture refers to a clearly bounded group, by contrast to other group, emerged in comparative reflection about differences among human population," jechuun ibsa. Akka yaada kanatti, aadaan garee hawaasaa daangaa'ee jiraatu tokkoofi garee hawaasaa garee biraarra adda ta'e tokko kan ibsuudha. Kun ammoo aadaan garee hawaasaa tokkoo kan biraarra adda baasuufi daangaa isaani murteessuuf barbaachisaa ta'uu isaa ibsa. Haala kanaan aadaan daangaa hawaasaa murteessuuf, dhimma ijoo akka ta'e mul'ata. Kana malee, aadaan garagarummaa baay'ina uummataa keessaa burquufi bifa madaalawaan/ilaalcha walqixa ta'een baay'ina uummataa keessatti garagarummaa uummataa kan ibsuudha. Kitaabni Blackwell Encyclopedia of Sociology Volume II (2007: 78) jedhu, maalummaa aadaa madda aadaan walqabsiisuun yemmuu ibsu, "culture means to cultivate. The word has come to mean all the art, science, religion, social forms, and values which informs or are part of social life world," jedha. Kana jechuun, jechi aadaa jedhu kun biqilchuu, oomshuu jechuudha. Akka ibsa jecha kanatti, aartii, saayinsii, amantii, bifa hawaasni tokko qabaachuu qabuufi duudhaalee hawaasaa kan ibsuufi qaama jireenya addunyaa ta'uun wantoota mul'ataan hundinu aadaa keessatti kan oomshaman akka ta'eedha.

Yaada kanaan walqabatee The 21st Century Webster's International Encyclopedia Volume IV (1989: 295) aadaa yemmuu ibsu, "culture term for general way of life of

human, society, including way of thinking, beliefs, customs, language, art, music, literature, and tradition,” jedha. Yaadni kun kan agarsiisu aadaan jireenya waliigalaa dhala namaa kan ibsu, akkasumas, jireenya waliigalaa hawaasa tokko kan calaqqisiisuudha. Kunis dandeettii yaaduu namootaa, amantaalee, duudhaalee, afaan, aartii, muuziqaa, ogbaruufi barsiifanni aadaa keessatti kan hammatamaniidha. Dhalli namaa adeemsa aadaa isaa beekuufi eeguuf taasisu keessatti dandeettii yaaduufi hubannaa isaa aadaa keessatti ni cimsata. Kan malee, qabeenyi hawaasaa, kan hawaasni kooti jedhee balaa sababa ammayyummaafi qarroominaan kallattii adda addaanirra ga’urraa eeguuf dhama’u, kan akka amantiilee hawaasaafi duudhaaleen hawaasaa aadaa keessatti hammatamani argamu. Dabalataan, meeshaan hawaasni eenyuumma isaa ittiin mul’isuufi akka daandii walqunnamtitti kan itti gargaaramu afaan, fedhiifi miira keessa isaa kan ittiin baasee ibsu muuziqaan, ogbaruufi aartiin aadaa keessatti hammatamu jechuudha. Walumaagalatti ibsi kun dhimmoota dhala namaaf akka ijootti tajaajilaan hundi aadaa keessatti akka hammatamaan ibsa.

Kanumaan kan walqabatu, Dafaa (1974:7) aadaa akkas jechuun ibsa, “aadaan jireenyi saba tokkoo kan ittiin beekamee mul’atu, sabni tokko kan kooti jedhee kan ittiin jiraatu, kan afaaniin dubbatamuun dhalootatti darbuudha,”jedha. Kanaaf, aadaan hawaasni tokko kan kooti jedhee, itti amanee, haala jiruufi jireenya isaa kan ittiin geggeeffatu aadaa garagaraa qaba. Aadaan kunis adeemsa namoonni hawaasummaa keessatti qabaniin kan mul’ataniidha. Aadaa adeemsa hawaasaa keessatti mul’ataan keessaa muraasni, aadaa nyaataafi dhugaatii, sirna fuudhaafi heerumaa, tapha ijoollee, waaqeffannaafi wkf.

Karaa aadaan eenyuummaa hawaasaafi maalummaa hawaasa tokkoo ittiin calaqqisiisu keessa tokko fooklooriidha. Sababni isaas fooklooriin damee aadaa yookaan qaama aadaa waan ta’eefi. Kanaaf, taphni ijoollee dameewwan fookloorii keessaa afoola jalatti kan hammatamuudha. Taphni ijoollee aadaa hawaasaa keessaa isa tokkoodha.

1.2. Seen-duubee Haala Waliigalaa Aanaa Taltallee

1.2.1. Argama Bakka Qorannichaa

Aanaan Taltallee aanaalee naannoo Oromiyaafi aanaalee Godina Booranaa 15 keessa tokko. Aanaan kun kibba dhiha godina Booranarraa argama. Akkasumas, kibba dhihaan biyya Keeniyaan, dhihaafi kaabaan galaana sagaan kan uummatoota kibbaan addaan baasuun, kaaba bahaan aanaa Eelwoyyeeniifi kibba bahaan aanaa Dirreen daangeeffame argama. Magaalaa Finfinneerraa km 667 faaggaattee argamti. Olka'insi aanaa kanaa meetira 710-1460 gidduutti kan argamuufi haalli qilleensa isaa gammoojjiidha. (<http://www.csa.gov.et/index.com>)

National census (1994), yemmuu ibsu, baay'inni uummata aanaa kanaa 35,128 yemmuu ta'u, isaan keessaa dhiironni 18,084, dubartoonni 17,044 dha. Dabalataan gosoonni gurguddoo afur(4) Oromoo %67.14, Amaaraa %1.4, Konsoo %28.98fi Burjii %1.13 aanaa kana keessatti argamu. Gosoota kanaan ala isaan jiraan hundi 1.35% ta'u. Aanaa kana keessatti, Afaan Oromoo akka afaan tokkooffaatti kan dubbataan %74.94, dubbattoonni afaan Konsoo, afaan Amaaraafi kanneen biroo walduraaduubaan %24.07, %0.47fi %4.39 ta'u. Haaluma walfakkaatuun housing census vol. 1. (2007) yemmuu ibsu, baay'inni uummata aanaa kanaa 70,501 yemmuu ta'u, isaan keessaa dhiironni 36,246, dubartoonni 34,255 ta'u. Haata'u malee, magaalaa kan jiraataan 4,874 (6.91%) qofaadha.

1.2.2. Madda Oromoo Booranaa

Barreessitoonni hedduun seenaa Oromoo yemmuu barreessaan damee Oromoo bakka gurguddaa lamatti qoodu. Isaanis: Booranaafi Baareentummaa jedhamu. Gosoota Oromoo beekamaan lamaan keessaa Booranni isa tokko. Alamayyoo Hayleefi kanneen biroo (2006:86) yemmuu ibsu, Oromoota biraatti Booranni hangafa jechuudha, jechuun angafummaa Booranaa ibsu. Itti dabaluun, “yeroo ammaa akka gurmoo Booranaatti, Sabboofi Goona jedhamee beekama,” jedha. (achuma). Uummata Oromoof hangafa kan ta’e, uummanni Booranaa Kibba biyya kanarraan qubatee argama. Saahiluu (2002:4) Asmaroom (1973:9) waabeffachuun qubsuma Booranaa yemmuu ibsu, “ The Borena people live in the area of southern Ethiopia from where, it is generally believed, the Oromo lunched their north ward expansion in the sixteen centure,” jedha. Akka yaada kanatti uummanni Booranaa kibba Itoophiyyaarra jiraachaa kan tureedha.

Kana malee, uummanni Oromoo Booranaa akkuma Oromoota kaani daangaa isaa babal’isuu kan jalqabe Baalee keessaati. Saahiluu (2002:2) yemmuu ibsu, akka seenaan himutti Booranni kan dhufe, iddoo tulluu Nam-duri jedhurraa yoo ta’u, tulluun kun godinalee Oromiyaa keessaa Baalee keessatti argama. Iddoo qubsuma Booranaaf, handhuura kan ta’e, bakka Liibaan jedhamu kan qubate iddoo kanaa ka’eeti. Saahilu (2002:4) itti dabaluun yeroo ibsu, uummanni Oromoo Booranaa bakka qubsuma isa duraa kaaba Liibaanirraa gara iddoo amma jiraatu Dirree jedhamus kan dhufe, Oromoo Gujiin dhiibamuuni. Loogni Oromoo Booranaa addaadha. Hawaasni Oromoo gidduu galeessaafi dhihaa hubachuuf rakkisaadha, jedha.

1.2.3. Sirna Ittiin Bulmaataa

Uummanni Oromoo ofii isaa kan ittiin ofbulchu sirna gadaa qaba. Asmaroom (1973) akka ibsutti, sirni gadaa waggaa saddeet saddeetiin walduraa duubaan sirna gitoota itti gaafatamaa, olaantummaa, diinagdee, siyaasaafi hawaasummaa kan qabuudha. Tokko tokkoon gita gadaa yeroo murtaa’e, tokkoof qofa (waggoota saddeetiif) aangoorra tura, jedha. Gadaan sirna uummanni Oromoo aadaa isaa, walitti dhufeenya hawaasummaa, diinagdeefi siyaasa mataa isaa kan ittiin calaqqisiisaa ture, sirna bulchiinsa hundee gadi fagoo qabu akka ta’e, yaada kanarraa hubanna. Kitaabni barnoota Afaan Oromoo kutaa 11^{ffaa} (2005:155) akkas jedha, “gadaan tokko waggaa saddeet qaba. Waggaan saddeettaan

yeroo itti aangoon siyaasaa warra gadaa tokko harka turu jechuudha. Kanaaf, gadaan waggaa saddeet saddeetiin waljijjiira jechuudha.” Kanaaf, waggaan saddeet sirna ittiin bulmaataa siyaasa gadaa keessatti dhaabbataadha jechuudha.

Haaluma walfakkaatuun, uummanni Oromoo Booranaa sirna gadaan kan bulaa ture, ammas kan bulaa jiruudha. “Waggaan gadaa tokko Booranatti Gogeessa Gadaa jedhama. Akka hawaasa Oromoo Booranatti gogeessa Gadaa torbaattu jira,” (achuma). Gogeessa gadaa jechuun marsaa gadaa jechuudha. Saahilu (2002:5) yemmuu ibsu, uummanni Booranaa seera hawaasummaafi seera siyaasa isaa kan ittiin eeggatu karaa ifa ta’eefi walxaxaa ta’e, sirna gadaaniidha. Akka Oromoo Booranatti sirni gadaa Booranaa kan Waaqaan nama Gadayoo Galgaloo jedhamutti kennameedha. Gadayoo Galgaloo abbaa gadaa Booranaa isa jalqabaadha. Abbaan gadaa kamiyyuu waggaa marsaa saddeetiin filatama. Aagoon abbaa gadaa seera tumame raawwachiisuufi sirna waaqeffannaa geggeessuudha, jedha. Akka yaada kanatti uummanni Oromoo Booranaa jireenyi hawaasummaafi siyaasi inni geggeessu kan cimuufti itti fufuu danda’u, sirna ittiin bulmaata gadaa wajjiin akka walqabatu ibsa. Kana malee, abbaan gadaa kan namni ittiin buluuf, yaadee uume osoo hintaanee kan akka ittiin bulaniif, Waaqaan kennameeffitti amana. Akkasumas, aangoon abbaa gadaa seera tumuu osoo hintaanee seera tumame raawwachiisuufi yeroo sirna waaqeffannaa sirnicha raawwachiisuudha.

Oromoon waggaa saddeet marsaa ittiin bulmaata gadaaf qofa osoo hin ta’in sadarkaa yookaan umrii ijoollee ittiin qooduufi umrii sana keessatti dalagaa akkami raawwachuu akka qaban ni ibsa. Haalli qoqqoodinsa umrii ijoollee kunis sadarkaa gadaa jedhama. Kitaabni Afaan Oromoo kutaa 11^{ffaa} (2005:158-159) akkas jedha, “sadarkaan gadaa ijoolleen umrii adda addaarratti dalagaawwan akkamirratti bobba’uu akka qaban agarsiisa. Kana malee, sadarkaan gadaa jireenyi siyaasaa, amantii, aadaa, diinagadee, waraanaafi kkf keessatti maal akka fakkaatu mul’isa. Sadarkaan gadaa tokko waggaa saddeet qaba. Waggaa saddeet saddeet kanaan ilmi Oromoo tokko hamma gaafa dulloomee du’utti hawaasa keessatti bakkaafi qooda dalagaa qabaata. Sadarkaan kunis:-

- ✓ Daballee waggaa   0-8
- ✓ Gaammee waggaa   9-16

- ✓ Dargaggeessa waggaa 17-24
- ✓ Kuusa waggaa 25-32
- ✓ Raaba waggaa 33-40
- ✓ Gadooma waggaa 41-48
- ✓ Yuuba I waggaa 49-56
- ✓ Yuuba II waggaa 57-64
- ✓ Yuuba III waggaa 65-72
- ✓ Gadammoojjii waggaa 73-80
- ✓ Jaarsa waggaa 81 fi isaa ol. (<https://en.m.wikipedia.org/wiki/talk:gadaa>)
fi kitaaba Afaa Oromoo kutaa 11^{ffaa} (2005:159)

Qo’annoon kun kanirratti geggeeffame uummanni aanaa Taltallee sirna gadaa kanaan kan buluudha. Haata’u malee, abbaan gadaa kun uummata Aanaa Taltallee qofaaf yookiin aanaa isaan hafaniif qofa qofatti kan filatamuuf osoo hintaane, altokkotti akka guutummaa Booranatti bakka sirni kun erga Booranni Liibanii goodaane kaaseerratti geggeeffamaa ture, aanaa Dirreerratti taasifama. Abbaan gadaa hawaasa Oromoo Booranaa bulchuus filatama. Namni hundumtu yookaan hawaasni Booranaa hundumtuu kanaan waliigalee bula. Abbaan gadaa garuu Aanaa Taltallee keessaa hinfilatamu. Sababni isaa seera daawwee jechuun dhorku. Seerri daawwee abbaan gadaa Aanaa Taltallee keessaa akka hinfilamne kan dhorkuudha.

1.2.4. Amantaa

Amantaan kan uummanni tokko ittiin uumaa isaa galateeffatu, uumamaafi jireenya isaa ilaaluun kan uumaa isaa ittiin safeeffatuudha. Akkasumas, egeree isaa ittiin hubatuufi abdiin dhugeeffatee ittiin jiraatuudha. Amantaan bu’uuraa uummata Oromoo Waaqayyoo tokkichatti amanuudha. Alamaayyoo Hayleefi kanneen biroo (2006:21) yemmuu ibsan, “Waaqaa is the creator of all things. He has a power to do and undo every thing,” jedha. Akka yaada kanatti Waaqni Oromoon itti amanu kun uumaa waan hundaa kan ta’eefi wanta barbaade raawwachuufi raawwachuu dhiisuu kan danda’uudha. Haata’u malee, ilaalcha namoonni adda addaa hawaasa Oromoof qabaniin, uummanni kun akka amantaa hinqabnetti lakka’u. Oromoon garuu kiristaanaafi islaama hinture. Kun ammoo hawaasni

kun amantaa hinqabu isa hinjehisiisu. Uummanni Oromoo bara kiristaanaafi musliima hinturretti Waaqayyoo qofatti amanaa ture.

Haluma walfakkaatuun, Saahilu (2002:6) amantiilee Boorana keessa jiran yemmuu ibsu, Oromoon Booranaa keessatti argamaan kiristaanaafi musliima. Haata'u malee, baay'een isaani Waaqa, amantaa bu'uuraa isaani Waaqeffatu. Uummanni Oromoo Booranaa waa'ee nagaaf, margaaf, beekumsaaf malee waan biraaf, Waaqa hin kadhataan jedha. Kana malee, Jeanan (1996:183) wabeeffachuun waa'ee amantaa kanaa yemmuu ibsu, "Waka is a personal God, also identified with sky. Waka is personal in the sense that humans are supposed to be able to communicate with him and obtain devine guidance for tribe," jechuun ibsa.(Achuma). Akka yaada kanatti, Waaqni Waaqa dhuunfaan waaqeffatamuudha. Guddina Waaqaa yemmuu ibsaan bal'inaafi guddina samiin walfakkeessuun guddinaafi cimina Waaqaa ibsu. Waaqni ijaan kan argamu osoo hintaanee, dhuunfaan miiraan kan dhalli namaa dhugumaan ni jira jechuun dandeetti isa wajjiin walqunnamaaniin kan qabaniidha. Akkasumas, qajeelfamaafi sirna ittiin bulmaataa, kan gosa ittiin qajeelchaniifi bulchaanirraa fudhataniidha.

Abbaan gadaa yeroo filame, hogganaan ayyaanaa Qaalluu jedhama. Qaalluu malee Boorana keessatti nagaan dhufuu hindanda'u. Abbaa gadaa filuufi walitti bu'insi cimaan namoota gidduutti yoo uumame, murtee kennuuf, aagoon olaanaan kan qaalluuti. Akkuma dubartiif, hawaasni Oromoo Booranaa ulfina guddaa kennu, qaalluufis ulfina guddaa kennu. Qaalluun dirree waranaa hindeemu. Meeshaa waranaa hinbaatu. Bineensas hinajjeesu. Rifeensa mataa hinmuratu. Qaalluun hawaasa Oromoo Booranaa biraatti akka bakka bu'aa nagaafi bakka bu'aa Waaqatti ilaalama. (Achuma). Qaalluun Oromoo Booranaa gosa Booranaa keessaa gosa Odituu keessaa filama (Alamaayyoo Hayleefi kanneen biroo 2006:87). Uummanni aanaa Taltallee akkuma gubbatti ibsameen amantaalee musliimaafi kiristaanaa ofkeessaa ni qaba. Haata'u malee, harki caalaan waaqeffatootaadh. Waaqa tokkicha, uumaa waaqaafi lafatti amanu.

1.2.5. Dinaagdee

Gosa Oromoo keessaa angafa kan ta'e, uummanni Oromoo Booranaa qonnaan osoo hinta'in, horsiisa looniin beekama. Uummanni kun horsiisa looniif jecha bakka tokko qubate kan taa'u osoo hinta'in, margaafi bishaan barbaaduuf kiilomeetira bay'ee kan

deemuufi bifa godaansaan kan jiraatuudha. Uummanni Oromoo Booranaa loon yeroo marga yookaan waan nyaataan dhaban nigodaansisu yookaan bakka margi jiruutti geessu. Godaansi kun loon fooraatti galchuu jedhama. Foorri bakka loon ollarraa fagaatani bakka margaatti qubataniidha. Foorra kan godaanaan loon malee horii biraa miti. Ka'umsi lola jiraattota naannoo Booranaafi Boorana gidduutti kan taasifamu, yeroo baay'ee lafa tikarrattiidha. Sababni isaa, isaan kaan lafa qonnaaf yemmuu barbaadaan, Booranni ammoo lafa marga looniif barbaada. Saahiluu (2002:6) yammuu waa'ee qabeenya Booranaa ibsu, “ when the Borena speak the economy, they speak about nothing, but cattle, whose milk is literally the sole means of subsistence,”jedha. Akka yaada kanatti, uummanni Oromoo Booranaa waa'ee dinaagdee yemmuu dubbatu waa'ee waan biraa osoo hinta'in, waa'ee loonii dubbata. Aanaan isaa akka nyaatatti itti gargaarama. Yeroo keessummaan gara mana isaani dhufaan keessummeessuuf, aanaan kennuufi. Nyaanni aanaaniin duraa waan hinjirreefi.

Haaluma walfakkaatuun, “pastoralism is a substance pattern in which people make they living by tending herds of large animals. The species of animals vary with the region of the world, but they are all domesticated herbivores that normally live in herds and eat grasses of other abundant plant foods,” (<http://www.borena.net/index.html>). Akka yaada kanatti, horii horsiisuun adeemsa uummanni tokko horii gurguddaa tiksuun yookaan horsiisuun jireenya isaa ittiin geggeessuudha. Sanyii horii gosa garagaraattu naannoo addunyaa kanarratti argama. Haata'u malee, hundi isaani horii baala nyaataan, kan tikfaman, margaafi biqiltoota hedduu akka sooratatti fayyadamaan horsiisu. Horii horsiisuun gosa qonnaa bu'aa horiirraa argamurratti hundaa'uudha. Haaluma kanaan, dinagdeen uummata Aanaa Taltallee, akkuma, naannoo Boorana isaan kaani horsiisa horiirratti hundaa'a.

1.2.6. Gosa Oromoo Booranaa Aanaa Taltallee

Hawaasni tokko kan inni jireenya isaa keessatti aadaa, duudhaafi safuusaa ittiin eeguufi kabaju keessaa tokko gosa qabaachuudha. Alamaayyoo Hayleefi kanneen biroo (2006:86) waa'ee gosa Oromoo Booranaa yemmuu ibsan, “Yeroo ammaa akka gormu Booranatti Booranni Saboofi Goona jedhamee beekama,”jedha. Saahiluu (2002:5) gosa Boorana yemmuu ibsu, “ The Borena people divided into exogamous moieties the sabo and gona

which in turn, branch into clans and subclans known as mana (house) and balbala (door) respectively,”jedhama. Akka yaadota armaan olii kanatti, gosoonni uummata Oromoo Booranaa bakka gurguddoo lamatti qoodamu. Isaanis: sabboofi goona jedhamuun beekamu. Sabboofi goona kan jedhamaan kun gosootaafi kutaalee gosootan qoodamu. Kutaaleen gosoota kun immoo manaafi balbalaan qoodamu. Goonaan gosa Oromoo Booranaa hedduu waan ofjalaa qabuuf goonaa bal’aa jedhamuun waamama. Jaatanii (2015:19) sabboon goonaaf maandhaa yemmuu ta’u, maandhaan jalqabani angafa itti aansuun waamani jechuun angafummaafi quxusummaa isaani ibsa.

Sabboon gosa gurguddoo sadii of jala qaba. **Isaanis:-** Karrayyuu, Digaluu, Maxxaarii jedhamu. Isaan kun immoo sabboo sadeen jedhamuun beekamu. Sabboo osoo gosa karrayyuu hindabalatiin dura digaluufi maxxarii qofa qaba ture. Jaatanii Diidaa (2015:75) AbbaaTon (2006) wabeeffachuun, karrayyuun gosa sabboo keessaa isa bal’aadha. Uummanni Oromoo Booranaa akka jireenya hawaasummaaf isaani mijatuuf yeroo gosa bakka gurguddaatti gargar qoodaan karrayyuu goonaa keessaa baasuun sabboof kennani. Sababni isaa sabboon digaluufi maxxarii qofa waan qabuuf goonaa wajjiin yemmuu madaalamaan xiqqaa turan. Kanaaf, warra karraatti aanuu fudhadhaa jedhani. Erga sunii jalqabee karrayyuun gosa sabbootti dabalante, jechuun ibsa. **Goonaa** bal’aan ammoo bakka gurguddaa lamatti qoodama. Isaanis:- **Harooressaafi Fulleellee** jedhamu. **Harooressi** gosa saddeet (8) ofjalaa qaba. **Isaanis:-** Harusii, Hawaxxuu, Maliyyuu, Qarcabduu, Warra Jiddaa, Halchayyaa, Dambituufi Noonituu jedhamu. **Fulleelleen** immoo gosa torba (7) ofjalaa qaba. **Isaanis:-** Odituu, Daaccituu, Maccituu, Galaantuu, Siraayyuu, Bachituufi Koonnituu jedhamu. Gosoonni Oromoo Booranaa armaan olitti qoqqoodamaan kunis kutaa isaan biraa kan itti qoodamaan qabu. Kutaan kun manaafi balbala jedhamu. Kitaabi Seenaa Oromoo Hanga Jaarraa 16^{ffaa} (2006:104) sababa gosa bakka adda addaatti qoqqooduu yemmuu ibsu, “Oromoon jiruu isaa keessaatti dhimmoota akka baay’ina uummataa, gaa’elaa, xiqqeenya qabeenyaafi siyaasaan kan ka’e, gosa, manaafi balbala akka uumatettu dubbatamaa,” jedha. Akka yaada kanatti, bay’ina uummaata isaani lakka’achuuf, sirna gaa’elaa keessatti gosni kami gosa kam keessaa fuudhuu akka qabu, gosa qabeenya muraasa qabaan beekuun deeggarsa adda addaa gochuufi adeemsa sirna bulchiinsa siyaasa gadaa keessatti marasa marsaan filuuf akka mijatuuf gosa, manaafi balbalaan qooduun barbaachisaadha.

Sabboo sadaan manaan:-Digaluu:- Nuurtuu, Tiittii, Udumtuu, Walaajjii, Daaddoo, Eemmajii. **Karrayyuu:-** Karrayyuu Daayyuufi Karrayyuu Basoo. **Maxxaarrii:-** Gaadullaa, Meettaa, Garjeeda, Maanqaatuu, Doorannii, Kuukkuu, Karaara

Sabboo Sadaan Balbalaan:-Gosa Digaluu balbalaan: Nuurtuu:- Mixoo, Gobbaa, Halakuu, Aannaa, Cabdoota, Gardee, Hiddoo, Liibanoo, Saboota, Gootuu. **Tiittii:-** Kooyyee, Buuruu, Duuganoo. **Udumtuu:-** Bonayyaa, Baallituu, Guyyee, Itayyaa, Birreessa. **Walajjii:-** Uggaa, Bili, Moluu, Saxxoo. **Daaddoo:-** Dooyyoo, Leelloo. **Eemmajii:-** Aaruu, Iluu, Milluu

Gosa Maxxaarrii balbalaan: Meettaa:- Garasuu, Dhaaphuu, Marawwaa, Badheessaa, **Garjeeda:-** Kaldidduu, Dannabaa, Wardaa, Daawwee, Quuffajii. **Manqaatuu:-** Walee, Marawwaa, Boosaawwoo. **Dorannii:-** Irreechoo. **Kuukkuu:-** Siikkoo, Bondii, Kuyyuu, Bonayyaa. **Karaara:-** Boorsoo, Labsuu, Maambooyyii, Afaajjii, Lulayee, Saphattii. **Gaadullaa:-** Keejjajjii, Jeedhaa

Gosa Karrayyuu balbalaan: Karrayyuun Daayyuu bakka lamatti qoodama. Isaanis:- Karrayyuu Daayyuu Bookkichaafi Karrayyuu Daayyuu Qaallichaa jedhamu. **Karrayyuu Daayyuu Bookkichaa:-** Quccaa, Gaagurtuu, Liibanoo, Koonnoo, Mana Waxxee, Jaaruu, Walaabuu, Gaadduu, Kollee, Waayyuu, Kocoota, Warra Kullaa Kormee, Mulaataa, Badii. **Karrayyuu Daayyuu Qaallichaa:-** Beerree, Godii, Didiimtuu, Manxee, Hiyeeyyii, Danoo, Gaabura, Siilalu, Walee, Buukkoo, Sibuu, Dhanqaa. **Karrayyuu Basoo:-** Ittuu, Noonnoo, Koodhallee, Kojeekaa, Raasoo, Abboolee, Uchoota, Wamaajii, Qoollituu, Siibaa, Ajeejii, Suunqaannaa. Saahilu (2002:5) akka ibsutti, gosoota Oromoo Booranaa kan keessa qoqqooddii garagaraattu jira. Fakkeenyaaf, Karrayyuun qoqqoodinsa 36 qaba. Maxxaarriin immoo 7 qaba. Qoqqoodinsi kun caallisee kan taasifamee miti. Qoqqoodinsi kun Oromoo Booranaa keessatti faayidaa guddaa qaba. Amantaa, siyaasa keessatti, taateewwan aadaa kanneen akka fuudhaafi heerumaa keessatti, waaqeffannaa, hoggansa filachuufi gargaarsa walqixa ta'e, kennuu keessatti ni gargaara jedha. Akka yaada kanatti, gosoonni hundinu gosa isaani keessaa kan isaan hogganuufi waa'ee amantaa isaani kan geggeessuuf ni filatu. Kana malee, gosni tokko gosa tokko keessaa akka hinfuuneef gosaan qoqqooduun barbaachisaadha. Akkasumas, gosa isaani keessaa harka qalleessa gargaaruufi eenyuu akka harka qalleessa ta'e, beekuuf

gosaan qoqqoodu. Sababni isaas, sabboon goonaa bal'aa keessaa, goonaa bal'aan sabboon keessaa malee , goonaan goonaa keessa, akkasumas, sabboon sabboon keessaa fuudhuu yookaan itti heerumuu hindanda'an.

Haaluma walfakkaatuun, Goonaa Bal'aa keessaa **Fulleelleen manaan:- Daaccituu:-** Halchayyaa, Daraartuu, Liibantuu, Sooddituu, Loollituu. **Maccituu:-** Akaakoo, Gurguroo, Jaawwituu, Obcota. **Odituu:-** Hiddoo Guddaa, Abbiyyuu, Amsaallee, Hiddoo Xiqqaa, Daawwee, Saasaa, Maleekkoo. **Galaantuu:-** Lakkuu, Beerrituu. **Siraayyuu:-** Siraayyuu Koollaa, Siraayyuu Manguusaa. **Bachituu:-** Saphootaa, Saarbanaa, Wardaa. **Koonnituu:-** Giree, Hiddoo, Alchayyaa, Sassaxxoo, Muloo, Eekkaa, Waajituu

Goonaa Bal'aa keessaa **Harooressi manaan: Harusii:-** Utaa, Deennuu, Manguraa, Ko'eettii, Nuurtuu, Galuu, Malaantee. **Hawaxxuu:-** Wayyituu, Waleesa, Muloo, Saphansa. **Qarcabduu:-** Aannaa, Kuyyuu, Kuraa, Hayyuu. **Warra Jiddaa:-** Ilmaan Dubbannaa, Aannaa, Gooyituu, Waraguu. **Maaliyyuu:-** Beerituu, Mana Biddoow, Diso'oo, Guyyoo, Jaarsoo. **Dambituu:-** Limmuu, Faaroo, Obituu, Warra Guusaa. **Noonnituu:-** Baarrituu, Ammooyyee, Miillloo

Gosa **Fulleellee Balbalaan: Daaccittuu:** Sooddituu: Waayyuu. Alchaayyaa, Daraartuu, Liibantuu, Loollituu balbala hinqaban. **Maccituu:** Gurguroo: Liibantuu. Akaakoo, Jaawwituu, Ofcoota balbala hinqaban. **Odituu:** Iddoo:Didiqqoo, Iddoo: Guguddoo. Abiyyuu, Amsaallee, Daawwee, Saasaa, Maleekkoo balbala hinqaban. **Galaantuu:** Lukkuu: Bokkoltuu, Sibuu. Beerrituu: Eebannoo, Morowwaa, Abaadho. **Siraayyuu:** Koolaa, Mana Kuusaa Balbala Hinqaban. **Baccituu:** Wardayaa: Iluu. Saqootafi Sarbannaa balbala hinqaban. **Koonnituu:** Girree, Alchayyaa, Iddoo, Muloo, Eekkaa, Sassattuu, Waayyituu balbala hinqaban. Abadhii: Yuublee, Tarraamee, Tuutii. Jaatanii (2015:46-54). Sababni gosootni Oromoo Booranaa muraasni balbala hinqabneef Jaatanii (2015:49-52) yemmuu ibsu, "...bara laduun gara Odituu marte...Maccituun, Daccituun waliin waan godaananiif baay'ina Boorana keessaa hinqaban. Kanaaf, Odituu, Maccituufi Daccituun wayaa dacha jedhamu. Kana malee, akkuma isaan kanaa Siraayyuufi Baccituunis wayaa dacha jedhamu. Haata'u ammoo akkuma warra Daccaa Maccaa

Boorana keessatti baay'ina hin qabaan waan ta'eef, gaaddisi isaanii tokko. Kana waan ta'eef, manaafi balbala keessatti qooda guddaa hin qaban,” jedha.

Gosa **Harooressaa Balbalaan: Harusii:** Utaa: Warra Qaalluu. Manguura: Ilaa Jalee. Ko'eettii: Ilaan. Nuurtuu: Ilaan. Gullu: Ilaan. Malaantee: Ilaan. Deenoo balbala hinqabu. **Hawaxxuu:** Wayyituu (Torbaan): Daadaa, Abbooyyee, Okkayyaa, Addayyoo, Gallabe. Wayyituu (Arfan): Kuraa, Soodditu, Caloo, Kolooloo: Waleesa: Waaluu, Daraartuu,. Muloo: Soolee, Kili. Saphansaa: Bokkoltuu, Kabbisoo, Coortuu, Dabaayyoo. **Qarcabduu:** Gidhibee balbala hinqabu. Buuyyama: Midaa. Iluu: Wanaaba, Gobayyaa, Ardoota, Sabloota, Abbunuu, Jaaroo. Dheebitu: Tissoota, Iddoo, Waraabeyyii, Igaayyoota, Borborii, Baarcota. **Alchaayyaa:** Annaa, Hayyuu, Kuyyuu. Kuraa balbala hinqaban. **Warra Jiddaa:** Ilmaan Dubbannaa: Ariito, Huusoo, Hunatoo, Jaaroo, Horroo, Kunatoo. Annaa: Gurguddoo, Didiqqoo. Gooyyituu: Allayyoo, Annaa. Waraguu: Yabaana, Kuraa. **Maliyyuu:** beerrituu balbala hinqabu. Disso:Dhanqaa. Guyyoo balbala hinqabu. Manabadi: Fuula Balloo, Cubboota. Jaarsoo: Jaarsoo Haaru, Jaarsoo Manaa. **Dambituu:** Limuu: Didiqqoo, Guguddoo. Faaroo balbala hinqabu. Obituu: Akaakoo Yuuboo, Akaakoo Jaaroo. Warra Guusaa: Mana Guyyoo, Mana Alchayyaa. Jaaroo balbala hinqabu. Noonituu: Barrituu: Abadhoo, Manabdoo. Ammooyyee: Warra Jaarsoo, Warra Buurru, Jaatanii (2015:55-65).

1.2.7. Henna/Dhahaa

Sabni addunyaa kanarra jiru hundinu lakkoofsa guyyaa, ji'aafi bara kan ittiin lakka'atu kan mataa isaa qaba. Fakkeenyaaf, biyyoonni Awurooppaa lakkoofsa baraa Girgooriyaan yemmuu lakkaa'atan, biyyoonni Arabaa ammoo Hejiraan lakkaa'atu. Osoo qaroominni biyya alaa dhufee qaroomina uummata Oromoo hinballeessin dura lakkoofsa baraa kan ittiin lakkaa'atu dhahaa bara qabu. Akkuma saba kamiyyuu dhahaa baraa kan guyyaa, torbee, ji'ootaafi waggaa ittiin lakkaa'atu kan mataa isaa qaba. Lakkoofsa kana ammoo uummanni Oromoo Booranaa Henna jechuun waama. Uumama addunyaa kanaa mara akka lakkoofsa kanatti uume jechuun amana.

Yaada armaan olitti ibsame kana, Alamaayyoo Hayleefi kanneen biroo (2006:24) yemmuu deeggaran, "...uumaa hunda guyyoota 27 keessatti uume. Jiini /baatiin/ Oromoo

immoo waggaatti 12 ta'ee, akka ragaa maangudoota Booranaatti, ji'a tokko jedhamee kan lakkaa'amu jalqabu, baatii Arfaasaa ji'a Muddee (December) eegaleeti. Lakkoofsi aadaa dhahaa Oromoo (astronomy) kun kan lakkoofsi guyyaa, ji'aafi waggaa goobanuu ji'aa (baatirratti) hunda'a. Jiini kun altokko guyyaa 15, altokko tokko immoo guyyaa 14, 16tti goobantee mul'atti,"jedha. Oromoon Booranaa ji'a Muddee (December) akka bara haaraatti ilaala. Jiini kun ji'a Abraasaa jedhamuun beekama. Abraasaan abaaboo bifa diimaa qabu ta'ee, kan ji'a kana keessa biqilu yemmuu ta'u, akka milkii gaariitti waan ilaalamuuf buqqifamuun fuloo (seensa balbala loonii) irra kaa'ama. Abaaboon kun ji'a kana malee hinbiqilu. Akkasumas, kan nama ajaa'ibu abaaboon kun ji'a bonaa kana keessa yeroo roobaa malee mul'achuu isaati. Kana malee, jiini erga goobane booda, turee ba'uufi badaa deemuun ifni halkani dukkanaaf yeroo gadhiisaa deema. Yeroo kana dukkana jedhee lakkaa'ata. Dukkanni kun hanga dhuma waggaatti akka henna yookaan dhahaa isatti ji'a mara keessatti ni lakkaa'ama. Ba'uu baatiifi goobanuu baatii bifuma kanaan lakkaa'ata.

Haluma kanaan, Alamaayyoo Hayleefi kanneen biroo (2006:24) itti dabaluu yemmuu ibsan, ba'uuniifi goobanni ji'a ji'atti, altokko guyyaa 27, 28, 29, 30 fi 31 ta'uu danda'a. Akkasumas, waa'ee uumama namaafi kanneen biroo guyyoota dhahaa kana keessa jiruun walqabsiisa. Guyyoonni kun hundi immoo ayyaanota mataa isaanii qabu. Kanaaf, uumamni kamiyyuu ayyaana itti uumameefi itti dhalate qaba. Alamaayyoo Hayleefi kanneen biroo (2006:24) Gammachuu Magarsaa (1998:4) wabeeffachuun waa'ee ayyaanaa yemmuu ibsu, "ayyaanaa refers to that by which and through which, Waaqa, God created everything. Ayyaana is in fact both that which causes something to come into being and to become that which it has caused. Ayyaana is therefore that which exists before and after that which it causes to come into existence,"jedha. Akka yaada kanatti, ayyaanni karaa Waaqayyoo uumama hunda ittiin uumeedha. Ayyaanni karaa wantoonni ittiin argamaniidha. Ayyaanni jalqabaafi dhuma kan jiraatu ta'ee, uumamuu wantootaaf sababa kan ta'eedha.

Sirni gadaa kan Oromoon ittiin bulchiinsa isaa geggeeffachuun beekamu kun sirna hoggansaa ittiin geggeessuun ala dhahaa lakkoofsa Oromoo keessatti faayidaa guddaa qaba. Alamaayyoo Hayleefi kanneen biroo (2006:44) yaada kana yemmuu ibsan, "seerri

gadaa tajaajila inni Oromootaaf kennu keessaa tokko lakkoofsa yookaan dhahaa baraati. Lakkoofsi baraa kunis, siyaasa, hawaasummaafi dinaagdee Oromoon sochiisaa keessatti adeemsisuuf bu'uura ta'uudhaan waan tajaajiluuf barriifi yeroon ofeeggannoo cimaan akka herregameen dhalootaa dhalootatti darba. Lakkoofsi kunis, gadaan tokko aangoorra taa'ee, sadarkaa tokkoorra kan turu waggaa sadeetitti,"jedha. Akka yaada kanatti, gadaan dhahaa baraaf ni tajaajila. Siyaasa, dinagdeefi hawaasummaa keessatti faayidaan inni kennu olaanaadha. Gadaan turtii aangoorra turus, lakkoofsa kanaan murteessa. Uummanni Aanaa Taltallee dhahaa baraa kana haala gaariin fayyadama.

1.3. Ka'umsa Qo'annichaa

Qorannoo kana geggeessuuf ka'umsa kan qo'ataa kanaa ta'e, maalummaan tapha ijoollee, adeemsi taphni ijoollee ittiin taphatamu, gosoota tapha ijoollee hawaasa naannoo kanaa, taphni ijoollee hawaasa naannoo kanaa umriifi saalaan akkamitti akka adeemsifamu, haalli raawwii tapha ijoollee maal akka fakkaatu, yoomessa akkamii keessatti akka raawwatuufi faayidaan taphoota kanaa ijoollee hawaasa Oromoo Booranaa Aanaa Taltallee biraatti maal akka fakkaatu qorachuufidha. Sababni isaa gosootni afoolaa kun akka hawaasa kanatti bifa gubbaatti eerame kanaan qoratomuu dhabuu isaati.

Georges and Jones (1995:69) irratti fooklooriin seenaa, aadaafi jireenya dhaloota darbee kan ta'e, hambaa seenaati. Kanaaf, fooklooriin mataa isaatiin hambaa seenaati. Hambaan seenaa fookloorii keessa jiraa jedhu. Qoqqoodinsa fookloorii Dorson (1972) qoqqoode keessaa tokko afoola. Kanaaf, afoolli hambaa seenaa ta'ee, kan akka qaama tokkotti tapha ijoollee ofjala qabu kun bifa armaan olitti eeramaniin hinqoratamne. Wiirtuu Jildii. 8. (1999) afoola yemmuu ibsu, "Uummanni qalamaafi waraqaa osoo waliin hintuqin dura, naannoo itti argamutti, jiruufi jireenya isaa keessatti wanta isa qunname tokko, qaroomaafi guddinarra gahe, ilaalcha uumamaafi saba tokkoof, addunyaaf qabuufi wkf kanneen ittiin ibsu keessaa afoolli isa guddaadha,"jedha. Yaada kanarraa kan hubannu afoolli yeroo dhalli namaa afaaniin waliigalu jalqaberraa eegalee kan jiruufi jijjiiramoota adeemsa jireenyaa keessatti dhalli namaa agarsiise mara kan ittiin ibsachaa ture, akka ta'eedha. Kana malee, hubannoo isaa, wanta kalaqe, miira itti dhaga'ameefi yaada isaa hunda osoo akka ammaa bu'aa saayinsiifi teeknoloojiin hindeeggaramiin ittiin

dabarfachaafi ittiin ofibsaa kan tureedha. Taphni ijoollee aadaa hawaasaa ta'ee, akaakuu afoolaa keessaa afwalaloo jalatti kan hammatamuudha.

Hawaasni Oromoo Booranaa Aanaa Taltallee tapha ijoollee kan uummata keessatti ijoollee ittiin barsiisaa tureefi ammas barsiisaa jiru ni qaba. Qorannoo kanaan, gosoota tapha ijoollee hawaasa naannoo kanaa keessatti argamaan, taphoonni kun faayidaa isaan qaban, meeshaa ittiin taphatamaan, haala ittiin qopha'an, seera ittiin taphataniifi yoomessa keessatti taphatamaan qorannoon kun ni agarsiisa.

Gaaffileen qorannoo kanaan deebii argataan, akka armaan gaditti dhiyaatani jiru. Isaanis:-

1. Gosoonni tapha ijoollee akka naannoo kanatti taphataman maal fa'i?
2. Adeemsi taphni ijoollee ittiin taphatamu akka naannoo kanatti maal fakkaata?
3. Taphni ijoollee kun ijoollee aanaa kanaaf faayidaa akkami qaba?
4. Taphni ijoollee kun meeshaan ittiin taphatamu maal fa'i?

1.4. Kaayyoo Qo'annichaa

1.4.1. Kaayyoo Gooroo

Kaayyoon gooroo qorannoo kanaa taphoota ijoollee Oromoo Booranaa Aanaa Taltallee xinxaluudha.

1.4.2. Kaayyoo Gooree

- Gosoota taphoota ijoollee Oromoo Booranaa aanaa Taltallee eeruu.
- Adeemsa/raawwii taphoonni ijoollee kun ittiin taphatamaan agarsiisuu.
- Faayidaa taphoonni ijoollee kun qaban addeessuu.
- Meeshaalee taphoonni ijoollee Oromoo Booranaa Aanaa Taltallee ittiin taphatamaan ibsuu.

1.5. Bu'aa/Faayidaa Qo'annichaa

Qorannoon kun taphoota ijoollee xinxalurratti kan xiyyeeffateedha. Haaluma kanaan, bu'aan qorannoo kanarraa argame, dhimmoota taphoota ijoolleen walqabatan: maalummaa tapha ijoollee, meeshaa ittiin taphataman, haala akkamiin akka taphataman, seera hordofuu qaban, faayidaa taphoonni ijoollee qaban, yoomessa akkami keessatti akka taphatamaniifi eenyuun akka taphataman ibsuudha. Kana malee, namoonni aadaa

tapha ijoollee kana hinbeekneefi kanneen osoo beekani sababa adda addaan irraanfachaa jiraniif hubannoo ni uuma. Akkasumas, namoota gara fuul-duratti mata-duree kanaafi kanaan walfakkaatanirratti qorannoo geggeessaniif akka ka'umsaafi wabiitti tajaajiluu nidanda'a. Gama biraan, taphoonni ijoollee yeroo ammaa ammayyummaan walqabatani , keessayyuu, taphoonni aadaa dhiibbaa cimmarra ga'aa jiruun dagatamaafi badaa dhufaa jiru. Kanaaf, qorannoon kun hawaasni sadarkaa sadarkaan jiru, dammaqanii akka kunuunsaniifi dhalootaa dhalootatti akka dabarsan dhaamsa dabarsa.

Karaa biraan qorannoon kun tapha ijoollee Aanaa Taltallee bifa waliigalaan ilaaluurratti kan xiyyeeffateedha. Qorataan biroo taphoota ijoollee kana kallattii taphoota aadaan walqabsiisee qorachuu ni danda'a. Kana malee, taphoota qorannoo kana keessatti eeraman keessaa tokkorratti yookaan gamisaanirratti xiyyeeffachuun gadi fageessee qorachuu nidanda'a.

1.6. Daangaa Qo'annichaa

Daangaan qo'annoo mata-duree kanaa, xinxala tapha ijoolleerratti xiyyeeffachuun kan geggeeffameedha. Abdulmaliik (2011:7) akka qorattoota xinsammuutti, Ann Brich (1997) wabeeffachuun umrii daa'immaani (0-2), ijoollummaa duraa (2-6), ijoollummaa boodaa (6-11) jechuun qooda. Kitaabni Afaan Oromoo kutaa 11^{ffaa} (2005) akka hawaasa Oromootti, daballeen (0-8), gaammeen (9-16) jechuun qooda. Tapha ijoollee kan jedhamu kunis, umrii ijoollummaa keessa kan jiran keessaa waggaa 9-16 gidduu kan jiranirratti xiyyeeffachuun kan geggeeffameedha. Sababni isaa akka tapha ijoollee naannoo kanatti kan beekamu ijoollee daangaa umrii kanaa gidduu jiraniin kan taphatamuudha. Kunis dhuma umrii dabbalummaa hanga dhuma umrii gaamnee bu'uureffata.

Kana malee, taphni ijoollee aanaa garagaraa keessatti yoo argameyyuu, aanaa kana hundarratti qorannoo geggeessuun baay'ee ulfaata. Sababni isaa bakka kan hundarratti qorannoo geggeessuun baasii guddaafi yeroo bal'aa barbaada. Dabalataan, gandoonni Aanaa Taltallee keessa jiran tokko tokko, magaalaa aanaarraa hanga km 100fi isaa ol (Hoboqii, Horbaateefi Wandoo) fageenya waan qabaniif gandootarratti qorannoo kana gaggeessuuf mijatan filachuun barbaachisaadha. Akkasumas, qubsumni naannoo kanaa

walakkaan uummata naannoo kibbaa keessaa Aanaa Taltalleen kan waldaangessu Konsoon gandoonni (Hatusee, Fuloo Tolee, Qalloo, Kuulchaa, Mana Beeraafi Dargee Dhaabaa) waan qabamaniif gara uummanni Oromoo Booranaa Aanaa Taltallee qubatee jirutti jallisuun gandoota qorannoo kanaaf tolan/mijataan filachuun dirqama. Haaluma kanaan, gandoota qubsuma Oromoo Booranaa ta'an keessa gandoota baadiyyaa sagal (9)fi ganda magaalaa tokko (1)rratti kan xiyyeefftuudha.

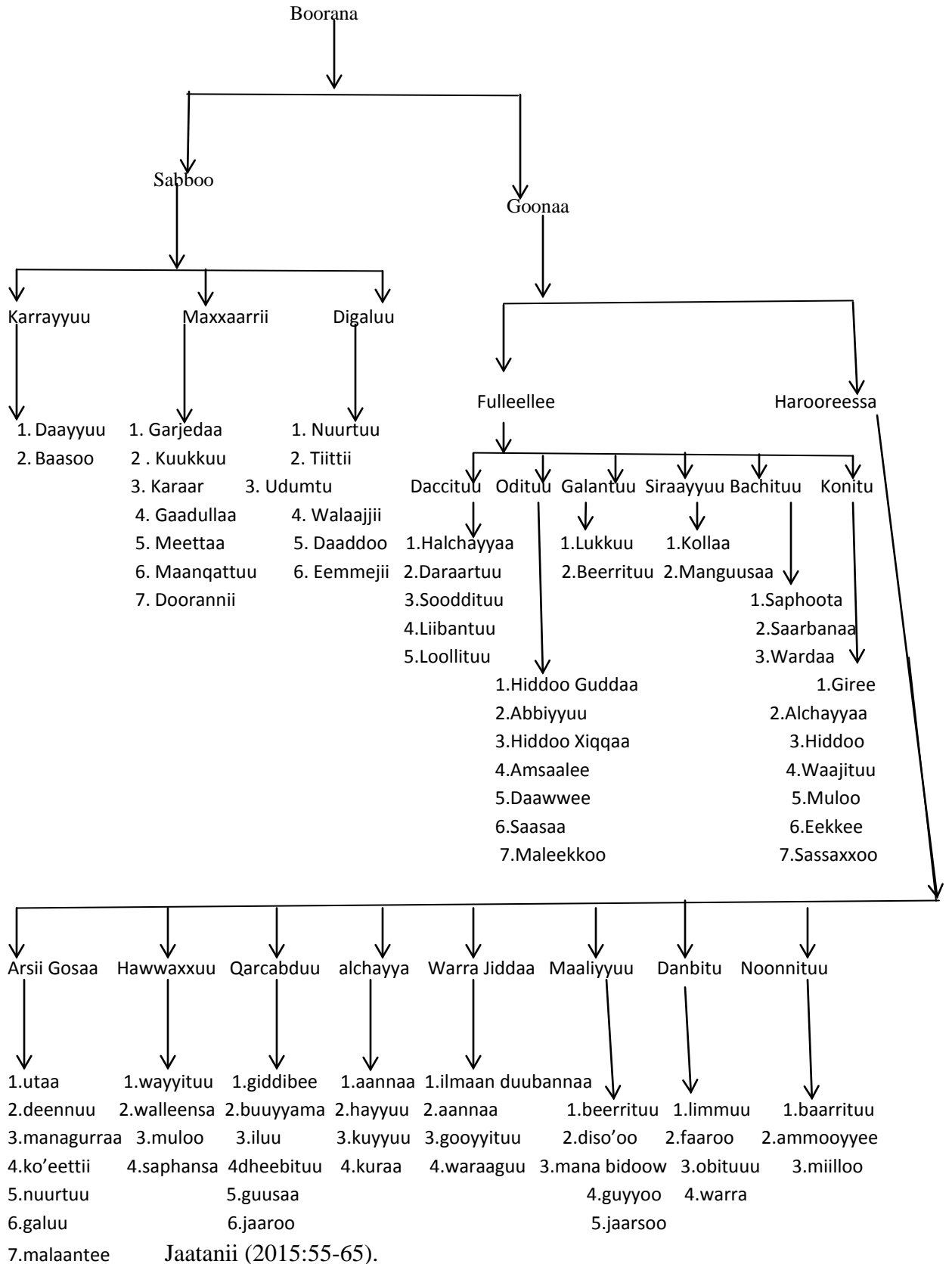
1.7. Hanqina Qo'annichaa

Qorannoon kun adeemsa adda addaafi bu'a ba'ii baay'ee keessa darbuun sadarkaa dhumaa kanarra ga'e. Wantoonni akka hanqinnatti qorannoo kana keessatti mul'ataniifi qorataa kana mudatan akka armaan gaditti eeramani jiru. Isaanis;-

- Taphoonni ijoollee kun baay'een isaani taphoota ammayyaan waan walmakaniif yoomessa sirrii argachuun rakkisaa ture.
- Hojii idilee hojjachaa qorannoo kana waan adeemsiseef odeeffannoo sassaabbachuuf qo'attichatti gufuu ta'ee jira. Kunis odeeffannoo yoomessa uumamaa keessatti sassaabbachuurratti waan hundaa'eef baay'inaan baadiyyaa aanichaa keessa naanna'uun ijoollee gandoota aanichaa filatamaniifi ijoollee sadarkaa 1^{ffaa} (1-8)fi oolmaa daa'immanii bira adeemuun waan geggeeffameef baay'ee ulfaataa ture.
- Karaa fagoo miilaan deemuufi gandoonni tokko tokko fageenya fagoofi rakkoo daandii waan qabaniif rakkoon tiraanispoortii cimaa ture.
- Odeef-kennitootni odeeffannoo barbaachisu akka barbaadameetti kennuu diduufi yeroo barbaadamanitti sababoota adda addaan argamu dhabuudha.

Haata'u malee, qoratichi kaayyoo qorannoo kana keessatti galmaan ga'uuf qabatee ka'e, rakkoooleefi hanqinaalee mul'ataan kanaaf osoo hinmo'amin tooftaalee garagaraafi obsaan keessa darbee, kaayyoo qabatee ka'e, galmaan ga'ee jira. Hanqinaaleefi rakoolee mudatan jala ba'uuf tooftaa qoratichi itti fayyadame keessaa muraasni: odeef-kennitoota iftoominaan itti siquun amansiisuu, boqonnaa hojii gidduu gidduutti gaafachuun odeeffannoo sassaabachuu, karaa fagaatu obsaan danda'uun miilaan deemu, bakka tokko tokkootti motor-saayikilii kireeffachuun deemuufi wkf hunda keessa darbee jira.

Chaartii Caatoo Gosa Oromoo Booranaa

Boqonnaa Lama: Sakatta'a Barruu

2. Seensa

Sakatta'a barruu keessatti mata-duree qorannoo kanaan walqabatee, barreeffamoota qorattootaafi barreessitoota adda addaatiin maxxanfamaan funaanuun qorannoo qoratamuun deeggaruun qorannoo kana dhugummaa isaa mirkaneessuuf bakka ragaa quubsaa itti dhiheessinuudha. Yaada kana hayyuun Berg (2001:19) yemmuu deeggaru, “a literature review is an account of what has been published on a topic by accredited scholars and researchers,” jedha. Kanaaf, qorannoo tokko keessatti barreeffamoota maxxanfamaan sakatta'uun barbaachisaadha.

Boqonnaa kana keessatti, maalummaa fookloorii, faayidaa fookloorii, gosoota fookloorii, maalummaa ijoollee, maalummaa tapha ijoollee, gosoota tapha ijoollee, moggaasa maqaa taphaa, faayidaa tapha ijoollee, adeemsa raawwii tapha ijoollee, yoomessa raawwii tapha ijoollee, meeshaalee taphoonni ijoollee ittiin taphataman, yaaxxinaalee qorannoofi sakatta'insa barruu walfakkiitu ibsama.

2.1. Yaadrimeefi Yaaxxina Qo'annichaa

2.1.1. Yaadrimee Qo'annichaa

Akka yaada dimshaashaa armaan olitti qorannoon kun kanirratti xiyyeeffatu afoola jalatti kan ramadamu xinxala tapha ijoollee yemmuu ta'u, kanaan walqabatee, yaadrimee qo'annoo kana jalatti, maalummaa fookloorii, faayidaa fookloorii, gooroowwan fookloorii, maalummaa ijoollee, maalummaa tapha ijoollee, akaakuu/gosa tapha ijoollee, adeemsa raawwii tapha ijoollee, yoomessa raawwii tapha ijoollee, moggaasa maqaa tapha ijoolleefi meeshaalee taphni ijoollee ittiin taphataman ibsamani jiru.

2.1.1.1. Maalummaa Fookloorii

Fooklooriin barsiifata hawaasa tokkootiifi damee aadaa hawaasaati. Malakne (2006: 4-6) irratti fookloorii yammuu ibsu, “Folklore is that part of people's culture which is reserved, consciously or unconsciously, in beliefs and practices, customs and observances of general currency, in myths, legends and tales of common acceptance and in arts and crafts which express the temper and genius of group rather of individuals,” jedha. Kana jechuun, fooklooriin qaama aadaa hawaasa tokkoo ta'ee, beekanis ta'ee osoo hinbeekiin

yookaan dammaqinaan yookaan osoo hindammaqin amantiilee, shaakala adda addaa keessatti, duudhaaleefi haala daawwanna waliigalaa yeroo ammaa keessatti, raagamtaa, afseenaafi oduu durii fudhatama walfakkaataa (common acceptance) qaban keessatti, aartiifi ogummaawwan harkaa keessatti kuufamee kan argamu ta'ee, ciminaafi kennaa yookaan dandeettii namni dhuunfaa tokko qabu caalaa kan hawaasaa kan calaqqisiisuudha. Kanaaf, fooklooriin akkuma aadaa hawaasaa hojiiwwan garee hawaasa tokkoo ibsan, eenyummaafi maalummaa hawaasa tokkoo mul'isan, amantii, duudhaa, raagamtaa, afseena, oduu durii, aartiifi ogummaawwan hawaasa keessatti mul'atan kan hawaasni hubatanis ta'ee, osoo hinhubatiin dalagaan kan of keessatti hammatuudha. Toelken, (2003), Oring (1986) wabeeffachuun fookloorii yemmuu ibsu, "folklore is that part of culture that 'lives happily ever after'" jedha. Akka yaada kanatti, fooklooriin qaama aadaa yeroo hunda bifa haaraan jiraatuudha. Fooklooriin jireenya hawaasaa keessatti bifa haaraan argamuun isaa itti fufiinsaafi irra deddeebiin argamuu afoolaaf sababa cimaadha. Encyclopedia of America (1995:498) fookloorii yemmuu ibsu "folklore in its broadest sense is the part of the culture, customs and beliefs of society that is based on popular traditional. It is produced by the community and is usually transmitted orally or by demonstration....folklore includes arts, and skills and music dance," jedha. Akka yaada kanatti, fookloorii kallattii hiika isaa bal'isnee yemmuu ilaallu qaama aadaa, duudhaaleefi amantiilee hawaasaa kanneen barsiifata hawaasaa keessatti bal'inaan mul'ataanirratti kan hundaa'eedha. Kana malee, hawaasaan kan uumamuufi yeroo mara afaaniin yookaan gochaan kan darbuudha. Aartiwwan, dandeettiwwan dhala namaafi shubbisni muuziqaa fookloorii jalatti hammatamu.

Hawaasni barreeffamaan ogbruu isaa calaqqisiisuu osoo hineegaliin dura akka ogbarruutti kan itti fayyadamaa ture fooklooriidha. Kana malee, fookloorii keessatti kan kuufame, beekumsa hawaasati. Hayyuun Merton (1965:1) fookloorii yemmuu ibsu, "folklore can be described as traditional art, literature, knowledge, and practices that are passed on in large part through oral communication and example," jedha. Akka yaada kanatti, fooklooriin aartii barsiifata hawaasaa kan hawaasni ittiin ogummaa isaa ibsu, ogbarruu kan hawaasni ittiin dandeettii kalaqaa isaa calaqqisiisu, beekuumsa hawaasni kuufatee qabuufi shaakalli adda addaa kan dubbii afaaniifi fakkeeniyota garagaraan qaama bal'inaan darbu jedhamee ibsamu kan danda'uudha. Kana malee, Sims, M. (2009:23)

irratti, “the information thus transmitted expresses the shared ideas and values of a particular group,” jedha. Akka yaada kanatti, fooklooriin yaadaafi duudhaa gareen hawaasaa murta’e tokko waaliin qoodatu, kan dabarsuufi ibsuudha. A. Isaac (1981:457) “folklore is the social, material and oral culture of primitive societies,” jedha. Akka ibsa kanatti, fooklooriin hawaasummaa, meeshaaleefi aadaa afaaniin daddarbu kan hawaasa duriiti jedha. Kana malee, Marzolph (1998:5) fookloorii akkasiin ibsa, “folklore is a powerful cultural expressions both containing and conveying a number of meaning,” jedha. Akka yaada kanatti, fooklooriin aadaa hawaasaa ibsuuf humna guddaa kan qabuudha. Akkasumas, ergaa baay’ee kan of keessaa qabuufi dabarsuu danda’uudha. Dabalataan Malakneh (2006:8) Maria Leach (1950) wabeeffachuun akka ibsetti,

Folklore as accumulated store of mankind has experienced, learned, and practiced distinguished from scientific knowledge ...in anthropological usage, it has come to mean myths, legends, folk tales, proverbs, riddles and variety of other forms artistic expression whose medium is spoken words, jedha.

Akka yaada kanatti, fooklooriin ida’ama kuufama muuxannoo, barnootaafi shaakala dhala namaan argame, beekumsa saayinsaawaarraa adda kan ta’eedha. Kana malee, akka itti fayyadama xinmaddaatti fookloorii jedhamuun kan beekamu raagamtaalee, afseenaawwan, duri duriwwan, mammaaksota, hiibboowwaniifi unkawwan garagaraa artistoonni ittiin ibsamaniifi karaa dubbii afaanitiin kan dhimmaa itti ba’amaniidha. Qoqqoodinsi warri xinmaddaa fookloorii jalatti ramaduun ibsan kun hayyoonni fookloorii afoola jalatti qooduun gadifageenyaan ibsanii jiru. Feqqedee (1991:3) Alan Dandus (1965) waabeeffachuun fookloorii yemmuu ibsu,

Folklore includes myths, legends, folktales, jokes, proverbs, riddles, chants, charms, blessing, Curses, oaths, insults, retorts, taunts, teases, toasts, tongue twisters, greeting and leave taking formulas (e.g. see you letter), alligators, art, folk belief or superstition. It also includes, folk I custom, folk dance, folk drama (mime), folk medicine, folk instrumental music (e.g. fiddle tunes), folk songs...,folk poetry...the list of folklore forms also contains games, gestures, symbol, prayers, (e.g. graces), practical jokes, folk etymologies, food, recipes...jedha.

Yaada armaan olitti ibsamaanirraa wantoonni hubatamaan fooklooriin jiruufi jireenya hawaasa wajjiin walitti dhufeenya cimaa akka qabuudha. Sochii hawaasa keessatti taasifamu mara keessatti walitti dhuufeenyi fooklooriin hawaasa wajjiin qabu olaanaa akka ta’e ibsa. Kanaaf, wantoonni asiin olitti eeramaan fookloorii jalatti hammatamu isaani mirkaneessu. Akkasumas, Brunvand (1979:426) fookloorii yemmuu ibsu, “folklore

is a sphere of interaction, need and aesthetic,”jedha. Akka yaada kanatti, fooklooriin walitti dhufeenya hawaasaa, fedhii yookaan barbaachisummaa hawaasaafi bareedina hawaasaa wajjiin bifa geengoon yookaan naanna’aan kan walitti dhufeenya cimaa qabuudha. Smiz, M. & Stephen (2005:12) fookloorii yemmuu ibsan,

Folklore informally learned, un official knowledge about the world, our selves, our communities, our beliefs, our cultures, our traditions that is expressed creatively through words, music, customs, action, behaviors and materials. It is also the interactive, dynamic process of creating, communicating and performing as we share that knowledge with other people.

Akka yaada kanatti fooklooriin karaa idileen kan hinbaratamne garuu karaa alidilee ta’een kan baratamuudha. Kana malee, fooklooriin beekumsa waliigalaa addunyaa kan hintaaneedha. Haata’u malee, ilaalcha mataa keenyaa, hawaasa keenyaa, amantii keenyaa, aadaa keenyaa, barsiifata keenyaa karaa kalaqaatiin jechaan, muuziiqaan, duudhaan, gochaan, amaloota adda addaa agarsiisuniifi meeshaalee addaa addaan kan ibsuudha. Akkasumas, walirratti dhiibbaa kan geessisu, adeemsa jijjiiramaa ta’een kan kalaqamaan, walqunnamtiifi raawwiin beekumsa hawaasni waliif qooduudha. Steven (1976:552) “folklore is the traditional beliefs and customs of a community passed on by word of mouth,” jedha. Akka yaada kanatti, fooklooriin barsiifata amantaafi duudhaa hawaasaa kan jecha afaaniin darbuudha. Walumaagalatti, fooklooriin hawaasa keessatti beekumsa, ogbarruu, duudhaa, barsiifataafi dhimmoota hawaasaa mara kan ofkeessaa qabuu ta’ee, afaaniifi gochaan kan darbuudha.

2.1.1.2. Faayidaa Fookloorii

Sabni Oromoo aadaa isaa kallattii adda addaan calaqqisiisa. Aadaan isaa kun fookloorii isaa keessatti ni mul’ata. Fooklooriin isaa immoo faayidaa hedduu isaaf qaba. Georges and Owen (1995:225) fookloorii yemmuu ibsan akkas jedhu, “folklore is human creation that embodies and memorializes people’s shared and unique experiences. As mirror of culture, human beings behave in order to satisfy common needs and solve the problems of everyday life,” jedha. Kana jechuun fooklooriin kalaqa ilma namaa wantoota qabatamoofi yaadatamoo ta’aan, kan hawaasni waliin qoodataniifi muuxannoowwan adda ta’e waliin qaban, kan qabuudha. Daawwittii aadaati. Fedhii waliigalaa guutachuuf gocha dhalli namaa raawwatuudha. Rakkoolee guyya guyyaan jireenya namootaa keessatti mul’ataan furuuf kan gargaaruudha. Kana malee, Dorson (1972:17), “folklore an

echo of past, but as the sometime it is also the vagarious voice of the present. Folklore has been and continuous, reflection and weapon of class conflict,” jedha. Akka yaada kanatti, fooklooriin owwaattuu isa darbeeti. Hata’u malee, yeroo tokko tokko fooklooriin sagalee yeroo ammaa kan jijjiiru yookaan akka hinmurteeffamne kan godhuudha. Fooklooriin kan ture, kan amma jiruufi fuula duratti kan itti fufuudha. Calaaqqee isa ammaafi isa darbeeti. Akka meeshaa lolatti yookaan walitti bu’insatti kan tajaajiluudha.

Haaluma walfakkaatuun, Georges and Owen (1995:314) fookloorii yemmuu ibsan, “through folklore people can educate or acculturate each other perpetuate, challenge or modify a group social norms and values: inform others about the basis for or nature of their culture; reveals or display their identity, traditionalist, knowledge or competence and entertained,” jedhu. Akka yaada kanatti, hawaasni karaa fooklooriin barachuu danda’u yookaan karaa fooklooriin walii isaaniin walbarachuu yookaan walitti firoomuu danda’u. Kana malee, fooklooriin duudhaafi safuu garee hawaasaa akka itti fufu mormuufi fooyyeessuuf kan gargaaruudha. Waa’ee bu’uura yookaan amala aadaa isaani hawaasa kan biraatti kan beeksisuudha. Eenyummaa hawaasa tokkoo, barsiifata hawaasichaa, beekumsa hawaasichaafi miira dorgommii hawaasichaa bashannansiisuun kan beksisuufi ibsuudha. Bascom (1954), “the four function of folklore,” jedhu keessatti tajaajila fookloorii bakka afuritti qooda. Isaanis,

- **Dhiibbaa adda addaa jalaa miliquuf**, Bascom (1954) ”Folklore lets people escape from repressions upon them by society, (to escape).” Akka yaada kanatti, fooklooriin hawaasni isaaniin nuffiifi dadhabbi adda addaa jalaa akka miliquuf, gargaara. Kana malee, Bascom (1954:343) “...folklore also reveals mans to attempts to escape in fantasy from the conditions of his geographical environment and from his own biological limitations as a member of the genus and species homo sapiens,”jedha. Akka ibsa kanatti, fooklooriin ilmi namaa wanta sammuu isaa olii akka hinyaadne taasisa. Kana malee, dhiibbaa sababa teessuma naannootiin isarra ga’u jala miliquuf, akkasumas, dhiibbaa uumamaa qaama isaan isarra ga’u jalaa miliquuf akka kalaqa miseensa gosaafi sanyii hortee ammaatti itti dhimma ba’u. George and Owen (1995:170) “...it is the case that in folklore implicit word views principles and themes are made explicit,”jedhu. Akka yaada kanatti, fookloorii

keessatti ilaalchonni addunyaa yaada bir-qabaa malee kallattiin kan hinibsamne yemmuu ta'u, ergaan isaa ifaafi ibsa gadi fagoo kan qabuufi shakkiifi ifa kan hintaanee miti. Fakkeenyaaf, sirboonni daboo keessatti argamaanirra caalaan namoonni yeroo hojii dadhabbi isaanitti dhaga'amu jala miliquuf baay'ee fayyadu.

- **Duudhaa hawaasaa tursiisuuf**, Bascom (1954) “Folklore validates culture, justifying its rituals and institutions to perform and observe them, (to validate).” Akka yaada kanatti, fooklooriin aadaa dhugoomsuuf sirna inni ittiin geggeeffamuufi ijaarsa isaa mirkaneessuuf raawwachuudhaan/hurruubuudhaan, daawwachuudhaan kan raawwatuudha. Wendy (1971:233) “folklore serves to strengthen and reinforce cultural tradition,” jedha. Akka ibsa kanatti, fooklooriin barsiifata aadaa hawaasaa cimsuufi jajjabeessuuf kan gargaaruudha. Fakkeenyaaf, sirnoota hawaasa keessatti turuu qaban tursuufi maaliif akka geggeeffamaan beekuudha.
- **Tajaajila barsiisuu**, Bascom (1954), “Folklore is a pedagogic device which reinforces morals and values and builds wit, (for ducation).” Akka yaada kanatti, fookloorii barnootatti madaqsuun duudhaa yookaan haamileefi duudhaa hawaasaa isa darbe deebi'ee ijaaruuf tajaajila. Fooklooriin hawaasa barsiisuun beekumsa waliigalaa akka gonfatan taasisa. Waliin jireenya hawaasaa keessatti aadaafi duudhaa isaani eeggachuuniifi kabajuun akka jiraataaniif faayidaa guddaa qaba. Amaloota badaa yookaan kan hinbarbaachisne, barsiisuun miidhaa isaa hubachiisuun ittiin jijjiira. Amaloota gaarii ammoo akka cimani itti fufaan godha. Fakkeenyaaf, hiiboofi durdurii maal barsiisuuf akka fayyadamnu beekuudha.
- **Eegumsaaf**, Bscom (1954) “Folklore is a means of applying **social pressure** and exercising **social control**, (to protect).” Akka yaada kanatti fooklooriin dhiibbaa hawaasaa hojiirra oolchuufi to'annoo hawaasaa hojiitti jijjiiruudha. Kunis dhimmoota barbaachisoo duudhaa hawaasaa ilaallataan hojiirra oolchuudha. Duudhaafi safuu hawaasni jaallatuufi itti gammadu eegee tursuun akka jajjabaatuufi cimee itti fufu gochuu, kan jibbuufi balaaleffatu akka hinbabal'anne, hinjiraanneefi dhabamu taasisuudha. Fooklooriitti gargaaramee, jibbuu isaa calaqqisiisa. Wendy (1971:233) “folklore helps to maintain conformity to accept patterns of behavior,” jedha. Akka ibsa kanatti, fooklooriin amala hawaasaa fakkaachuun, fudhachuun akka turuuf gargaara. Fakkeenyaaf, afseenaa, raagamtaa, fuudhaafi heeruma.

2.1.1.3. Gooroowwan Fookloorii

Ogummaan tokko saayinsii ta'uun isaa kan ittiin beekamuufi mirkana'u keessaa ulaagaan inni tokko gooroowwaniifi dameewwan adda addaatti qoodamuuniidha. Kunis dhimma tokko kallattii adda addaan ilaalani hubachuuf fayyada. Akkasumas, sababni ogummaa tokko dameewwan adda addaan qoodnuuf, inni duraa, xiyyeeffannoo akka argatuuf, inni lammaffaa, roga adda addaarra ilaaluun beekumsa jiru arguuf, inni sadaffaa, ogummaa wanta jechisiisu keessaa damee qabaachuu isaati waan ta'eefi.

Dorson (1972:2) akaakuuwwan fookloorii bakka afuritti qooda. “folklore and folk life may be placed under four large grouping, oral literature, material culture, social folk custom and folk art,” jedha. Akka yaada kanatti, hayyuun kun fookloorii afoola/ogafaan, meeshaa aadaa, duudhaa garee hawaasaafi aartii garee hawaasaa jechuun bakka bal'aa afuritti qooda. Haata'u malee, afoolli aartii wajjiin, meeshaaleen aadaa sirna adda addaarratti, duudhaan hawaasaa barsiifata hawaasaa keessattiifi bakka barbaachisaan hundatti wajjiin mul'achuu danda'u

2.1.1.3.1. Afoola

Damee fookloorii keessaa tokko kan ta'e, afoola hayyoonni adda addaa kallattii maalummaa isaa nuuf ibsuu danda'a jedhaniin yaada isaani dhiheessani jiru. Ibsa isaani keessa tokko damee kanaaf maqaa adda addaa moggaasuuniidha. Maqaaleen kennamaniif kun afoola (oral literature), aartii dubbii (verbal art), barsiifata afaan dubbii (oral tradition), fookloorii afaan dubbii (oral folklore), hurruubummaa afaan dubbii (oral performance) jedhamuun beekamu. Sababni maqaan kun tokko hintaaneef, akkuma muuxannoo dhuunfaa isaanitti nuuf ibsa jedhaniin moggaasu. Dorson (1972:2) fookloorii bakka gurguddaa afuritti (4) erga qoode booda akkas jedha, “ Among this sectaries one is oral literature some times called verbal art or expressive literature. Oral literature also includes, folk song, folk narratives, proverbs and riddles.” Kana jechuun qoqqoodinsa yookaan miseensota fookloorii keessaa tokko afoola yemmuu ta'u, yeroo tokko tokko ammoo aartii dubbii yookaan ogbarruu ibsaa jedhama. Kun maqaan damee kanaaf kenname, adda addaa ta'u isaa kan mul'isu yemmuu ta'u, hayyoonni damee fookloorii keessaa kanarratti xiyyeeffannoo guddaa akka kennaniifi qorattoonni waa'ee isaa naaf ibsa jedhani akka yaada isaanitti kan moggaasan ta'u isaa hubanna. Kana malee, afoolli

sirboota garee hawaasaa, raagoo/seeneeffama garee hawaasaa, mammaaksotaafi hiibboowwan kan ofjalatti hammatuudha. Kanaan kan walqabatu Masfiin (1995:42) afoola yammuu ibsu, “afoolli yaxxina baay’ee bal’aa ta’ee, kan hambaa hammatuudha. Durii durii, hiibboo, sirboota aadaa, taphoota ijoolleefi wkf afoola keessatti hammatamu,” jedha. Akka yaada kanatti, afoolli akka yaaxxina tokkootti bal’ina kan qabuufi wantoota garagaraa kan ofjalatti hammatuudha. Wantoota afoolli ofjalatti hammatu keessa tokko tapha ijoolleeti.

Afoola gargaarame hawaasni eenyummaa ofii beeksisa; dhuftee hidda dhalootaa ofii seenessa; waa’ee jireenya waliigalarratti falaasama qabu ibsata. Aadaafi duudhaan ofii kan ittiin barsiifamu afoolani. Gaddaafi gammachuu, jibbaafi jaalala, injifatamuufi injifachuu, deeggarsaafi mormii, hunduu aadaafi duudhaan afoolan ibsamu, afoola keessa jiru. Kanaafuu, afoolli mankuusa jiruufi jireenyaafi beekumsaati jechuun ni danda’ama. Seenaan dalagame tokko labata ittii aanuuf akka itti lufu, sanyiin isaanis ittii fufiinsa akka qabaatu, afoolaan mirkaneeffama. Duudhaa hawaasaa gaarii ta’e, fudhatama godhatee, kabajame akka jiraatu, badaafi fokkisaa kan tahe ammoo akka dhabamu yookaan akka baduuf ogafaanitti dhimma bahama. Hawaasa tokkorra balaan yoo gahu (beela, godaansa, waraana, dhukkuba...) ogafaaniin ibsama; ittiin yaadatama. Balaawwan mudataan kanneen hammam akka cimu, ogafaaniin qindaahee labata dhufuuf lufa. (Addunyaa 2014:167)

Yaada kanarraa kan hubatamu, eenyuummaan hawaasni tokko qabuufi eessaa akka dhufe, achii as dhuftee isaa kan ittiin ibsatuufi ittiin dhaloota isaa barsiisu afoola. Aadaa, duudhaafi barsiifanni isaa, akkasumas, rakkooleefi gammachuu jireenya isaa keessatti arge, wantoonni badaafi gaarii ta’aan akka dhabamaniifi akka jiraataan akkamitti akka taasisu afoolaan ibsa. Walummaagalatti, jireenyi hawaasa tokkoo kan keessatti calaqqisiisuufi mana barumsa uummataa yookaan hawaasaa ta’ee, kan tajaajilu afoola.

Haaluma kanaan Wiirtuun jildii.8. (1999:48) akka ibsutti, “afoolli aadaa, duudhaa, safuu hawaasa tokkoo dhaloota tokko dhaloota tokkotti afaaniin kan dabarsuudha. Akkasumas, darbaa kan dhufee fi darbaa kan jiraatu, fuula durattis kan darbu damee aadaa saba tokkooti,” jedha. Akka yaada kanatti, afoolli, duudhaan, safuun kan hawaasni akka qaama isaatti ilaalu, kan ittiin dhaloota barsiisuufi guddisuudha. Man-kuusa barnootati. Kanaaf, afoolli bu’aa hawaasa bal’aa, bu’aa dhala namaa, akkasumas, naannoo hawaasaa hunda kan hammatuudha. Kana malee, Birhaanuu (1999:11) Finnegan (1970) fi Bukenya (1994) wabeeffachuun afoola yemmuu ibsu,

The term oral literature refers to verbal arts of traditional cultures usually composed orally and transmitted from generation to generation by word of mouth. It is general term includes, folk song, ballads, tales, proverbs, riddles, charms, legends, etc. jedha.

Akka ibsa kanatti, afoolli aartii duubbii barsiifata aadaa hawaasaa ta'ee, yeroo mara afaan dubbiin kan ijaaramuudha. Kana malee, jecha afaaniin dhalootaa dhalootaatti kan darbuudha. Akka waliigalatti afoolli, sirboota aadaa hawaasaa, uruuruu daa'immani, sirboota yookaan walaloo gaggabaaboo buufata qaban, mammaaksota, hiibboowwan, faaruwwan, afseenawwaniifi wkf kan ofkeessatti hammatuudha.

Murphy (1978:113) afoola yemmuu ibsu, “oral literature is a way of investigating culture and social organization. As with other forms of speech, people use oral literature to express their ideas, beliefs and values, and negotiate through their net of social relationships,”jedha. Akka yaada kanatti, afoolli karaa hawaasni aadaa isaafi ijaarsa hawaasummaa isaa ittiin qorataniifi xinxalaniidha. Akkuma bifa dubbii kanneen biroo, uummanni afoolatti fayyadamuun yaadota isaa, amantiilee isaafi duudhaalee isaa ittiin ibsata. Kana malee, walitti dhufeenya hawaasa waliin qaban karaa ittiin cimsataniidha. Dabalataan Wiirtuu jildii .7. (1995:42) “afoolli eenyummaafi ilaalcha sabaa, haala, beekumsa, seenaafi qarooma uummataa kan agarsiisu mallattoo sabni tokko saba biraarraa adda bahee ittiin beekamuudha,”jedha. Akka yaada kanatti, eenyummaan hawaasaafi ilaalchi sabaa afoolaan ifa ba'a. Haalli jireenya isaa, beekumsi bu'uura isaafi achi as dhufteen isaa afoolaan himama. Walumagalatti mallattoo sabni tokko kan biraarraa adda ittiin ba'u eenyummaa isaati.

A Isaac (1981:457) “the oral culture includes songs, tales, legends, proverbs and riddles,” jedha. Kun immoo aadaan afaaniin darbu sirboota, oduu durii, afseenaa, mammaaksotaafi hiibboowwan ofjalatti akka hammatuudha. Walumaa galatti, afoola Oromoo galmeessani kaa'uun aadaafi seenaan, akkasumas, Oromummaan maal akka fakkaatu ifa godhee agarsiisuuf, human cimaa qaba.

2.1.1.3.2. Duudhaa Garee Hawaasaa

Duudhaan hawaasaa damee fookloorii keessaa tokko ta'ee, wantoota beekumsa hawaasaa qaban, kanneen adeemsa keessa mul'ataniidha. Ka'umsi duudhaa hawaasaa raagamtaa kan of keessaa qabuudha. Beekumsi duudhaa hawaasaa kun raawwii keessatti argama.

Akkasumas, hawaasa keessatti sadarkaa akka seeneffamaa irratti hundaa’a. Duudhaan garee hawaasaa meeshaalee aadaa hawaasaa wajjiin walitti dhiheenya cimaa qaba. Dhimoota kanneen akka kabaja (ceremony), feestivaaliifi sirnaa (ritual) ofkeessa qaba. Sochii hawaasaa keessatti gareen hawaasa sirna adda addaa yemmuu kabajatu, sirnicha keessatti duudhaan hawaasaa ni mul’ata. Dorson (1972:3) akka yaada kana ibsuutti, “social folk custom is emphasis on group interaction rather than individual skills and performances,” jedha. Akka yaada kanatti, duudhaan hawaasaa walitti dhufeenya garee hawaasaa gidduu jirurratti malee raawwiifi beekumsa yookaan ogummaa nama dhuunfarratti hinxiyyeeffatu.

Duudhaan hawaasaa feestivaalaafi kabaja ayyaanaa, taphaafi bashannana, qoricha aadaa, aadaa, amantii, aadaa waan safuu (moral culture), hooda/laguu (superstition), tapha aadaa (traditional sporting recreation) keessatti ni argama. Akka yaada kanatti, duudhaan hawaasaa guyyoota keessatti raawwatamu, akkasumas, bakka murtaa’aa kan itti raawwatamu qaba. Kana malee, sirna keessatti ni mul’ata. Kanaaf, kabaja ayyaanaa, qoricha aadaa, tapha aadaa kan bashannanaaf gargaaraan, sirna waaqeeffannaafi guddina sadarkaa yookaan kabaja namaa keessatti irra caalaatti mul’ata. Duudhaaleen hawaasaa eenyummaan hawaasaa cimee akka itti fufu taasisu. Kana malee, aartii hawaasaafi duudhaan hawaasaa, hawaasni eenyummaa saba isaa qabatee akka guddatu godha. Duudhaan hawaasaa uffannaafi jireenya, fookloorii hawaasaa idileessu nidanda’a. Akkasumas, duudhaaleen sabaa miira sabummaa namoota gidduu jiru walitti fiduu akka danda’utti amanama. A. Isaac (1981:457) “the social culture comprises such as festivals, dances, and religious rites,” jedha. Kun immoo aadaan hawaasa tokkoo feestivaloota, shubbisa adda addaafi sadarkaalee amantii garagaraa kan of keessatti hammatu akka ta’eedha.

2.1.1.3.3. Meeshaa Aadaa

Blank, Trevor, J. (2013:XIV) meeshaa aadaa yemmuu ibsu, jireenyi guyyaa guyyaa naannoo tokkoo, akkaataan jireenya barsiifata hawaasichaa maalirratti akka hundaa’eeff wantoonni inni ofkeessa qabu maal maal akka ta’e, ni agarsiisaa jedha. Haata’u malee, wantoonni namoonni dhimma itti ba’aan hundi meeshaalee aadaa ta’uu hindanda’an. Sababni isaa, meeshaaleen aadaa amaloota barsiifataa kan ta’aan kan qabaniifi

seeneffama himamu (narrative) kan qaban ta'uu qabu. Hawaasummaa keessatti ta'iwwan seenaa(historical event) qabaachuu qabu, jechuudha. Meeshaalee aadaan walqabatee, wanti himamu kun raagamtaa, afseenaafi seenaa dhugaa (pure history) ta'uu danda'a. James (2011:510) meeshaalee aadaa akkas jechuun ibsa, akka yaadrimee meeshaa aadaatti, meeshaan aadaa wantoota hawaasni shaakala adda addaa keessatti agarsiisaan, hawaasa naannoo sanaa biraatti walfakkaataa kan ta'eefi haala jireenya hawaasa tokkoo ibsuu kan danda'u, akkasumas, garee hawaasaa tokko kan biraarraa adda kan baasuudha. Kana malee, Kaplan, Merrill (2013) meeshaan aadaa jireenya ammayyummaafi jireenya durii kan walitti hidhuun agarsiisuu danda'uudha, jechuun lafa kaa'a.

Meeshaan aadaa kan ijaan ilaalamuufi harkaan qaqqabamuu danda'uudha. Aadaa hawaasaa waliin walitti hidhiinsa cimaa kan qabuudha. Hawaasni ammayyummaan dhufuun osoo meeshaa ammaayyaatti fayyadamuu hineegaliin dura, meeshaa harka isaan uumee itti fayyadamaa ture jira. Meeshaan kun kanirraa hojjatamu immoo meeshaa teeknoloojiin kalaqame osoo hinta'in, ofii isaa meeshaa wantoota uumamaan jiranirraa kan uumeedha. Akkaataa nyaanni itti hojjatamu, akkaataa wayyaan itti dha'amu, akkaataa dallaan/mooraan itti ijaarramu, akkaataa manneen itti ijaaramaan, wkf meeshaan aadaa kan sirriitti keessatti calaqqisiisaniidha. Fiqaadee (1991:15) yaada kan yemmuu deeggaru, "meeshaaleen aadaa osoo meeshaaleen ammayyaa hojiirra hinooliin dura, dhalli namaa harkaan uummatee kan itti gargaaramaa tureefi wantoota meeshaaleen kunirraa hojjatamaan, akkaataa nyaanni aadaa itti hojjatamu, akkaataa urgeessitoonni adda addaa itti qopheeffamaan, akkaataa hojiin wayyaafi ijaarsi dallaa itti adeemsifamu kan hammatuudha," jedha. Dorson (1972:2)

Material culture responds to techniques, skills, recipes and formulas transmitted across the generations and subject to the same forces of conservative tradition and individual variation as verbal art. How men and women introduction oriented societies build their homes, make their clothes, prepare their food, farm and fish, process the earth's bounty, fashion their tools, and implements and design furniture and utensils are question that concerns the student of material culture.

Akka yaada kanarraa hubatamutti, meeshaan aadaa teeknika, dandeettiiwwan, ajajaafi foormulaan ittiin tolfamaan dhalootaa dhalootaatti kan darbuudha. Kana malee, barsiifata hawaasaa kunuunfamuu qabuufi akka ogummaa harkaa afaaniin darbuutti namoota dhuunfaa gidduutti garagarummaa kan qabuudha. Akkamitti dhiironniifi dubartoonni

akkaataa hawaasni mana isaani itti ijaarrachuu danda'an, uffata isaani itti hojjachuu danda'an, nyaata akkaataa itti qopheeffachuu danda'an, qurxummii horsiisuufi qonna qotuu akkaataa itti baran, adeemsa akkaataa lafti itti bareechifamu, meeshaaleen isaani akkaataa itti haaroomfamuufi akkaataa saxaxaafi raawwiin meeshaaleen ittiin hojiitti jijjiiramuufi gaaffiilee akkaataa meeshaaleen itti hojjatamaan kan barattootni qaban, akkaataa meeshaalee aadaa itti qopheeffataan barataniin walqabatanirratti xiyyeeffachuun kan gorsa afaani kennuun hawaasa barsiisaniidha. Kanaaf, dhalli namaa jalqabaa kaasee, jiruufi jireenya isaa mijeeffachuuf, jalqaba meeshaalee isa gargaaraan uummatee itti fayyadamaa akka ture, gosa fookloorii kanarraa hubachuun ni danda'ama. A. Isaac (1981:457) "the material culture comprises architecture and arts and crafts,"jedha. Kun immoo meeshaan aadaa boca adda addaa kaasuu (architecture), aartiiwwaniifi ogummaawwan harkaa of jalatti akka hammatuudha.

Walumaagalatti, fooklooriin waa'ee meeshaa aadaa qoratu keessayyuu wantoota saxaxni isaani akkamitti akka qophaa'e, akkamitti akka tolfameefi akkamitti akka itti fayyadamame kan nuuf ibsuudha. Kana malee, meeshaan aadaa namoota isa qopheessaniifi isaatti fayyadamaniif maal akka ta'e, kan hubachiisuudha. Meeshaaleen aadaa suphee dha'uu, hojii mukaa, mukaafi dhagaa bocuu, ogummaa harkaa, hojii sibiila tumuufi wkf of keessatti hammata

2.1.1.3.4. Aartii Hurruubummaa Hawaasaa

Aartiin barsiifataafi hawaasni walitti dhufeenya akka qabaataniifi walii walii isaani wajjiin ofeeggannoon akka jiraataan taasisa. Dorson (1972), aartiin hurruubummaa gooroowwan fookloorii keessa tokko ta'ee, kanneen akka weedduu, muuziiqaa, sochii qaamaa, do'ii yookaan diraamaafi wkf kan ofjalatti hammatuudha. Kanaaf, gooroowwan fookloorii keessa tokko kan ta'e, aartiin hurruubummaa hawaasaa gocha hurruubummaan kan raawwatuudha. Hawaasni faayidaa adda addaatiif bifa ogummaan guutameen aartii hawaasaa kana hurruuba. Aartiin hurruubummaa kan hawaasni muuxannoo jiruufi jireenya isaa keessaa argateen kalaqeedha. Sochiin hurruubummaa kun mudhii, miila, harka, morma, mataafi kutaa qaama keenya adda addaa sochoosuun kan raawwatuudha.

Hawaasni aartii hurruubummaa yemmuu hurruubu uffata aadaa uffachuuniifi meeshaalee aadaa kan muuziiqaa qabachuun yookaan fayyadamuun hurruuba. Kana malee, yoomessa

isaa eeguun akka aadaa hawaasa sanatti hurruubama. Haaluma kanaan, taphni ijoollee gooroowwan fookloorii keessaa afoola jalatti kan ramadamu akka ta'e, beektonni fookloorii hedduun ni ibsu. Okephewho (1992) afoola bakka gurguddoo sadiitti qooda. Isaanis, raagoo/seeneffama (oral narrative), qareeyyii (witticisms)fi afwalaloo (oral poetry) jedhamu. Qoqqoodinsi kun ammoo unkarratti kan hundaa'eedha. Finnegan (1970) afwalaloo bakka gurgudaa sadeetitti (8) qooddi. Isaanis, walaloo deeggarsaa (patronage poetry), walaloo dinqisiifannaa (panegyric poetry), walaloo boo'aa (elegiac poetry), walaloo amantaa (religious poetry), walaloo kaayyoo addaa (special purpose poetry), walaloo gaggabaaboo (lyric), walaloo siyaasaa (political poetry)fi taphoota ijoollee (children rhymes) jedhamuun ramadamu. Taphni ijoollee afoola jalatti kan hammatamuudha. Kanaaf, taphni ijoollee afoola jalatti yemmuu ramadamu, damee afoolaa keessaa afwalaloo jalatti kan hammatamu ta'uu isaa hubanna.

2.1.1.4. Maalummaa Ijoollee

Akkuma hawaasa adda addaatti hiikni maalummaa ijoolleef kennamu adda addummaa ni qabaata. Maalummaa ijoollee ilaachisee Abdulmaliik (2011:7) Ann Brich (1997) wabeeffachuun maalummaa ijoollee guddina qaamaa yookaan akkaataa cimaa deemuu qaama isaanirratti hundaa'uniifi umrii isaani gidduu galeeffachuun bifa armaan gadiin ibsa.

- Daa'imummaa (0-2). Daa'imummaan umrii dhalootaati hanga waggaa lamaati. Waggaa kana keessatti ijoolleen saffisaan guddaatu. Akkasumas, umrii kana keessatti, guddini qaama isaani dachaan dabalaa, ilkaan baasuus ni jalqabu.
- Ijoollummaa duraa (2-6). Umriin kun umrii ijoolleen itti barumsa jalqabaniifi umrii isaan itti taphataniidha. Umrii kana keessatti guddini qaama ijoollee qal'atee dheerata.
- Ijoollummaa boodaa (6-11). Umriin kun umrii ijoolleen mana barumsaa itti galtu jedhamee beekama. Umrii kana keessatti guddini qaama isaani suutaafi kan hin argamneedha. Guddinni kun guddina ijoollummaa duraafi guddina dargaggummaarraa suuta kan jedhuudha. Umrii kana keessatti ijoolleen dheeraatani qal'atu, akkasumas, sombi isaani ni jabaata.

2.1.1.4.1. Maalummaa Ijoollee Akka Hawaasa Oromootti

Daa'immaan hawaasa Oromoo keessatti, sadarkaa guddina mataa isaani qabu. Qoqqoodinsi sadarkaa umrii daa'immani hawaasa Oromoo keessatti akka sirna gadaati ga'ee isaan qaban irratti hundaa'a. Kanaaf, daa'imummaafi ijoollummaa addaan baasuuf, sadarkaalee gadaa keessatti umriin ittiin kaa'amu keessaa dabballeefi gaammeen fudhatamani jiru. Sababni isaa umriin daa'imummaafi ijoollummaa isaan lamaan kana gidduutti waan argamuufi. Kitaabni Afaan Oromoo kutaa 11^{ffaa} (2005:158-159) sadarkaa guddina dabballeefi gaammee umrii isaanitiin akka asiin gaditti ibsa. Isaanis:

- Dabballee:- dabballeen daa'imman umriin isaani waggaa saddeeti gadi (0-8) kanneen ta'aniidha. Jiilee (2012) Hayluu Bantii (1997) wabeeffachuun yemmuu ibsitu, yeroo kana, abbaafi haati isaani abbaa bokkuu yookaan luba bira geessani hammachiisu, eebbisiisu, maqaas moggaasu. Kana booda mucaan kun akka inni qananiidhaan guddatu haatiifi abbaan laphee isaanirratti hammatani ijoolluummaan wanta mataa isaani keessaa hinbanne jechaan taphatu. Yeroo taphachiisanis huruursuudhaan taphachiisu. Dabballeen ijoollee umriin isaani waggaa 0-8 gidduu jiraniidha. Umriin kun ammoo umrii daa'imummaati. (<https://en.m.wikipedia.org/wiki/talk:gadaa>).
- Gaammee:- ijoollee umriin isaanii waggaa 9-16 ta'an gaammee jedhamu. Jiilee (2012) Hayluu Bantii (1997) wabeeffachuun yemmuu ibsitu, mucaan tokko yeroo sadarkaa kana seenu, "suutuu buusa" jedhamee, raadni tokko kennamaafi. Kana malee, mataa isaanirraa rifeensa guutummaatti ni haadu. Umriin isaani waggaa kana keessa warri jiran dhiirriifi dubri "sokkee" jedhamu. Qomoon isaani eenyuu akka ta'e, abbaa isaanirraa eegalani gara booddeetti lakkaa'uu abbootiin ni barsiisu. Ijoolleen dubaraa haadha isaanirraa jirbii foo'uu, hodhaa hodhuu, hojii mana keessaa hunda ni baratu. Warri dhiiraa ammoo akka hormaataafi horii itti qabaan abbootiirraa ni baratu. Ijoolleen umrii waggaa saddeeti (8) xumuruun waggaa sagaal (9) yoo qabataan sadarkaa gaammee seenu. Yeroo kana ollaarraa fagaataani deemuu nidanda'u. Hojii sasalphaa ta'e akka hojjataan nitaasifama. (<https://en.m.wikipedia.org/wiki/talk:gadaa>)

Akka ibsa armaan olii kanatti ijoolleen hawaasa Oromoo biraatti yeroo dhalataanirraa jalqabani hanga waggaa saddeetiitti maatii isaanirraa eegumsaafi kunuunsa guddaattu taasifamaafi. Dabalataan umrii dabbalummaa hanga xumuranitti ga'ee hojii hinqaban. Yoo qabaatanis ga'een hojii ulfaataa ta'e, hinkennamuufi. Haata'u malee, umrii gaammee keessa erga seenaani booda gaheen hojii isaan hawaasa keessatti qabaan dabalaa adeema. Walumaagalaatti ijoolleef hawaasa Oromoo keessatti, iddoo olaanaatu kennamaafi. Kanaafuu, umriin ijoollummaafi umriin daa'imummaa garaagarummaa qaba. Umriin ijoollummaa waggaa 9-16tti. Kanaaf, umriin gaammee umrii ijoollummaati. Umriin daa'imumaafi ijoollummaa akka haayyoota xinsammuufi haawasa Oromootti walitti dhiheenya akka qabu hubanna. Haata'u malee, akka seera ittiin bulmaata biyya kanatti, umriin ijoollummaa hanga waggaa 0- 18 (kudhaa saddeeti) dha.

Akkuma sadarkaa dabballeefi gaammeerratti ibsame, ijoolleen hawaasa Oromoo Booranaa keessatti haala adda addaa keessa darbu. Haalli isaan keessa darbaan keessa tokko gubbisa. Gubbisni moggaasa maqaa(maq-baasa) dhiiraati. Kunis ilma angafaafi. Moggaatiin ammoo sirna moggaasa maqaa shamarraniifi ijoollee maandhaa/quxisuuf kan godhamuudha. Sirni gubbisaa jila yookaan ayyaana guddaa hawwii guddaan eegamu yemmuu ta'u, ijoolleen waggaa 3-5 jiraniif raawwata. Yeroon isaa ji'a caamsaa yookaan waxabajjii (oborraa) guddaa keessa. Sirni gubbisaa waliigalaatti hanga guyyaa shanii kan fudhatuudha. Sirna gubbisa keessatti wantoota raawwatamaan keessa tokko moggaasa maqaati. Maqaa haaraa. Mucaan maqaan moggaafamuuf maqaa lama qaba. Kunis maqaa xiqqaa (maqaa ijoollummaa)fi maqaa guddaa (maqaa gubbisaafi moggaasaa) jedhamu. Maqaan ijoollummaa kan guyyaa dhalootarraa kaasee maatiin, firaa fiixaafi ollaan daa'ima dhalateen waamuudha. Fakkeenyaaf, amalaafi bifa daa'imarratti hundaa'uun Carfii, Dhibaa, Butteefi kkf. Maqaan gubbisaa yookaan moggaasaa ammoo ofeeggannoo cimaadhaan moggaafama. Kunis maqaa qajeelaa kanneen akka Waaqoo, Galma, Boruu, Liibaan, Guyyoofi kkf ta'uu danda'a. Maqaan gubbisaa yookaan moggaasaa kun maqaa duraan jirurraa moggaafama. Maqaalee afaan biraarraa dhufaan osoo hindabalatiin maqaalee duraan Oromoon moggaafatee ittiin waamamaa ture qofa keessaa filatamee moggaafama. Yeroo maqaan akaakayyuu ilmaaf moggaafamu ni jira. Kunis yemmuu ilmi angafaa osoo akaakuun (akaakayyuun) isaa lubbuun jiruu yoo dhalateedha. Fakkeenyaaf, Liibaan Jaldeessa Liibaan ta'uu danda'a. Maqaan ijoollummaa maqaa namoonni

dhuunfaan ilaalcha isaani ibsachuuf baasaan waan ta'eef, yeroo baay'ee maqaa gubbisaa keessatti hinfilatamu. Sababni isaa maqaa yeroo gubbisaa moggaafamu dirqama maqaa duraan jiru kan ulaagaa maqaa gubbisaa guutuu keessaa filatama waan ta'eefi. (http://www.beekaan_gulummaa.org/index.php/author/beekaan/2016/05/05 kuulaa jiloo xachee gubbisa maq-baas.

2.1.1.5. Maalummaa Tapha Ijoollee

Goldstein (2009:23) “childlore is distinct branch of folklore and concerns those activities which are learned and passed on by children to other children. This includes traditional games...such as ...riddles and rhymes,” jedha. Akka yaada kanatti, beekumsi daa'immani damee fookloorii keessa adda kan ta'eefi gochalee kanneen ijoolleen baratamaniifi ijoolleedhaan gara ijoolleetti darbaanirratti kan xiyyeeffatuudha. Beekumsi ijoollee kun taphoota duudhaa hawaasaa ta'an kanneen akka hiibboofi huruursuu daa'immani kan of keessatti hammatuudha. Jennie (2001:83) “this games that used to be played by children quite some time ago, some of which are still being played. Traditional children games do not include commercial product...,” jetti. Taphni duudhaa hawaasaa kun yeroo dheeraan dura ijoolleen kan taphatamaa turaniifi hanga ammaatti taphatamaa jiraniidha. Haata'u malee, taphni kun taphoota bifa adda addaan gabaarra oolaan hinhammatu.

Haaluma walfakkaatuun, taphni yemmuu taphatamu miirri waldorgommi ijoollee gidduutti akka uumamu taasisa. Kana malee, ijoolleen miira ofitti amanamummaa akka qabaatan, hariiroo gaarii hawaasa wajjiin akka uumaniifi bu'aa olaanaa akka argatan taasisa. Ann Brich (1997:30) waa'ee taphaa yemmuu ibsu, taphni miira waldorgommiifi walmormi ijoollee keessatti uumuudhaan ijoolleen jireenya isaani keessatti bu'aa guddaa akka argataniifi ofitti amanamummaa akka gonfatan godha. Kana malee, ijoolleen hariiroo gaariifi cimaa ta'e, garee hawaasaa waliin akka qabaatan taasisa. Haaluma walfakkaatuun, taphni ijoollee gocha ijoolleen gootu ta'ee, kan bashannansiisu, amala gaarii akka qabaatan kan godhu, kan gammachiisu, jireenya hawaasummaa keessatti kan gargaaruufi xinsammuu isaaniin akka cimaaniifi gabbataan kan taasisuudha. Taphni ijoollee guddina ijoolleef wanta barbaachisuufi gumaacha guddaa kan taasisu ta'ee, ijoolleen sababaafi bu'aan wanta tokko yaaduu akka danda'aniifi eenyummaa isaani akka barataan kan godhuudha. Akkasumas, meeshaa ijoolleen walii walii isaani wajjiin

ta'uun, gammachuu, gaddaafi rakkina isaani kan ittiin qoodataniidha. (www.health of children.com).

Taphni ijoollee kun kan ijoolleen jiruufi jireenya naannoo isaani adda ittiin baafachuun hubatan, akkasumas, ijoolleen akka walbaran kan taasisuudha. Kana malee, ijoolleen sodaafi yaada isaani haala gaariifi nagaa ta'een akka furataniifi waljijjiiraan kan taasisuudha, Ann Brich (1997:58). Kanaafuu, taphni ijoollee ijoolleen wantoota hamaa ofirraa eeggachuu akka danda'an kan godhuufi wantoota jireenya keessatti isaan qunnamuu danda'aniin kan walbarsiisuudha. Kun ammoo ijoolleen akka walhubatan, sodaa akka ofkeessaa baasaan, yaada waljijjiiruu akka baraniifi wkf kan gargaaruudha. Zerihuun (1992:56) tapha ijoollee akkas jechuun ibsa, walaloowwan tapha ijoollee keessatti argamaan baay'een isaani gaggabaaboofi ariitiin kanirratti mul'atuudha. Kana malee, jechoonni, gaaleewwaniifi himoonni kanirra deddeebi'amaniidha. Akkasumas, tokko tokko immoo kan dheeraataniifi amala seenessummaa kan ofkeessatti hammataniidha. Dabalataan Sierra (1995:3) "children traditional games or folkgames are those that are passed from child to child, generation to generation, informally by word of mouth and most children's game include at least two of the following six features in different proportion: physical skill, strategy, chance, repetition of pattern, creativity and vertigo," jetti. Akka yaada kanatti, taphni ijoollee aadaa yookaan barsiifata hawaasaa kanneen daa'immaanirraa daa'immaanitti, dhalootarraa dhalootatti haala alidilee ta'een, jecha afaaniin kan darbuudha. Taphoonni ijoollee baay'een isaani kallattii adda addaan amaloota armaan gadii keessaa yoo xiqqaate lama ni qabu. Isaanis:- dandeettii cimina qaamaa ijoollee cimsuuf, tooftaa/tarsimoo uummachuuf, carraa garagaraa argachuuf, irra deddeebii shaakalliin kan hojjatamu, dandeettii waa kalaquu cimsachuufi ulfaatina qaamaa hir'isuuf kan fayyaduudha. Tapha ijoollee kana ijoolleen kan barattu maatii, ollaa, hiriyyaa yookaan ga'eessotarraati.

2.1.1.6. Gosoota Tapha Ijoollee

Taphoonni ijoolleen iddoo adda addaatti taphatan garaagarummaa niqabaatu. Akkasumas, amala wal isaan fakkeessuu ni qabu. Finnegan (1970:295) "like children else where, African children seem to have the familiar range of games and verse for their own play, nonsense songs, singing games, catch rhymes, and so on. They also engage in riddle

asking, and other game and dance,”jetti. Akka yaada Finnegan dhiheessitutti, akkuma ijoollee kanneen biroo ijoolleen Afriikaa daangaa taphoota beekkamoo ta’aniifi walfakkaatan qabu. Taphoonni kunneen walaloo mataa isaani kan qaban, sirboota miira hinharkisne, taphoota sirbuun taphataman, taphoota ari’ani walqabuun taphatamaniifi wkf ofkeessaa qaba. Kana malee, gaaffiifi deebii hiibboo, shubbisa yookaan ragadaafi taphoota kan biroo keessatti nihirmaatu. Okpewho (1992:250) “a pun is a play on word, but tongue twister is play on sounds where by the syllables of a word are subjected to a variety of tonal changes reproduce different meanings. In tange twisters, the idea is to see who can rattle off the words with the greatest speed and accuracy,” jedha. Akka ibsa yaadni kun dhiheessuutti qoosaawwan hiika adda addaa qabaan jechaan taphatamu. Hata’u malee, taphoonni jecha arrabaan taphataman sagalee dhaga’amurratti hundaa’uun bakka birsagoonni jechaa garagarummaa jijjiirama sagalee uumanirratti hiika garagaraa qabaata. Taphni jecha arrabaan taphatamu kun yaadni yookaan barbaachisummaan isaa ariitii cimaafi haala sirrummaa qabuun eenyu jecha sana sirriitti akka jedhe beekuufi.

Jiillee Goobanaa (2012:12) toora internetii wabeeffachuun akaakuu tapha ijoollee bakka torbatti qooddi. Isaanis:-

- Tapha sochii qaamatiin deeggaramuun taphatamu
- Tapha fedhii keessa ofii ittiin ibsatan: fakkii garagaraa kaasuun
- Tapha tajaajila wantootaa ittiin baraan: konkolaataa kaasuun tajaajilu isaa baru
- Tapha jiruufi jireenya maatii ittiin akkeessaan: haadha manaafi abbaa manaa
- Tapha bifa diraamatiin dhiyaatu
- Tapha wantoota isaan miidhuu danda’anirraa ofeeguu ittii baran yookaan tapha ijoolleen wantoota isaan miidhaan ittiin baran: abidda.
- Tapha ijoollee dhukkubde/rakkoo qabdu jajjabeessuuf taphatamu.

Zawudee (2001:64-72) qabiyyeerratti hundaa’uun gosoota tapha ijoollee bakka guguddaa afuritti qooda. Isaanis: tapha ijoollee bifa gaaffiifi deebiin taphataman, tapha ijoollee gareedhaan taphataman, tapha ijoollee lakkoofsarratti hunda’uun yookaan bu’uura godhachuun taphatamaniifi tapha ijoollee jechaafi gochaan yookaan meeshaan deeggaramuun taphataman yookaan hurruubamaan jechuun qooda. kanaaf, taphoonni

Jiilleen gubbaatti qoodde kallattiinis ta'ee alkallattiin kan Zewudeen qoode jalatti ramadamuu danda'u.

2.1.1.7. Moggaasa Maqaa Taphaa (Local Terminology)

Taphoonni ijoollee hawaasa Oromoo keessatti argamaan akkuma hawaasichaa bal'eensa qabu. Kanaaf, maqaaleen taphootaafi gosoonni taphootaa naannoo Oromiyaa keessatti argaman iddoodhaa iddootti garaagarummaa qabu. Hawaasni aadaa, jireenyaafi haala naannoo isaan walqabsiisuun maalummaa jireenyaafi eenyuummaa koo naaf ibsuufi barsiisuu nidanda'u jedhani yaadaniin moggaasu. Yaada kana Finnegan (1992:144) yemmuu ibsitu, moggaasni maqaa tapha ijoollee yeroo ammaa haala addaan xiyyeeffannoo kenname, qoratamaa jira. Moggaasni maqaa tapha ijoolleef akka naannootti kennamu kun kanneen bifa barreeffamaan maxxanfamani argaman caalaa walxaxaadha. Kana malee, maqaaleen moggaafamaan kun naannoo hedduu keessattiifi namoota hedduu biraatti hinbeekamaan. Kanaaf, hubachuudhaaf baay'ee rakkisu. Moggaasni maqaa kun yaada bu'uuraafi ibsa wantoota naannoo sanatti raawwatan ofkeessatti hammatu. Haaluma walfakkaatun, Dan Ben Amos (1975:168) ittii dabaluun yeroo ibsu, taphoota gosa isaanitiin addaan baasaani qooduuf walitti dhufeenya isaan waliin qaban keessatti wantoota ofkeessatti hammataniifi hinhammanne addaan baasaani beekuudha. Gosoonni taphaa amala walfakkaataa qabaan bakka tokkootti ramadamu. Kanneen amalaa isaaniin kanarra adda ta'aan, addaan ba'uun garee kan biraa uumu. Kanaaf, moggaasni maqaa taphoota adda addaaf, kennamu amala isaani waan bu'uuruuf gosa isaanitti hammatamanitti ramaduuf ni salphata.

2.1.1.8. Faayidaa Tapha Ijoollee

Ijoolleen umrii ijoollummaa isaani keessatti tapha adda addaa taphachuun yemmuu guddatan taphni taphatan kun faayidaa adda addaa kennaafi. Masfiin (1995:123) "taphni ijoollee ammoo ijoolleen aadaadhaan qulqulluudha jedhaman, dandeettii waa yaadachuu, dabaree eegani taphachuutti yeroo akka dabarsaniifi akka ittiin bashannanan faayidaa guddaa kenna," jedha. Akka yaada kanatti taphni ijoollee ijoolleen aadaa hawaasaa akka barattu, dandeettii waa yaadachuu uumamaan qaban akka cimsataniifi yeroo isaani haala gaariin akka itti fayyadaman, akkasumas, seera tapha keessatti baran addunyaa isaani keessatti akka itti gargaaraman taasisa. Kana malee, sammuun isaani haala adda addaatiin

dadhabe, akka aara galfatuuf boqochiisa. Jiillee Goobanaa (2012:13) Joan Cass (1972:11) wabeeffachuun faayidaa tapha ijoollee yemmuu ibsitu, “akkuma nyaanni ijoolleef, baay’ee barbaachisaa ta’e, taphnis ijoolleef baay’ee barbaachisaadha. Akkasumas, taphni ijoolleedhaaf iddoo muraasa qofa kan qabu osoo hinta’in, jireenya waliigalaa isaani waliin walitti dhufeenya guddaa kan qabuudha. Kanaafuu, akkuma jiraachuudhaaf mirgi ijoolleef kennamu, taphachuudhaafis mirgi kennamuufi qaba,” jetti. Akka yaada kanatti, barbaachisummaan nyaataafi taphaa jireenya ijoollee keessatti walqixa murteessaa akka ta’e, hubanna. Lubbuun jiraachuuf akkuma nyaanni barbaachisu barumsa jireenyaaf barbaachisu argachuuf taphachuun barbaachisaadha.

Dafaa (1974:123) “aadaa tapha ijoollee kan jennu kun ijoolleen akeeka barumsa guddaa akka ittiin barani dhagna jabeeffataan, akeeka gootummaa isaan barsiisuu, akeeka bineensa ajjeessuu (adamoo), akeeka miliqqee dubbii isaan eeggachiisuu, walumaagalatti, tapha gara guddaatti isaan geessu taphatu,” jedha. Akka yaada kanatti, taphni ijoollee ijoolleen barumsa jireenyaaf isaan barbaachisu kan ittiin argatan, qaama isaani jabeeffaachuuf yookaan jabina qaamaa, akkasumas, cimina sammuuf, kan isaan gargaaruufi tooftaa adamoo bineensaarratti akka milka’aniif isaan fayyadu ittiin baratu. Kana malee, akkaataa haasaa ittiin taasisaan kan isaan barsiisuudha. Kanaaf, ijoolleen taphoota kanaan kallattii garagaraa kan jireenya egeree isaani ittiin qajeelfatan baratu.

Philip M. Peek and Kwesi Yonkah (2004:212) “children prepared for their future roles in society by imitating adults activities, songs, dance, proverbs, and insults all served to educate children about the ideals and values of group and maintain the status,” jedhu. Akka yaada kanatti, ijoolleen ga’ee hawaasa keessatti qaban gara fuula duraaf akka ba’aniif kan ofqopheessan gocha dargaggoonni dalagan akkeessuni. Gochan kunis sirboota, shubbisa, mammaaksotaafi arrabsoo kanneen ijoolleen yaadota garagaraafi duudhaalee garagaraa kan gareen hawaasaa akkarra barataniifi sadarkaa isaas akka eegaaniif, tajaajilu yookaan fayyaduudha. Kanaaf, taphni ijoollee ijoolleen dandeettii ariitiin waa dubbachuu akka guddifatanii dandeettii waa yaadachuu isaani akka jabeeffataniif gargaara. Kan malee, Philip M. Peek and Kwesi Yonkah (2004:130), “as they grow older, children are introduced to nursery rhymes and games that carry lessons on language and moral. In addition to their use within families, rhymes are now

used in the class room a learning aid in mathis and language,” jedhu. Akka yaada kanatti, ijoolleen akkuma umriin isaani dabalaa deemuun, uruursaa, taphoota barnootaafi duudhaa hawaasaa ofkeessatti hammataniin walitti dhufuufi walbaruu jalqabu. Dabalataan, taphoonni ijoollee akkuma maatii keessatti fayyadamaniin, daree barnootaa keessatti akka meeshaa deeggarsatti barnoota afaaniifi barnoota herreegaa keessatti ni tajaajilu.

Zewudee (2001:73) tapha ijoollee yemmuu ibsu, taphni ijoollee ijoolleef faayidaa kan akka bashannansiisuu, dandeetii gaaffii gaafatamaan hatattamaan deebisu isaani akka dabalu, ijoolleen miliqqee barruulee akka danda’an yookaan baran, hiriyyootaafi namoota naannoo isaani jiran waliin akka walbaraniifi wkf niif tajaajila yaada jedhu ibsa. Walumaagalaatti, fooklooriin barsiisuuf, aadaa hawaasaa tursiisuuf, dhiibbaa adda addaa jala miliquufi aadaa, duudhaa, safuu, sirna raawwii adda addaa kan hawaasaa tokkoo kunuunsuuf, akkuma fayyadu, taphni ijoollee ijoolleen jireenya isaani waliigalaa keessatti wantoota adda addaa dhimma itti ba’uuf isaan barbaachisu bakka itti baraniidha. Kanaaf, faayidaan fooklooriifi tapha ijoollee walfakkaata.

2.1.1.9. Akkaataa Raawwii Tapha Ijoollee

Afoolli hawaasa tokkoo tooftaa ittiin dhiyaatu qaba. Gosa afoolaa keessaa tokko kan ta’e taphni ijoollee akkuma gosa afoolaa kanneen biroo akkaataa ittiin taphatamu yookaan dhiyaatu ni qaba. Haalli taphni ijoollee ittiin dhiyaatu kun akkaataa raawwii tapha ijoollee jedhama. Taphni ijoollee kun immoo yoomessa keessatti raawwatu kan ofii isaa yookaan kan mataa isaa qaba. Taphni ijoollee yoomessa kana keessatti walduraa duuba ittiin dhiyaatu qaba. Dhiyeenya isaa kun sochii qaamaa kan dabalatuudha. Sochiin qaamaa kunis haala kalaqa qabuun dhiyaata. Zerihuun (1992:56) taphoonni ijoollee kamiyyuu seeraafi sirna ittiin taphataman kan mataa isaani kan qabaniifi carraa ijoolleen ofii isaanitiin, hawaasaan, maatiin, ollaan, akkasumas, barsiisaa isaaniin haala mijeessuun kan taphatamuudha, jechuun ibsa. Hurruubummaa ilaalchisee, Sums and Stephens (2005:127), akkas jechuun ibsu, “there are many performances going on in our example, the performers on the stage in their ‘official’ role as performers, and the many activities you and your fellow audience members engaged in that allowed you to express the traditions values and beliefs of the group you belonged to,” jedhu. Akka yaada kanatti, hurruubummaan garagaraa fakkeenya nuyi adeemsifnu keessatti mul’atan hurruubaan

akka hurruubaa tokkootti waltajjiirratti isa inni akka ga'ee isaatti raawwatuudha. Hurruubummaa garagaraattu fakkeenya akkaataa nuyi hurruubnuun hurruubama. Kunis gahee hurruubdonni waltajjiirratti bahaniidha. Gochalee garagaraa siifi hirmaattoonni kee keessatti hirmaattaan barsiifata amantiifi barsiifata duudhaa gareen hawaasaa ati keessatti hammatamtu akka calaqqisiistu taasisa.

Haaluma walfakkaatuun Wiirtuu Jildii 5 (1995:165) aadaa Oromoo keessatti maatiiwwan tokko galgala galgala abidda bira taa'ani mukuu ba'uuf yookaan ittiin waarifachuuf taphoota taphataman keessaa tokko tapha ijoolleetti. Taphoonni kun akaakuun isaani hedduudha. Fkn. Hiibboo, jimmaa jimmittee, binoo bineensaafi kkf dha. Taphoonni kun kan taphataman tuutaan, yeroo baay'ee altokkootti kana keessatti hirmaatu nama lama yommuu ta'u, kaan ni dhageeffatu. Garuu, hundumtuu dabaree isaa eegee hirmaachuun ni danda'ama. Kana malee, Zerihuun (1992:56) taphni ijoollee akkuma aadaa hawaasichaafi taphichaati, akkaataa umrii ijoolleetti garagarummaa kan qabu ta'uyyuu, baay'een isaani sochii isaanitiin kan deeggaramuudha. Ijoolleen yeroo baay'ee kan taphattu utaaluun, fiiguun, taa'uun, ka'uun, wa tuquun, harka walqabatani ija cunuunfachuun, miilaafi harka diriirsuun, geengoo uumanii taa'uun yookaan dhaabbachuun, hiriiruun, jilbeeffachuuniifi sochiiwwan garagaraatiiniidha. Yeedaaloon isaan yeroo taphatan jedhanis sochiiwwan kana wajjiin walqabatani kan deemaaniidha jechuun ibsa. Finnegan (1970:301) haala raawwii tapha ijoollee akkas jechuun ibsiti,

The children whose round games were studied were mostly boys from various.... The games are played on a moon lit night in the dry season and the singing, mostly in strophe and anti strophe, is led by one of the boys, and accompanied by hand clapping, foot-thumping, or the action of game. Often the words themselves count for little. Some times the meaning is almost slurred out of recognition,... some consisting of mere nonsense syllables, which they themselves do not pretend to understand. Most of the singing games are based on the principle of a ring, the players' squatting or standing in a circle. In one the equivalent of 'hunt the slipper' the players sit in a circle with their feet under them. The leader in the middle of the ring has to find bracelet which is being passed surreptitiously round the ring. He sings, answered by the others as they slap their knees in time to the song .

Akka yaada kanatti, ijoolleen naanna'aani yemmuu taphatan taphoota ijoollee naannoo adda addaa jirani hubachuuniidha. Taphoonni yeroo bonaa yookaan gogiisaa galgala ifa ji'atiin kan taphatamaniidha. Kana malee, yeroo gurmaa'ani sarara uumuun yookaan qoqqoodamuun sirban harka rukutuun, miila dheereessuun yookaan gochan deeggaruun

taphatu. Hunda caala beekumsaan ala walitti makuun, birsagoota miira namaa hinhawwane kan isaanumtiyyuu baruu yookaan hubachuu hindandeenyerraa kan ijaaramaniidha. Taphoonni sirbaa baay'een kanirrati hundaa'u qajeelafama bifa geengoo qabu sararuun yemmuu ta'u, taphatan ammoo geengoo sana keessa jilbeeffata yookaan dhaabata. Kana malee, taphoota adamoo barsiisaan yemmuu taphatan taphattoonni geengoo keessa miila isaani jala taa'u. Taphicha kan taphachiisaan yookaan geggeessaan taphichaa geengoo keessa gidduu isaa dhaabachuun garee taphattoota geengicharra naanna'aani dhaabataniin akka hinmul'anne dhokfame barbaada. Innis sirbuun, isaanis yeroo sirban jilba isaani rurrukutuun kanneen biroo deebisu. Kana malee, Finnegan (1970:302), akkas jetti, "...there are also a number of games based on the idea of the arch or line. In one boys line up in to opposing ranks and line advances slowly to wards the other, which retreats, both sides singing," jetti. Akka yaada kanatti, taphoota sarara yookaan geengoorratti hunda'uun taphataman hedduutti jiru. Yeroo taphatan taphattoonni sarara faallaa ijaarrachuuniifi sarara ijaarratanirraa suuta jechuun gara garee faallaatti siquun taphatu. Yeroo gareewwaan kunniin garee faallaan mo'aman kallattii hundaan itti naanna'uun sirbu.

Georges and Owens (1995:244-246) ijoolleen yemmuu taphatan tartiiba eegaani hamma taphicha xumuranitti lakkoofsa lakka'uun yookaan qubee sagaleessuudhaan taphatu. Fkn. kubbaa gara samiitti ol darbachuun hanga inni gadi bu'uutti daddafaani lakkoofsa lakka'uun, qubee sagaleessuun yookaan harka walitti rukutaa lakkaa'uun kan taphatamu yoo ta'u, kubbaa deebi'ee dhufu harkaan qabuunirra deebi'ani gara samiitti ol darbachuun taphichi itti fufa. Sierra and Robert (1995:xii), " traditional children's games are defined, as those that are played in formally with minimal equipment, ...," jedhu. Akka yaada kanatti, taphoonni barsiifata ijoollee kanneen haala idilee ta'een meeshaalee xixinnoon taphatamaniidha.

2.1.1.10. Yoomessa Raawwii Tapha Ijoollee

Aadaa hawaasa Oromoo keessatti ijoolleef iddoo guddaattu kennamaafi. Sababni isaa hawaasni ijoolleen abdii biyyaa ta'uun egeree isaafi biyya isaa waan jijjiiraniif kunuunsa cimaa kennuun guddisa. Adeemsa ijoolleen akka abdii borii ta'an ittiin barsiisuuniifi qajeelchuun guddisan keessaa tokko tapha ijoolleeti. Taphni ijoollee taphoota yoomessa

adda addaa keessatti taphataman ofkeessaati hammata. Kanaaf, taphoonni kun ijoolleen hambaa borii akka ta'aniif daandii agarsiisuun hubannaafi ogummaa cimaa akka qabaatan godhee qaree guddisa. Kana gochuuf immoo taphoota taphataman wajjiin seeraa gochuun seericha eeguun akka taphatan, amala gaarii akka horatan, dandeettii waa yaadachuu akka gonfataniifi adeemsa garagaraa qabaachuun akka guddatan godha.

Dafaa (1974:123) yoomessa tapha ijoollee akkas jechuun ibsa, ijoolleen tapha yeroo gannaa taphatan, kan yeroo birraa taphatan, kan yeroo bonaa taphatan, akkasumas, kan yeroo arfaasaa taphatan qabu. Taphoonni yeroo kana taphataman kun halkan kan taphatamaniifi akkeessuun kan taphatamaniidha, jedha. Akka yaada kanatti, taphoonni yemmuu taphataman bakkaafi yeroo murta'aa qabaachuu isaaniti. Akka ibsa kanatti, taphoonni yeroo gannaa, birraa, bonaafi arfaasaa taphataman akka jiraniifi taphoonni kunniin ammoo gosa garagaraa akka ta'aaniidha. Yeroofi bakka beekamaa ta'etti yemmuu taphataman, kaan halkan yemmuu taphataman, isaan kaan guyyaa, isaan biroo immoo akkeessuudhaan akka ta'e, kan addeessuudha.

2.1.1.11. Wallitti Dhufeenya Fooklooriifi Ijoollee

Ijoolleen fookloorii keessatti gahee bahuu qaban nijira. Fooklooriin ijoolleedhaan kalaqamee dhalootaa dhalootaatti ijoolleen darbu, ijoolleen walirraa akka fakkeeniyatti fudhachuun barattu akka jiru maalummaa tapha ijoollee jalatti ibsame jira. Haata'u malee, akkuma namoota sadarkaafi umrii adda addaa keessa jirani ijoolleen fookloorii keessatti gumaacha olaanaa qabu. Hirmaannaafi gumaacha isaan taasisan akka salphaatti kan ilaalamuu miti. Kanas gurmaa'inan yookaan lama lamaan ta'uun haala jiruufi jireenya isaani geggeeffachuuf guyyaa gara guyyaatti gaheen isaan taphatan bal'inaan ni mul'ata.

Yaada kana ilaalchisee, Meching Joy in Fekede (2003:371) akkas jechuun ibsa, “children are actively involved in using folklore from the moment their begin to tell them ‘mother goose’ rhymes or sing them lullabies. They recite jump-rope jingles, tell jokes and riddles, and try out rap or what ever is popular. It there fore, makes good sense for teachers to take full advantage of the real connection between children and folklore,” jedha. Akka yaada kanarraa hubatamutti, ijoolleen guyyaa uruursa daa'immanni sirbuun

himuu yookaan dabarsuu jalqabanirraa kaasaani siyaa'inaan fookloorii keessatti hirmaachuun itti fayyadamu. Jechoota gaggabaaboo yeroo teepha utaalaan taphatan, qoosaafi hiibboo himuu yoo jalqabaniifi wantoota duraan turanirra deebii'uun taphachuu yeroo jalqabaan fooklooriitti haalaan fayyadamu isaani calaqqisiisa. Kun immoo walitti dhufeenya ijoolleefi fookloorii gidduu jiru beekuun barsiisaaf, hiika kan qabuufi barsiisaan bu'aa gaarii akkarraa argatu kan taasisuudha. Fooklooriin ijoollee iddoo garagaraatti walfakkaachuu danda'a. Yaada kana Grider (1980:160) akkas jechuun ibsa “children of many cultures share similar games, songs, stories, rhymes, jokes and riddles,” jedha. Akka yaada kanatti, ijoolleen aadaa adda adda taphoota, sirboota, seeneffamoota, uruursa, qoosaawwaniifi hiibboowwan walfakkaatan qoodatu. Kun immoo ijoolleen garagaraa aadaa garagaraa keessatti haa guddatan malee wantoota walfakkaataa akka waliin qoodatan agarsiisa.

Ijoolleen yemmuu guddatan hawaasarraa xiyyeeffannoo argachuu qabu. Sababni isaa ilaalcha hawaasni isaaniif qabu sana ijoolleen qabatani gara egeree isaanitti adeemuu waan ta'eefi. Taaddasaa (2014:160) yaada kana yemmuu deeggaru, ijoolleen hawaasa keessa jiraatan keessatti ilaalcha gaariifi xiyyeeffannoo barbaachisu haala gahaan hinarganne taanan, aadaa isaani dhalootaa dhalootatti dabarsuufi jijjiirama barbaadamu fiduu akka hindandeenye ibsa.

Haaluma walfakkaatuun, Grider (1980:160) akkaataa ijoolleen fookloorii waliif qoodaan yeroo ibsu, “the folklore the children's share is most active during the elementary school years, roughly age six through twelve,” jedha. Akka yaada kanatti, ijoolleen fooklooriirra caalaatti haala siyaa'ina qabuun itti hirmaachuun kan waliif qoodan yeroo mana barumsa sadarkaa 1^{ffaa} barataniidha. Keessumaa umrii waggaa jaha hanga kudhalamaa gidduu yemmuu jiran haala gaariin fookloorii waliif qoodu. Kana malee, Grider (1980:161) “the study of children's folklore is generally the study of happy, unselfconscious kids,” jedha. Akka yaadni kun ibsutti, walumaagalatti, fookloorii ijoolleerratti qorannoo geggeessuun gammachuu ijoolleen fookloorii isaanirra argataniifi dammaqinaan osoo hinta'in yookaan qaanii malee hojjatan qoratee kan dhiheessuudha. Haata'u malee, ijoolleefi dargaggoota gidduu garagarummaan umrii akka jiru Finnegan (1970:296) “its common for ceremonial initiation to mark a clear deviding line between childhood and maturity, often

taking place at around the age of puberty, but in some societies (or with some individuals) this may be much earlier or much later,” jetti. Akka yaada kanatti, sirna kabajuu jalqabuuf, umrii ijoollummaa dargaggummaa gargar baasuuf, daangaan ifa ta’e, gidduu isaani ka’ amuu qaba. Irraa caalaa kabaja ayyaanarratti ijoolleen kan hirmaataan naannoo umrii dargaggummaa yeroo seenaaniidha. Haata’u malee, hawaasa tokko tokko keessatti (namoota dhuunfaa tokko tokko biraatti) ijoolleen ayyaanarratti hirmaachuu kan jalqaban jalqaba umrii ijoollummaarra yookaan umrii ijoollummaa boodaadha.

2.1.1.12. Adeemsa Ijoolleen Fooklooriitti Hirmaataan

Ijoolleen hawaasa keessatti adeemsa ittiin fooklooriitti hirmaataaniifi hirmaachisaan qabu. Taaddasaa (2011:270), “children are also active participants in the production and reproduction, especially by means of expressive performance,” jedha. Akka yaada kanatti, bu’aafi hormaata yookaan uumama fookloorii keessatti ijoolleen siyaa’inaan hirmaatu. Keessayyuu haala adda ta’een hurruubummaa keessatti. Kanaaf, ijoolleen hurruubummaa tapha ijoollee keessatti haala akkamiifi iddoo akkami keessatti akka itti hirmaataan armaan gadiitti ibsame jira.

2.1.1.12.1. Sadarkaa Maatiitti

Fooklooriin, barsiifanniifi aadaan maatii tokko keessatti daddarbuun barsiifamuu nidanda’a. Kana malee, wantoonni kanneen akka meeshaalee aadaa, wantoonni harkaan midhaakfamaan (ogummaan hojii harkaa) miseensa maatiin qopheeffaman yaadannoo barbaachisoo taateewwan maatii ta’uun olka’amu, akkasumas, dhalootaa dhalootatti darbu.

Seenaafi jechoonni maatiin fayyadamanirra deddeebiin himamuuniifi lakka’amuun akka eenyummaa maatii sanatti ibsamu. Duudhaaleen maatii tokkoon raawwatamu fooyyeeffamuu, irraanfatomuu, uumamuufi yoo bade deebi’ee ijaaramuu danda’a. Margaret (1997:279) akkaataa fooklooriin maatii keessatti ittiin mul’atuufi raawwatamu yemmuu ibsu, “Family folklore has long been included in the documentation of the folklore of regional, ethnic, religious, or occupational group,” jedha. Yaadni kun fooklooriin sadarkaa maatiitti himamu tokko fookloorii naannoo tokkoo, sabaafi gosaa, amantiifi hojii garee tokkoo keessatti bifa dokumentiin kuufamee yookaan sassaabamee

olka'amuu danda'a. Ilaalchi maatii tokkoon himamu kan maatii biraarraa adda kan ta'e, kan maatii sana adda godhuufi fooklooriin isaani kun fookloorii maatii biraarraa adda ta'e, ta'uu danda'a. Kim (1961) seeneffamootaafi barsiifanni hawaasaa maatii ijoolleen gadi bu'uun ijoollee kan ittiin barsiisaaniidha, jechuun ibsiti. Polly (2008:485-486) maatiiwwan garee hawaasa tokko keessa jiraatan hundi fookloorii qabu jechuun ibsa. Kun ammoo fooklooriin maatiiwwan hunda keessatti waan argamuuf ijoolleen carraa fookloorii barachuu keessatti hirmaachuufi daddabarsuu bal'aa akka qabdu hubanna.

Steven (1993:2) akka ibsutti, maatii dhuunfaa tokkoof fooklooriin kalaqa waan darbe ibsuuf isaan gargaaruudha. Muuxannoon maatiin tokko qabu, dubbiin isaaniifi suuraan isaani gara seenaa afaaniin himamutti jijjiiramuun fookloorii maatii sanaa ta'a. Kana malee, akka dubbiif tolutti gabaabsamuunirra deebi'amee akka yaadatamuufi himamu taasifama. Kun immoo akka fedhii maatii sanattirra deebi'amee sirreeffamuu danda'a jechuudha, jedha.

2.1.1.12.2. Sadarkaa Ollaatti

Fooklooriin garee hawaasaan kan darbuudha. Kanaaf, jecha 'folklore' jedhu keessatti jechi 'folk' jedhu kan argamuufi. Sababni isaa 'folk' jechuun garee hawaasaa jechuudha. Gareen hawaasaa kun ammoo wantoota walfakkaataa ta'an kan waliin qabaniidha. Kunis hambaalee seenaa, haala qubsumaafi fedhii kan hawaasa biraarraa adda isaan taasisuufi eenyummaa mataa isaani akka qabaatan kan godhuudha. Gareen hawaasaa kun wantoota kanneen akka gosummaa, sabummaa, amantaa, naannoo, hojii, maatii, firummaa, umriifi saalarratti kan hundaa'uudha. Fooklooriin garee akkasi kana walitti hidhuun maalummaa isaani akka waliif qoodaan/hiraaniifi garee hawaasaa biraarraa akka adda ta'an taasisa. Fooklooriin garee hawaasaa hedduun sadarkaa nama dhuunfaatti kan raawwataan yemmuu ta'an, namoota sadarkaa tokkorra jiran wajjiin fuulaafi fuulatti (kallattiin) haala ittii darbuu danda'u nuuf ibsa. (<http://www.online Nevada.org/articles/ folk-group>).

Oring.E. (1986:552) Alan Dundes wabeeffachuun garee hawaasaa yemmuu ibsiti, "folk can refers to any group of people what so ever who share at least one common factor. The common factor create a sense of collective identity, so that any population with such a sense could be regarded as a folk," jetti. Kun immoo gareen hawaasaa/ollaani kan

wantoota walfakkaataan yoo xinnaate gosa tokko qaban hund ilaallata. Wantoonni walfakkaataan kun miira eenyummaa haala dimshaashaan akka uummataan taasisa. Kanaaf, hawaasni kamiyyuu kan miira akkasi qabu garee/ollaa uummachuu danda'a. Akkasumas, "every group together or by common interest and purposes weather educated or uneducated, rural or urban possessed of traditional which may be called its folklore,"(Encyclopedia America 1995:498). Ibsi kun kan mul'isu, gareen hawaasaa kan barataan yookaan hinbartiin, namoota baadiyyaa yookaan magaalaa ta'aanis fedhiifi kaayyoo walfakkaataa kan barsiifata ofkeessaa qabu yoo qabaatan inni kun fookloorii jedhamuu danda'a.

Haaluma kanaan, hurruubummaafi hirmaannaan ijoolleen tapha ijoollee keessatti agarsiisan sadarkaa maatiitti kan hafuu miti. Umriifi fedhiin ijoollee dabalaa deema. Akkuma umriifi fedhiin ijoollee dabalaa deemuun beekumsi isaan tapha ijoolleerratti qaban yeroodhaa yerootti cimaa deema. Adeemsa kanaan hubannoofi beekumsa isaani cimsaachuuf, fedhii miira isaani guutachuuf, daangaa addunyaa mataa isaaniifi jireenya isaani babal'ifachuun hariiroo ijoollee ollaa isaani wajjiin uummatu. Fekede (2003:378) keessatti Mechling Joy, yemmuu ibsu, "as the children's network of human contracts extends beyond the family, the neighborhood provides settings for additional folk groups," jedha. Akka yaada kanatti, akkuma sarara walqunnamtii ijoolleen waliigaltee namoota waliin qaban maatii isaanirra akka darbuu gochuun gara ollaatti ceesisu. Kun immoo ollaan yoomessa ijoolleef uumuudhaan gareen hawaasaa dabalataan akka uumamu godhu. Ijoolleen garee wajjiin hirmaataniifi sochii adda addaa keessatti isaan wajjiin ta'u, hiriyaa yemmuu filatan akkaataa walitti dhiheenya ollummaan, umriin, saalaafi haala waliigaluu danda'aniin filatu. Akkaataan isaan tapha ijoollee kana itti taphatanis, aadaafi duudhaa hawaasichaa bifa hinfaalleessineeniidha. Akkasumas, sirna ittiin bulmaataa hawaasichaan kan qajeelfameedha, jechuun Fekede (2003) keessatti Mechling Joy ni ibsa.

2.1.1.12.3. Sadarkaa Mana Barumsaatti

Ijoolleen akkuma jireenya maatiifi jireenya ollaa keessatti walitti dhufeenya cimaa taasisan keessatti fookloorii fayyadamaan, sadarkaa mana barumsaatti garee isaaniif ta'u, uummachuun fookloorii ni fayyadamu. Fekede (2003:379) Mechling Joy yemmu ibsu,

“the formal school system became the next setting for children folk culture,” jedha. Akka yaada kanatti, sirni barnootaa idilaawan yookaan manni barumsaa yoomessa aadaa garee hawaasaa ijoollee yookaan yoomessa taphni ijoollee itti hurruubamu keessaa isa lammaffaadha.

Mana barumsaatti ijoolleen hiriyyaan isaan filatan yeroo dheeraaf isaan wajjiin kan turuufi salphummatti kan jijjiiramu hindandeenyeedha. Kana malee, umriifi saala walfakkaaturratti hunda’uun kan uumamuudha. Fekede (2003:379) “the primary and secondary schools keep together children with in certain age ranges, so that, even recess has a limited ranges of ages from which the children may regroup themselves into the folk group of the playground,” jedha. Akka ibsa kanatti, manneen barnootaa sadarkaa tokkooffaafi sadarkaa lammaffaa ijoollee umrii murtaa’aa keessa jiran kan walitti hammatuudha. kanaafuu, dorgommiin ijoolleen garee isaani lammaffaa yookaan irradeebi’ani ijaarrachuun gara garee waliin taphatanitti jijjiirrachuuf daangaan umrii isaani daanga’aa yookaan murtaa’aadha. Kana malee, Finnegan (1970:300) “schools are becoming increasingly important in the lives of more and more children in Africa, and it’s likely that similar singing games from whatever sources are now wide spread (and accessible to study) among school groups,” jetti. Akka yaada isheetti, jireenya ijoollee Afriikaaf, manneen barnootaa barbaachisummaan isaani baay’ee dabalaa deema. Haaluma walfakkaatuun, sirbi tapha ijoollee madda kamiyyuurraa haa madduuti, manneen barnootaa keessatti bal’inaan babal’ata. Haalli kun qorannoof mijataa akka ta’u, taasisa.

Fekede (2003:379) keessatti Mechling Joy hirmaannaa ijoolleen fookloorii keessatti agarsiisan yemmuu ibsu, “both within and outside schools children belongs to a range of formal and informal folk groups. These may be clubs, scout troops, organized athletic, teams, summer camp cabins, bands, cheer leading squads, drama or debate groups social fraternities and even part time work group,” jedha. Akka yaada kanatti, mana barumsaafi mana barumsaa alatti ijoolleen daangaa garee hawaasaa idileefi alidilee keessatti argamu. Kun immoo, basaastuu hidhattoota, humna hidhattoota, qindoomina atileetotaa, ijaarsa hawaasaa, manneen dhuunfaa yeroo gannaa ijaaraman, garee sirbaa, garee durbaa, diraamaafi wkf hammachuu danda’u. Gabaabumatti, ijoolleen sadarkaa maatii, ollaafi

mana barumsaatti fookloorii keessatti yemmuu hirmaataniifi hurruubaan, fooklooriin akka uumamuufi kan uumame akka babal'atuuf ga'ee olaanaa akka qaban hubanna.

2.2. Yaaxxina Qorannoo Fookloorii

Qorannoo tokko geggeessuuf wantoonnirratti xiyyeeffatamu qaban keessaa inni ijoo yaaxxina qorannooti. Zoltan (2005:255) yaaxxina qorannoo yemmuu ibsu, sakatta'a barruu keessatti yookaan jalatti qabxiin dhiyaachuu qabu inni biraan yaaxxina qorannoon sunirratti bu'uuruu qabuudha. Dhimmi kun ammoo kallattii biraan qorannichaaf dallaa akka ijaaruuti, jedha. kanaaf, qorannoon kun yaaxxinaalee fookloorii keessaa yaaxxina fayyadamaafi yaaxxina haalawaarratti hundaa'a. Sababni isaa yaaxxinaaleen kun qorannoo fookloorii kallattii tajaajila hawaasaaf kennuufi yoomessa uumamaa keessatti qorachuuf waan fayyadaniifi.

2.2.1. Yaaxxina Fayyadamaa

Yaaxxinni fayyadamaa akaakuuwwan yaaxxina fookloorii keessaa tokko ta'ee, qorannoo mataa duree fooklooriin walqabatan kallattii ittiin tajaajila yookaan faayidaa hawaasaaf kennuun qorachuuf kan fayyaduudha. Fooklooriin yemmuu qoratamu faayidaa/tajaajila inni qabuun kan qoratamuudha. Sababni isaa faayidaan kun hinxinxalamu taanaan faayidaan fooklooriin tokko qabu osoo hinbaramiin hafa jechuudha.

Dabalataan, yaaxxinni fayyadamaa aadaa uummataa keessatti faayidaa inni kennu maal akka ta'e, jiruufi jireenya keessatti ga'een inni taphatu, malli ittiin qoratamu yaaxxina fayyadamaa jedhama. Wiliam Bascom (1965) yaaxxina kanatti fayyadamuun firiiwwan fookloorii jireenya uummataa keessatti maal akka fayyadaan gadifageenyaan ittiin qorachaa ture. Akka hayyuu kanatti, fookloorii yemmuu qorannu faayidaafi tajaajila inni kennu maal akka ta'e, qorachuun barbaachisaadha, jedha. Dorson (1972) Franz Boas wabeeffachuun fookloorii yemmuu ibsu, yaaxxinni fayyadamaa yookaan tajaajilaa fooklooriin hawaasa tokkoof akkamitti akka tajaajila kennu kan qoratuudha.

Qorataan kun faayidaa taphni ijoollee qabu qorachuuf, yaaxxina kanatti dhimma ba'uun qorannoo isaa geggeessee jira. Kana malee, qorannoon kun xinxala tapha ijoollee waan ta'eef gama faayidaa taphni kun ijoolleef qabuun xinxaluun akka kaayyoo tokkootti qorannoo kana keessa waan jiruuf yaaxxina kanaan walqabsiisuun ittii fayyadamee jira.

2.2.2. Yaaxxina Haalawaa

Yaaxxinni haalawaa kun gosoota yaaxxinaalee fookloorii keessaa tokkoodha. Maalummaa yaaxxina kanaa Richard Dorson (1972) akka jedhutti, yeroo ammaa yaaxxinni haalawaa mala qorannoo fookloorii ta'ee, addunyaa mararratti beekamee jira. Keessummayyuu, qorattoota baay'ee biraatti beekkanti waan argateef qorannoon akaakuuwwan fookloorii yaaxxina kanarratti hundaa'uun geggeeffamaa jiru, jedha. Kana malee, Dorson (1972:45) akkas jedha, "...the folklore concept apply not to a text but to event in time in which a tradition is performed or communicated." Akka ibsa kanatti, yaadrimeen fookloorii barreeffamarratti osoo hinta'iin taatee yeroo inni itti raawwatu yookaan geggeeffamuutti kan qoratamuudha.

Hayyoonni kanneen akka Roger Abraham, Dan Ben Amos, Alan Dundes, Rober Georgefi Keneth Goldsteinfaan bara 1960ta keessa yeroo yunivarsitoota Indiyaanaafi Penislavaniyaa keessatti barattoota PhD turan qorannoo isaani kan ittiin geggeessaa turaniidha. Kaayyoon yaaxxina kanaa inni guddaafi ijoon qorannoon fookloorii aadaa hawaasa tokkoo mul'isu yookaan ibsu yoomessa uumamaa keessatti qoratamuu qabaa, jedhu. Kunis bakka fooklooriin kun itti raawwatamu sanitti wanti qoratamu sun maal akka fakkaatu, akkamitti akka hurruubamu yookaan raawwatamu yoomessa uumama keessatti qorachuudha.

Qorataan kun yaaxxina kana mata-duree isaa waliin walsimsiisee, yoomessa uumamaa keessatti kallattiin qaama dhimmi ilaalu bira ga'uun, taphni ijoollee maal akka fakkaatu? Akkamitti akka raawwatu? Yoomessa akkami akka barbaadu? Adeemsa akkami keessa akka darbuufi yeroo raawwatu maal maal akka barbaachisu qorachuuf yaaxxina kanatti fayyadamee jira.

Mata-duree xinxala tapha ijoollee jedhu qorachuuf, yaaxxinni barbaachisu kana jedhamee adda ba'ee kan taa'e, jiraachuu baatuus qoratiichi yaaxxinaalee fookloorii jiran keessaa kanneen armaan olitti ibsaman mata-duree qorannoo kanaan walitti dhiheenya qaban jedhee waa yaadeef, filachuun ittii dhimma ba'ee jira. Yaaxxinaalee kanneen fayyadamuun kan barbaachiseef, yaaxxinni tokkichi qorannoo kanaaf gahaa waan hintaaneefi.

2.3. Sakatta'a Barruu Walfakkii

Mata-duree qorannoo geggeessan tokkorratti qorannoon isa fakkaatu kan duraan qoratamee jiru dubbisuun kallattii qoratichi ittiin ilaale adda baasaani fooyyeessuun adeemsa qoranoodha. Haaluma kanaan, qoratichi hamma danda'ameetti barruu walfakkii sakatta'uuf yaalee jira. Haata'u malee, hanga yaadame argachuu baatuus kanneen armaan gadii sakatta'uuf yaalee jira. Isaanis:-

1. Masfiin Tashoomaa, kitaaba mata-duree "Baruullee Qormaata Waaltin Afaan Oromoo," jedhu kan Biiroo Aadaafi Turizimii Oromiyaan (1995) maxxanfame keessatti tapha ijoollee Godina Shawaa Dhihaarratti gosoota tokko tokko fuula muraasaan (42-75) ibsuuf yaalee jira. Walfakkiin kitaaba kanaafi qorannoo kana gidduu jiru; gosoota tapha ijoollee ibsuurratti walfakkaatu. Garaagarummaan jiru garuu barreeffamni kun bifa kitaabaan qopha'uu isaati. Inni biroon haala raawwii taphaarratti kan xiyyeeffatee miti. Qorannoon kun ammoo tapha ijoollee gama hundaan (faayidaa, raawwii, gosoota isaafi meeshaalee akkamiin akka taphataman) ibsuurratti xiyyeeffata.
2. Abdulmaalik Abduraamaan (2011), mata-duree "Akaakuu Tapha Ijoollee Godina Harargee Lixaa Aanaa Masalaa," jedhurratti adeemsisee jira. Walfakkiin qorannoo isaafi qorannoo kanaa gosoota tapha ijoollee xinxalurratti kan xiyyeeffateedha. Garagaruummaan jiru, qorannoon isaa gosoota tapha ijoollee eeruun adeemsa isaan ittiin raawwataman yookaan seera taphoonni sun ittiin taphataman ibsuurratti qofa xiyyeeffata. Qorannoon kun ammoo gosoota tapha ijoollee, akkaataa raawwii, seera taphoonni kun qaban, faayidaa isaaniifi meeshaa maal maaliin akka taphataman kan xinxaluudha.
3. Jiilee Goobanaa (2012), mata-duree "Qabiyyee Tapha Ijoollee Oromoo Gujii: Godina Booranaa Aanaa Bulee Horaa," jedhurratti adeemsistee jirti. Qorannoon ishiifi qorannoon kun kallattiin tapha ijoollee qofarratti waan xiyyeeffatuuf walfakkeenya qabu. Qorannoon Jiilee akaakuuwwan tapha ijoollee eeruun kallattii qabiyyee isaan hammataaniin xinxaluudha. Qorannoon kun ammoo qabiyyee isaani qofa osoo hin ta'iin, akkaataa ittii raawwataan, maaliin akka raawwataan, meeshaa ittiin taphataman, seera taphoonni kunneen qabaniifi faayidaan isaani maal akka ta'e xinxaluudha.

4. Namarraa Bashaa (2007), mata-duree, “Qaacceessa Tapha Ijoollee Aanaa Boojjii Birmajii,” jedhurratti adeemsisee jira. Walfakkiin qorannoo isaafi qorannoo kanaa raawwii tapha ijoollee, seera tapha ijoollee, meeshaalee taphni ijoollee ittiin taphatamanii fi kkf irratti yemmuu ta’aan, garaagarummaan jiru Inni aanaa Boojjii Birmajiirratti yemmuu adeemsisu, qorannoon kun ammoo Godina Booranaa Aanaa Taltalleerratti adeemsifamuu isaati.
5. Lachiisaa Biruu, (2011), mata-duree “Haala Dhiyeenya Qabiyyee Tapha Ijoollee Godina Shawaa Lixaa Aanaa Jalduu,” jedhurratti geggeessee jira. Qorannoon Lachiisaafi qorannoon kun gosoota isaani eeruun haala dhiyeenya isaani ibsurratti walfakkii qabu. Garaagarummaan jiru qorannoon isaa gosoota tapha ijoollee aanaa kanaa eeruun haala dhiyeenyaafi qabiyyee isaani ibsurratti yemmuu xiyyeeffatu, qorannoon kun ammoo raawwii, seera tapha ijoollee, yoomessa tapha ijoollee, xinxala qabiyyee isaani, meeshaalee ittiin taphatamaniifi wkf irratti xiyyeeffata.

Boqonnaa Sadii: Mala Qorannoo

Boqonnaan kun maloota qorannoofi dhimmoota mala qorannoo kanaan walqabataan: madda odeeffannoo, mala iddattoofi iddatteessuu, mala odeeffannoon ittiin sassaabame, mala odeeffannoon ittiin qaacceeffameefi adeemsa qorannichaatu dhiyaata. Dhimmootni armaan olitti eeramaan kun gadi fageenyaan akka armaan gaditti ibsamani jiru. Qorannoon kun xiyyeeffannoon isaa tapha ijoollee Oromoo Booranaa: Aanaa Taltallee xinxaluudha. Dhimmoonni qorannoo kanaaf barbaachisaan hawaasa kana keessatti argamu. Kanaaf, maalummaa isaani, gosoota isaani, akkamitti akka raawwataman (adeemsa isaani), yoomessa isaan keessatti raawwataniifi faayidaa isaan qabaan xinxaluuf dhimmoota qorannoo kanaaf bu’uura ta’an hawaasa kana keessaa argachuun barbaachisaadha. Odeeffannoo mata-duree qorannoo kanaaf barbaachisu argachuuf namoota muuxannoo gahaa taphoota ijoolleerratti qaban argachuun dhimma isa ijoodha. Wantoota aadaa hawaasaan walqabatanirratti qorannoo geggeessuun ibsa gahaa kennuuf gosni qorannoon ittiin geggeeffamu keessaa qorannoo akkamtaa yookaan qorannoo qulqulleeffataatti fayyadamee jira.

Dastaa (2002) “qorannoon aadaa hawaasaa waliin walqabatu geggeessuuf qorannoo qulqulleeffataatti gargaaramutti gaarii ta’aa,” jedha. Kana malee, Spradley (1979) akka ibsutti, qorannoon aadaa hawaasaarratti geggeeffamu maalummaa hawaasa sanaa qorachuu qofa osoo hintaane, hawaasicharraa barachuunis keessatti hammatamaa, jedha. Kun immoo odeeffannoon hawaasa sana keessa galuun kallattiin waan funaanamuuf odeeffannoo argame gadifageenyaan xinxalani ibsuudhaan waan duraan hinbeekamiin ifa baasuun kan namatti mul’isuudha.

Qorannoon geggeefame kun qorannoo aadaa hawaasaa jalatti ramadamuudha. Solomoon (2004) qorannoon gosa akkanaa waan jiruufi jireenya dhala namaa keessa jiru (duudhaa, dandeettii, dadhabina, fedhii, jaalala, jibbaafi wkf) daawwachuun, gaafachuun, yaadannoo qabachuufi sagalee waraabuun odeeffannoo funaannataa, jedha. Qorannoon aadaa hawaasaan walqabatan geggeessuun hawaasicha barsiisuufis ta’ee, wanta haaraa hawaasichi qabu baruuf carraan inni uumu bal’aadha. Qorannoon akkasi jiruufi jireenya hawaasichaa gadi fageenyaan waan agarsiisuuf hawaasicha keessatti argamuun sochii

isaani daawwaachuun, gaaffii afaani gaafachuun, suuraa kaasuun, sagalee waraabuufi yaadannoo qabachuun odeeffannoo funaanamaan gadi fageenyaan xinxaluun ibsee jira.

3.1. Adeemsa Qorannichaa

Qorannoon kun mata-dureewwan garagaratti qoqqoodamee dhiyaatee jira. Haaluma kanaan, boqonnaa tokko jalatti kan dhiyaatan: seen-duubee qo'annichaa, ka'umsa qo'annichaa, kaayyoo qo'annichaa, barbaachisummaa qo'annichaa, daangaa qo'annichaa, hanqinaalee qo'annicha keessatti mul'ataaniifi seen-duubee waliigalaa hawaasa Aanaa Taltallee kan ofkeessatti hammatuudha. Boqonnaa lammaffaa keessatti yaada hayyoonni mata-duree qorannoo kanaa ilaalchisaani lafa kaa'aan sakatta'uun bakka sakatta'insi barruu itti dhiyaateedha. Boqonnaa sadi jalatti: malaafi adeemsa qorannoon ittiin adeemsifametti dhiyaate. Boqonnaa afur keessatti odeeffannoo funaaname ibsuufi akkaataa walfakkeenya isaanitiin mata-dureen qoqqooduun bakka itti xinxalameedha. Boqonnaa shan keessatti kan dhiyaatan goolabaafi yaada furmaataa yookaan yaboo boqonnaa kanaati.

3.2. Madda Odeeffannoo

Qorannoon adeemsifamu tokko bu'a qabeessa akka ta'uuf odeeffannoo madda sirrii ta'erraa argachuun ittii fayyadamuun barbaachisaadha. Haaluma kanaan, qorannoo kanaaf akka madda odeeffannooti kan tajaajilan namoota taphoota ijoolleerratti muuxannoofi hubannoo gahaa qabaniifi ijoollee dhimmi kun kallattiin illaallatuudha.

3.3. Mala Iddattoofi Iddatteessuu

Mala iddattoofi iddatteessuu qorannoo tokkoof, mijatu filachuun qorannoo sana galmaan ga'uufi bu'aa qabeessa taasisuuf gaheen isaani olaanaadha. Iddattoon kan barbaachisuuf qorataan baasii isaafi yeroo isaa haalaan akka itti fayyadamuuf gargaara. Qorataan qorannoo geggeessu tokko iddattoo filachuuf mala garagaratti gargaaramu danda'a. Malli kun akkaataa amala qorannoo qortaan adeemsisurratti hundaa'uun qorannoo isaa kan mijatu adeemsa ittiin filatamuudha.

Haaluma kanaan, bakka ijoolleen taphatanitti argamuun daawwannaa gochuuf gandoota aanicha jala jiran keessaa gandoota baadiyyaa sagal (9)fi ganda magaalaa kan manni barumsaa sad. 1^{ffaa}fi manni barumsa oolmaa daa'immani kessatti argamu filachuun

daawwannaan geggeeffamee jira. Walumaagalatti, daawwannaaf iddoon kudha tokko (11) filatamee jira. Malli inni lammaffaan qoratichi itti gargaarame, mala iddatteessuu eerummaa yookaan iyyaafannooti. Inni kunis namoota dhimma mata-duree kanarratti hubannoofi muuxannoo, akkasumas, odeeffannoo gahaa qaban gandoota baadiyyaa sagal (9)fi ganda magaalaa keessaa dhiironni 18fi dubartoonni 2 afgaaffiif filatamanii jiru. Walumaagalatti, namoonni digdamaa (20) afgaaffii qoratichaaf, filatamanii jiru.

3.4. Mala Odeeffannoon Ittiin Sassaabame

Qorannoon akkamtaa mala odeeffannoon ittiin funaanamu gosa adda addaa gargaaramuun aadaa hawaasaa gadi fageenyaan xinxaluun dhugaa aadaa hawaasa sana keessatti mul'atu kan agarsiisuudha. Malli odeeffannoo qorannoo tokkoof ta'u, ittiin funaanamu mata-duree qorannoo sanarratti hundaa'a. Addunyaa (2011:71), Denscobe (2007:94) wabeeffachuun akka ibsutti,

To arrive at generalized conclusion, whatever from they take, the researcher needs interpret the data and make significant decision; these make decisions are prioritizing certain parts of the data reducing. The number of codes, categories and themes, developing a hierarchy of codes, categories and themes, moving towards make concepts and comparing the new generalized conclusions with alternatives theories and explanations.

Yaada kanarraa wanti hubatamu, odeeffannoon kallattii kamiiniyyuu argamus cuunfaa waliigalarra ga'uuf qorataan odeeffannoo funaaname hiikuufi murtee barbaachisaa ta'e kennuu qaba yookaan murtee barbaachisurra ga'uu qaba. Kana malee, Solomoon (2004) qorannoo akkanaa daawwii, afgaaffii, ragaalee barreeffamaa adda addaa sakatta'uufi marii gareetiin ragaa funaanuun kan geggeeffamuudha. Qorataan/ttuun qorannoo qulqulleeffataa fayyadamu/ttus haala adda addaatiin waan ilaaluuf maloota ragaaleen ittiin funaanamaan muraasatti dhimma ba'uu danda'a yookaan dandeessii jedha. Kanaaf, qorataan afgaaffiifi daawwannaatti dhimma ba'ee jira.

3.4.1. Daawwannaa

Daawwannaan mala odeeffannoon akkamtaa (qualitative researcher) ittiin funaanamu keessaa tokkoodha. Kunis taphni ijoollee sun yeroo taphatamu bakka sanatti argamuun daawwannaa geggeessuudha. Dastaa (2002:90) “qorataan iddoo qorannicha itti geggeessu sanatti yeroo yeroodhaan argamee qaama qorannicharratti geggeessu sana hordofaa,” jedha.

Kana malee, yeroo taphni kun taphatamu, akkamitti akka taphatamuufi meeshaan tapha kanaaf barbaachisu maal akka ta'eefi maal akka fakkaatu suuraan kaafamee jira. Qabxiwwan olitti tuqamanirratti hundaa'uun, qoratichi yoomessa dhugaa keessatti hirmaachuun odeeffannoo sassaabbatee jira. Akkasumas, yoomessa uumamaa bakka argachuun hindanda'amnetti yoomessa nam-tolchee (induce setting) uumuun taphoota muraasaaf, ragaan sassaabamee jira. Kaallattuma kanaan, gandoota sagal (9)fi ganada magaalaa tokko kan mani barumsa sad.^{ffaa} tokkoofi oolmaa daa'immanni tokko keessatti argamu, walitti qabatti bakka kudha-tokko (11) keessatti yeroo kennameetti dhimma ba'uun daawwannaan adeemsifamee jira.

3.4.2. Afgaaffii

Mala odeeffannoon ittiin funaanamu keessaa tokko ta'ee, mala odeefkennitootaan qorataan walargee, odeeffannoon afaaniin gaafatamuun funaanamuudha. Kunis qorataan gaaffii caaseeffamaa itti yaadee qopheeffachuun odeefkennitoota kan gaafatuudha. Akkaatuma kanaan, qoratichi odeefkennitootaaf gaaffii dhiyeessuun waan beekaan, gurraan dhaga'aan, ijaan argaan, waan ijoolluummaa isaani taphachaa turaniifi walumaagalatti hubannoo qaban hunda qoratichaaf dhiheessanii jiru. Barbaachisummaan mala qorannoo kanaa odeeffannoo daawwannaan arganne dhogoomsuufi kanneen daawwannaan hinargamne argachuuf gargaara. Goldstein (1964:104), "interviewed may include information on what the informant knows, believes, expects, feels, wants, does or has done, or which explains or gives reasons for any preceding," jedha. Akka yaada kanatti, afgaaffiin gaafatame odeeffannoo odeefkennitoonni beekaan, itti amanaan, wanta isaan akka argamu yookaan hubatamu eegaan, wanta isaanitti dhaga'ame, wanta kanaan dura hojjataan ibsuun yookaan sababa kennuun tartiiba yeroofi iddoon ibsu. Haaluma kanaan qoratichi gaaffillee mata-duree qorannoon walsimaan jaha (6) kanneen qabxiilee muraasa ofjalaa qaban qopheeffachuun (gaaffiilee caaseeffamaa) bakka qorannoon kun ittii adeemsifametti mala iyyaaffannootti fayyadamuun odeefkennitoota aanicha keessaa dhimma qorannoon kunirratti geggeeffamurratti hubannoofi muuxannoo qaban akka ibsan gochuun, odeefkennitoota afgaaffiif filatamaan 20 (dhiirota 18fi dubartoota 2) gaafachuun odeeffannoo argatee jira. Yeroo kana bakka ifa hintaaneetti gaaffiiwwan hincaaseeffamnetti dhimma ba'ee jira.

3.5. Malleen Xinxala Ragaalee

Malli xinxala mata-duree qorannoo kun ittiin xinxalame, mala hiikati. Kunis odeeffannoo mala daawwannaafi afgaaffiin funaanamaan gadi fageenyaan xinxaluufi hiikuudhaan kan adeemsifameedha. Haala kanaan afgaaffii qophaa'e, odeefkennitoota gaafachuun odeeffannoon funaaname akka armaan gaditti xinxalamee jira.

Odeeffannoowwan afgaaffiin funaanamaan: qulqullinni, sirrummaan, walqabatinsi yaadaafi guutummaan isaani cuunfamuun dhiyaatee jira. Odeeffannoowwan kaayyoo qorannoo mata-duree kanaan walhinqabanneefi hanqina qaban keessaa hafani jiru. Akkaatuma kanaan odeeffannoowwan argaman gosa gosa isaaniin qooduun akkaataa walfakkeenya isaaniin mata-dureen kennamuun gama tokkootti yemmuu qindaa'aan, kanneen mata-duree kanaan walhinqabanne gama biroon kaa'uun, odeeffannoowwan funaanamaan kun bifa barreeffamaan qindaa'aani kan xixalamaniidha.

Odeeffannoowwan gama daawwannaan sassaabamaan ammoo bakka odeeffannoon dhugaa argamuu danda'u deemuun kallattiin yeroo ijoolleen taphoota garagara taphatan sagaleen waraabamee, suuraanis kaafamee jira. Odeeffannoon suuraan kaafameefi sagaleen waraabame tartiiba gochaafi duraa duuba yaadaa eeggachuun qindaa'aani barreeffamatti jijjiiramuuniifi xinxalamuun ibsamani jiru. Dhumarratti odeeffannoowwan mala daawwannaafi afgaaffiin funaanamaan kun akkaataa barbaachisummaa isaanitiin qindeessuuniifi duraa duuba isaani eeguun gara barreeffamatti jijjiiramuun xinxalamaanii jiru.

3.6. Ibsa (Transcription)

Tooftaan kun adeemsa sagalee gara barreeffamaatti ittiin jijjiiraniidha. Kana gochuuf sagalee waraabaan sana irra deddeebiin dhaggeeffachuuniidha. Kunis akkaataa namoota suniin/ dubbii abbaa ragaatiin gara barreeffamaatti jijjiiruudha. Kana malee, dhimmoota baay'inaan irra deddeebii ta'aan keessaa gatuuf fayyada. Kunis sagalee, jechoota, gaaleefi ceesisa ta'uu danda'a. Haaluma kanaan afaan idilee odeefkennitootaan waljijjiiruuf nitajaajila. Kunis afaan hojiifi afaan odeefkennitootaa walfakkaachuu dhiisuu danda'a. Afaan odeefkennitootaa looga ofkeessaa qabaachuu danda'a. Afaan idilee afaan hojii

waan ta'eef, afaan odeeffkennitootarraa adda. Sababni isaa looga osoo hinta'iin jechoota waltawaa ta'aan waan fayyadamuufi.

3.7. Muuxannoo Dirree

Qorannoo adeemsisan tokko dhugummaa isaa mirkaneessuuf, haala odeeffannoon ittiin funaaname, yeroo odeeffannoon itti funaanameefi namoota odeeffannoonirraa funaaname dhiheessuun barbaachisaadha. Haaluma kanaan, qorannoo kana geggeessuuf, mata- duree “xinxala tapha ijoollee Oromoo Booranaa: Aanaa Taltallee,” jedhu, muummeen Afaan Oromoo yeroo barumsa gannaa barachaa jiru, guyyoota qaammee keessa erga naaf mirkaneessee booda, ji'a Sadaasa 30/2009 wixineefi hojii qorannoo kiyyaa boqonnaa tokko dhiyeessee jira. Haaluma kanaan, afgaaffii caaseeffamaa jaha (6) kan qabxiilee muraasa ofjalaa qabu qopheessuun odeeffkennitootaaf dhiyaatee jira. Kana malee, afgaaffii caaseeffamaa cinaatti afgaaffii hincaaseeffamne gaafachuun odeeffannoon funaanamee jira. Gaaffiilee qopha'aniin afgaaffiin ganda Jerarsatti (18/04/2009), Abduuba Diidaa, Tamunii Muddaafi Guyyoo Bonayyaaf taasifamee jira. Ganda Biilaatti (19/04/2009, 20/04/2009) Jaarsoo Moluufi Baggajjaa Muddaaf taasifamee jira. Ganda Bulee Kormaatti (20/04/2009, 18/05/2009) Diqqaa Duubaafi Jaataanii Duubaaf taasifamee jira. Ganda Hadhootti (21/04/2009) Bokkawoo Qancoorroofi Kushuu Boruuf taasifamee jira. Ganda Makkanniisaa (27/04/2009) Liibaan Shadhaaf taasifamee jira. Magaalaa Miillammiitti (06/05/2009) Salamoona Biraanuuf taasifamee jira. Ganda Dibbee Gayyaatti (11/05/2009) Galma Qancoorroofi Dhaddacha Diidaaf taasifamee jira. Guyyaa 18/05/2009 Galgaloo Jaarraa hogganaa waajira Aadaafi Turizimii Aanaa Taltalleef taasifamee jira. Ganda Diida Leencaatti (15/06/2009) Bantee Bobboofi Gufuu Baggajjaaf taasifamee jira. Ganda Eel-kuneetti (06/07/2009) Boruu Taariifi Taadhii Jaarsoof taasifamee jira. Ganda Marmarootti (13/07/2009) Galma Taadhiifi Diida Dhibaa taasifamee jira. Haaluma walfakkaatuun, daawwannaan ganda Jerarsatti 18/04/2009, ganda Bulee Kormaa 22/04/2009, ganda Marmarootti 03/03/2009, magaalaa Miillaammiitti ganda 01 mana barumsa sadarkaa 1^{ffaa}tti 12/05/2009fi oolmaa daa'immaanitti 17/09/2009, ganda Dibbee Gayyaatti 23/05/2009, ganda Biilaatti 18/07/2009, 13/04/2009, ganda Eel-kuneetti 12/06/2009, 22/06/2009, ganda Hadhootti 28/06/2009, 29/06/2009, ganda Diida Leencaatti 03/07/2009, 04/07/2009, ganda Makkanniisatti 22/07/2009 taasifamee jira.

Boqonnaa Afur: Qaacceessa Odeeffannoo

Boqonnaa kana jalatti kanneen dhiyaatan gosoota tapha ijoollee Aanaa Taltallee keessatti beekaman, faayidaa tapha ijoollee, adeemsa raawwii tapha ijoollee, meeshaalee taphoonni ijoollee ittiin taphatamaniifi yoomessa taphni ijoollee itti taphatamuudha. Qaacceeffamni boqonnaa kana kunis kaayyoo gooree qorannoo kanarratti hundaa’uun kan geggeeffameedha.

4. Gosoota Tapha Ijoollee

Uummanni addunyaa kanarra jiraatu aadaa ijoollee isaa ittiin guddisu niqaba. Uummanni Oromoo akkuma namoota addunyaa kanaa aadaa eenyummaa isaa, jiruufi jireenya isaa ittiin ibsatuufi geggeeffatu hedduu qaba. Isaan keessaa tokko tapha ijoolleeti. Taphoonni kan ijoolleen tapha aadaa hawaasaa keessatti fudhatama qabu kan ittiin jabeeffataniifi gabbifatan, akkasumaas, amala gaarii hintaane kan hawaasaan jibbamuu kan ittiin dhabamsiisaniifi irraamaquuf ittii gargaaramaniidha. Ammas ijoolleen taphoota kanarraa baraa itti gargaaramaa jiru. Kanaaf “teepha jiidhaatti maru,”akkuma jedhamu, durumaa kaasee uummanni Oromoo ijoolleen isaa abdii egeree biyya isaani akka ta’aaniif ijoollummaatti sammuu isaani qaraa akka ture hubanna.

Hawaasni Oromoo hawaasa bal’eensa qabuudha. Kanaaf, gosni tapha ijoollee iddoo tokko gara tokkootti garagarummaa qabaachuu danda’a. Taphni iddoo tokkootti beekamu gara biraatti maqaan isaa beekamuu dhiisuu nimala. Haaluma kanaan, Jaarsoo Moluu (afgaaffii 19/04/2009), Baggajjaa Mudaa (afgaaffii 20/04/2009) akka ibsanitti gosootni tapha ijoollee Aanaa Taltallee keessatti baay’ee beekamoo ta’an: himphoyyaa, algaggaa, coomphoo(wallaansoo), binoo, qixii, araaraan caancaphaliisaa, Waaqoo Waaqoo roobii, yeebbaa(arraba dhiiraa), koroo korommooyyaa, xillibaa, shaalloo, oggoon hoo goonnichaa, geeloo, insiyyaa, chinbubbuukattuu, gilihee, hooppee, shibalballoo, oduu durii, tokii, shirriinqoo, lukkuu lukkuu, waldhokachoo, guubee, kubbaa maraa, gororriin goromummaan, waayyuu diqqaa, hiibboo xar, buruntii, soddaa dhokachuu, loon loon, akkoo haa boolloo, ookkoo, ballaa gadamsaa, okkolloo, bargoo, xullubbee, haadha qeencoo, abbaa karraafi kkf yemmuu ta’aan, taphoonni kunniin bakka guguddaa afuriitti qoodamu. Isaanis:-

4.1. Tapha Ijoollee Bifa Gaaffiifi Deebiin Taphatamu

Taphni kun jecha afaaniin yookaan gaaffiifi deebiin taphatama. Tapha kana keessatti kan gaafatuufi kan gaafatamu(deebisaan) kan jiruudha. Taphoonni kun akka taphoota isaan kaani sochiin qaamaa bal'inaan keessatti hinmul'atu. Isaanis: himphoyyaa, algaggaa, waayyuu diqqaa, hiibboo xar, gororriin goromummaan, binoofi kkf dha.

4.2. Tapha Ijoollee Meeshaan Deeggaramuun Taphatamu

Taphni ijoollee akkuma sochii qaamaan, bifa gaaffiifi deebiin taphatamu jiru, kan meeshaan deeggaramuun taphatamu ni jira. Taphni kun dubbannaa afaani ofkeessaa kan qabu ta'ee, meeshaa adda addaan hinbu'uuriin hintaphatamu. Kanaaf, tapha kana keessatti taphoonni gareefi dhuunfaan taphataman meeshaadhaan tumsamu. Taphoonni kun kan akka: kallee, qixii, xillibaa, shaaloo, bargoo, eenyuu faroo qabaa?, geeloo, loon loon, soddaa dhokachuu, akkoo haa boolloo, tokii, guubee, shirriinqoo, ballaa gadamsaa, waldhokachoo, kubbaa maraa, okkolloo, xullubbee, buruntii eeruun ni danda'ama.

4.3. Tapha Ijoollee Jechaafi Gochaan Taphatamu

Taphoonni kun sochii qaamaafi dubbii afaaniin kan taphatamaniidha. Tapha kana keessatti taphni garee bal'inaan mul'ata. Haata'u malee, sochii qaamaan(gochaan) agarsiisaa, jecha yeroo taphaa sanatti jedhamuu qabu afaaniin jechaa taphatu. Kanaaf, sochiin qaamaa tapha gochaafi jechaa keessatti dagaagee mul'ata. Taphoonni kun kan akka: chinbubbuukattuu, coomphoo, araaraan caancaphaliisaa, Waaqoo Waaqoo roobii, koroo korommooyyaa, lukkuu lukkuu, oggoon hoo goonnichaa, insiyyaa, haadha qeencoo, abbaa karraa, shibalballoo as jalatti hammatamuu danda'u.

4.4. Tapha Ijoollee Jechaan Taphatamu

Tapha ijoollee jechaan taphatamu keessatti taphni gareefi dhuunfaan taphatamu sochii qaamaa muraasaa kan qabuufi sochii qaamaa kan hinqabne ofkeessaa qaba. Taphni sochiin qaamaa keessatti mul'atu kun sochicha darbani darbanii agarsiisu. Sochiin keessatti haa mul'atu malee irraa caalaa jecha afaaniin taphatamu. Taphoonni meeshaan deeggaramaaniifi gaaffiifi deebiin taphatamaan as keessatti hin argamaan. Taphoonni kun kan akka: gilihee, hooppee, yeebbaa, durii duriifi kkf yemmuu ta'aan baay'een isaani tapha shamarraaniiti.

4.5. Adeemsa Raawwii Tapha Ijoollee

Mata-duree kana jalatti gosoota tapha ijoollee aanaa Taltallee keessatti argaman kan mata-duree 4. jalatti tuqaman akkaataan raawwii isaaniifi seerri raawwii isaani bakka itti qaacceeffameedha. Qaacceessi isaani kun tokko tokkoon akkaataa armaan gadiitti dhiyaatanii jiru.

4.5.1. Himphoyyaafi Seera Tapha Himphoyyaa

Tapha ijoollee keessaa tokko ta'ee, ijoolleen gareen yookaan nama lamaan kan taphataniidha. Gareen yemmuu taphatan miira waldorgommii ijoollee keessatti waan uumuuf walmoo'uuf seera isaa eegaani taphatu. Gareen yemmuu taphatan namni gaafatu dabareen gaafata. Isaan kaan waliin deebisuu danda'u. Nama lamaan yemmuu taphatan dabaree dabareen walii isaani gaafachaa taphatu. Namni tapha sana jeequ yoo argame, maanguddoonni achi jiran nama sana taphaa ala taasisu. Himphoyyaan kan taphatamu galgala mana dhuunfaa isaaniifi mana ollaa isaanitti. Himphoyyaan kun naannoo Oromiyaa isaan kaanitti hiibboo jedhamuun beekama. Himphoyyaa ijoolleen yemmuu taphatan inni tokko himphoyyaa yemmuu jedhu, inni kaan ammoo himbiriqi/hibbaqqi jechuun jalaa qaba. Kanaaf tokko gaafataa, kaan ammoo deebisaa ta'a, jechuudha. Fakkeenyaaf,

- ❖ *Gaafataa: himphoyyaa*
- ❖ *Deebisaa: hibbaqqi/himbiriqi*
- ❖ *Gaafataa: tokko namaan bada, tokko namaan gala, tokko nama doofata. Ka namaan badu maali? Ka namaan galu maali? Ka nama doofatu maali?*
- ❖ *Debisaa: ka namaan badu raasaa, ka namaan galu karaa, ka nama doofatu kooba jechuun deebisuu qaba.*

Suura Iffaa yeroo ijoolleen himphoyyaa taphatan

Namni gaafatamu deebisuu yoo dadhabe, gaafataan nama kan biraatti darbuun gaafata. Kan gaafatamaan hundi yoo deebisuu dadhabaan gaafataattu mo'ata. As keessatti deebisaan deebii hiibboo sanaa yoo wallaale, gaafatamaan “sii galchoo” jedhaan. Gaafataan “daaga naa galchii” jedhaan. Yeroo kana gaafatamaan horii, biyyaafi kkf keessaa kan barbaadu galchaafi. Kana booda gaafataan sun:

lafa naa kennite si dhowwadhe,
biyya naa kennite si dhowwadhe,
horii naa kennite si dhowwadhe jechuun, wanta isaaf, kenname sana kan deebisuu dadhabe sana erga dhowwatee booda deebii himphoyyaa sanaa hima. (afgaaffii Jaarsoo Moluu 19/04/2009) waliin taasifame.

❖ Seera Tapha Himphoyyaa

Seerri tapha himphoyyaa keessatti hordofamuu qabu:

- ❖ Gaafataafi deebisaa qaba; gaafataan himphoyyaa jedhee jalqaba.
- ❖ Kan jalaqabu/deebisaan himbiriqi/hibbaqi jechuun qophii ta'uu isaa mul'isa.
- ❖ Nama lamaafi lamaa oliin taphatamuu danda'a; deebiin garuu dabareen kenname.
- ❖ Yeroo taphaa murta'aa waan ta'eef ariitiin murteessaadha.
- ❖ Kan gaafatamu deebii yoo wallaale daaga galchaaf; walarrabsuun hindanda'amu.
- ❖ Guyyaa hintaphatamu.
- ❖ Gaafataaf daaga yoo galchaan kan argate sana dhowwachuu mirga qaba.

4.5.2. Algaggaafi Seera Tapha Algaggaa

Akka afgaaffii (Jaarsoo Moluu 19/04/2009 fi Diqqaa Duubaa 20/04/2009) waliin taasifameen ibsanitti, algaggaan akkuma hiibboo waljalaa qabuun taphatama. Tapha kana keessatti ijoolleen hirmaataan lamaafi lamaa ol ta'uu qabu.

Suura 2^{ffaa} yemmuu ijoolleen algaggaa taphatan

<i>Algaggaa</i>	<i>Arba diqqaa</i>
<i>Hamusee</i>	<i>Hamusee</i>
<i>Harka xoomphee</i>	<i>Arba guddaa</i>
<i>Hamusee</i>	<i>Hamusee</i>
<i>Xoomphee mooraa</i>	<i>Haa haan geettee</i>
<i>Hamusee</i>	<i>Haa haa</i>
<i>Moora kalee</i>	<i>Ka tokkeessoo</i>
<i>Hamusee</i>	<i>Haa haa</i>
<i>Kalee arbaa</i>	<i>Ka lammeessoo</i>
<i>Hamusee</i>	<i>Haa haa</i>
	<i>Ka sadeessoo.....?</i>

Nama dubbate ogoraan"xeerii" qabooyyaa jechuun taphatu.

Yeroo taphatan kan taphachiisu, “algaggaa” jedha, kanneen jalaa qaban “hamusee” jedhu. Ijoolleen tapha kana galgala galgala yeroo waarii isaani mana isaanitti, ollaattiifi guyyaa bakka horii tiksaanitti taphachuu danda’u. Hirmaattonni jecha dhumaa “ka sadeessoo,” jedhu kana booda ni callisu. Dubbachuun hineeyyamamu. Yoo dubbatan ni mo’amu. Namoota callisaan kana mo’uuf hirmaachisaan dubbachiisuu danda’uufi kolfisiisuu danda’uu qaba. Kolfisiisuuf, sochii qaamaa agarsiisuu, baacoo garagaraa haasa’u. Harkaan tuttuquun kolfisiisuufi dubbachiisuun hindanda’amu. Ijoollee taphatan kana keessa dafee kan kolfuufi hinkolfine jiraachuu danda’a. Haata’u malee, kallattii hundumaan yaaluun akka kolfan gochuu qaba. hirmaattonni gocha taphachiisaan dalagameen yoo kolfan nimo’amu. Garuu hirmaattonni kolfuu diduun yeroo muraasaaf turan jiraachuu malu. Isaan akkasi taphicha keessatti ni mo’atu. Yeroon taphichaaf kennamu muraasaafi gabaabaa waan ta’eef yeroo kanaatti ijoollee obsaniidha. Kana malee, namni taphicha mo’achuu qabu nama tokko qofa.

Nama taphicha keessatti mo’ateen, taphachiisaan “sii galchoo?” jedhaan. Namni kun dubbachuu waan hindandeenyeef osoo deebii isaa hineegatiin biyya, lafa, wkf kennaafi. Erga galchaniif booda kan mo’ate sun dubbachuufi kolfuu danda’a. Kan mo’atee osoo hingalchiniif yoo dubbate, ni mo’ama. Tapha kana keessaatti ijoolleen dandeettii waa obsuufi miira tasgabbii akka horataan taasisa. Kana malee, dandeettii dubbiifi shaakala baacoo dubbachuun bashannaansiisu baru.

❖ **Seera Tapha Algaggaa**

Seerri tapha algaggaa keessatti beekamu:

- ❖ Jalqabarraatti hirmaattonni walitti gurma'uun garee ijaarratu.
- ❖ Taphachiisaan “algaggaa” jechuun jalqaba, hirmaattonni “hamusee”fi ‘haa haa” jechuun jalaa qabu.
- ❖ Taphachiisaan baacoo haasa'uufi sochii qaamaa agarsiisuun kolfisiisuu qaba.
- ❖ Kolfisiisuufi dubbachiisuuf hirmaachisaan taphichaa hirmaattota harkaan tuttuquufi qirqirsuun hindanda'amu.
- ❖ Taphicha keessatti kan mo'ate, dabaree tapha fudhachuun taphni haaraa jalqaba.
- ❖ Taphni kun gaafataafi kan jala qabu jiraachuun himphoyyaan walisa fakkeessa.
- ❖ Kan mo'ateef, daaga galchuun himphoyyaan walisa fakkeessa.

4.5.3. Kalleefi Seera Tapha Kallee

Kalleen tapha jaalala hiriyyuummaa, ollummaafi aantummaa agarsiisuuf taphatamuudha. Akka (afgaaffii Guyyoo Bonayyaafi Taamunii Mudaa 18/04/2009, Jaarsoo Moluu 19/04/2009) waliin taasifameefi daawwannaa 18/07/2009 ganda Biilaatti godhameetti kalleen tapha ijoolleen yeroo gannaa yemmuu horii tiksaan, yeroo horiin marga nyaatee quufee ciisu, bakka akka dirree kubbaa diriiraa ta'eefi mana (bakka kalleen kun ittii galu) qopheeffachuun taphataniidha.

Suuraa 3^{ffaa} kallee yeroo jalqaban

suuraa 4^{ffaa} kallee yeroo kolban

Wantoonni ittiin taphatan mukarraa qopha'u. Mukni ittiin taphatan “qorsuu” jedhama. Qorsuun kun gara jalqabaa isaa kan qonyifatu (ol dacha'u) ta'ee, gara dhuma qabannaa isaa qajeelaa kan ta'eedha. Kalleen ammoo wanta taphatamu sana. Kunis muka xiqqeessaani akka lafarra dha'uuf toluutti muruuniifi bocuun bifa kubbaan midhaaksu. Kalleen kun iddoo tokko tokkootti “buruunii” jedhamuun beekama. Kunis jecha buruurrachuu jedhurraa mogga'e. Buruurrachuun garmalee humna qaban hundaan fiiguudha. Qorsuun kallee sana dhahee fageessuuf akka tolutti tolfama. Kunis akaakuu

mukaa keessaa qilxipheefi ogoraarraa hojjatama. Mukkeen kun uumamaan akka qorsuu kanaaf toluutti biqilu yookaan damee baasu.

Tapha kana ijoolleen yeroo taphachuu jalqaban namni hundi qorsuu isaani walitti qabuun fiixee isaa waltuqsiisu. Achi booda

*kallee waaroo,
kallee waaroo
namni kallee hindhawaatiin
niitii Galgaloo Awwaaroo jechuun walarrabsuun jalqabu.*

Akka yaada kanatti, kallee kan hintaphatiin dhiira tuffatamaafi hawaasa keessatti kabaja kan hinqabne akka ta'e ibsa. Kunis kalleen humna guddaan waan taphatamuuf kallee keessatti buruquun, cabuuniifi miidhaan adda addaa namarra ga'uu danda'a. Kanaaf, namoonni kallee taphachuuf sodaa waan qabaaniif fedha taphachuu hinqaban. Ijoolleen arrabsoo kana jechuun taphicha akka hinsodaanne walonnachiisu. Tuffatamuun kabaja dhabuu waan fiduuf namni hundi hawaasa biraatti fudhatama argachuuf nitaphata.

Bifa kanaan namni hundi garee qopheeffachuun akka garee garee isaatti erga walitti dhufee booda ni “kolbina” jechuun ijoolleen tokko tokko garee isaani keessaa filatamuun kallee qorsuu isaani lamaan gidduu boolloo lafarratti saaquun keessa kaa'uun taphachuu jalqabu. Boolloon qotamu kun tokko qofa. Kunis yeroo taphichi jalqabu qofa taasifama. Kallee kana walirraa ulee qorsuun qabuun abbaan humnaan caalee boolloo xiqqoo sana keessa baafate, kallee sana fudhachuun gara garee masaanuu isaatti taphachaa deema. Bakka kanaatti lakkoofsi taphattootaa murta'aa taa'uu baatus baay'ina walqixa ta'een taphatu. Gareewwan lamaan kun walkeessa makamuun inni fudhate galchuuf, inni kaan akka hingalle dhowwuun taphatu. Kan galchaan gara mana warra mormuutti. Gareen garee masaanuu isarraan baay'ee galche ni mo'ata. Bakki kalleen itti galu kun mana jedhamuun beekama. Manni kun muka kalleen kun yoo bira dabarte akka galte ittiin mirkaneessaaniidha. Kalleen kun muka kana karaa bitaafi miragaan galuu dandeessi. Kaayyoon isaa guddaan galuufi galuu dhabuu kallee sanaa mirkaneessuudha.

❖ **Seera Tapha Kallee**

Seerri taphni kallee ittiin beekamu:

- ❖ Garee lakkoofsaan walqixa ta'een taphatama; namni hundi qorsuu qabaachuu qaba.
- ❖ Namni taphachuu sodaate ni arrabsama.

- ❖ Kalleen osoo taphni hineegaliin kolbamu qaba.
- ❖ Garee kamiyyuu keessaa tasa kalleen yookaan qorsuun kan dha'ame, miidhamuus miidhamuu baatuus dallanuun haaloo qabachuun hineeyyamamu.
- ❖ Kalleen tasa daangaa taphaa ala yoo baateefi tusee keessa yoo seentee yookaan irraa yoo buute qabamuun gara samiitti ol darbatamuun rukutama.
- ❖ Daangaan kun bal'ina dirree sanarratti hundaa'uun hirmaattotaan murtaa'a.
- ❖ Manni/galmi kallee murtaa'uu qaba.
- ❖ Shamarraan gareen ta'uun kan waldorgomaan deeggaru malee taphatti hirmaachuun taphachuuniifi walii isaani waliin taphachuu hindanda'an.

4.5.4. Coomphoo/Wallaansoo fi Seera Tapha Coomphoo/Wallaansoo

Coomphoon tapha ijoolleen jabinaafi laafina isaani ittiin madaalaniidha. Taphni kun yeroo gannaafi birraa taphatama. Akka (afgaaffii Diqqaa Duubaa 20/04/2009, Jaatanii Duubaafi Galgaloo Jaarraa 18/05/2009)fi daawwannaa 13/04/2009 ganda Biilaatti taasifameen, ijoolleen coomphoo kana yeroo gannaafi birraa yeroo horii waarsaan, bakka ardaa(margaa) qabufi ollaa kosiirratti, akkasumas, bakka tikaatti taphatu..

Suuraa 5^{ffaa} yeroo ijoolleen walcoomphifatan suuraa 6^{ffaa} yeroo coomphoo walbuusaan

Ijoolleen kun coomphoo yeroo taphatan abbaa seeraa qabu. Abbaan seeraa kun abbaa harcummee jedhama. Ijoolleen yeroo walbuusaan isa buuseefi isa bu'e gidduutti waldiddaan uumamuu danda'a. Walitti bu'insa kana kan to'atu abbaa harcummeeti. Abbaan harcummee ijoollee taphataniin filatama. Tasa waldhabeen ijoollee coomphoo walqabaan gidduutti yoo uumame abbaan harcummee kan waldhabaan dhaanuun gargarii dhowwa. Isaan waldhabaan abbaa harcummee nibaqatu malee isa loluu hindanda'an. Adeemsi akkasi ijoolleen miira waldhabbee keessa akka hingalle taasisa. Namni abbaa harcummee kanaaf hinajajamne yoo jiraate, ijoolleen hundinu isaatti garagaluun dhaanuu

danda'u. Kana malee, nama abbaa harcumees sanarra jabaa ta'e, filachuun namni sun kan ajajamuu dide sana dhaana. Haata'u malee, abbaa harcummee diduun aadaan kan baratamee miti. Wallaansoon gareen taphatamu danda'a. Ijoolleen gareen yeroo taphatan waldorgomu. Gareewwan waldorgoman sun keessaa inni wallaansoo qabe yoo buusuu (kuffisuu) dadhabe, namni garee isaa ta'e bituuf qaba. Bituun nama isa bakka bu'uu danda'u filachuu jechuudha.

Coomphoo ijoolleen yeroo taphattu namni didu hinjiru. Yoo kan didu ta'e, niarrabsama. Yeroo taphachuu barbaadaan "coomphoo bu'ii" jechuun walwaammatu. Kan sodaate immoo akkas jedhuun

*Coomphoo bu'ii
Hancufa addaan si dhahe
Hudduu lafaan si dhahe
Aaddaa kan kee guddaa
Foora naa yaami, jechuun nama qabachuu dide itti dhaadachuun arrabsu.
(Jaarsoo Moluu 19/04/2009).*

Akka ibsa hidha walaloo kanaatti namni hancufni addaan dhahame kan coomphoo bu'uu sodaateedha. Namni kun nituffatama. Hudduun kan lafaan dhahame, nama wallaansoo kufeedha. Kanaaf, hancufa addaan akka hindhoofneefi aaddaa isaa guddaa bakka jiru sanaa akka hinwaamneef yookaan maqaa hinxureessineef coomphoo kana qabachuun dirqama. Sababni isaa akka hawaasa Oromoo Booranaatti angafni maatii keessatti kabaja guddaa qaba. Kanaaf, kufees kuffisuu angafni isaa akka hintuffatamnef hiriyyoota isaa waliin wallaansoo kana qabata. Arrabsoon kun abbaa wallaansoo qabachuu sodaateef malee kan kufee "mo'ameen" hinjedhamu. Kanaaf, ni injifatama yookaan ni ijifata malee coomphoo bu'uu hindidaan.

Tapha wallaansoo kana keessatti shamarraan taphachuu/hirmaachuu hindanda'an. Sababni isaa yeroo tapha kana taphatan uffannaan murteessaadha. Uffanni uffatamu kan akka boggee, surree aadaafi kkf dha. Shamarraan kana uffachuuf aadaan hawaasichaa hineeyyamu. Tapha kanaan ijoolleen dhiiraa humna isaani ittiin ilaallatu. Shamarraan humna isaani karaa wallaansoon akka madaalaan aadaan hawaasichaa hineeyyamu.

❖ Seera Tapha Coomphoo/Wallaansoo

Wallaansoon seera armaan gadiin beekama:

- ❖ Dirree/bakka itti taphatan filachuun jalqaba
- ❖ Nama lamaan kan taphatamu yemmuu ta'u, gareen filachuun itti fufa.
- ❖ Lafa tikaafi waaree horiitti taphatama.
- ❖ Abbaa seeraa yookaan abbaa harcummee qabaachuu qabu.
- ❖ Kan buuseen “leenca”, kan bu’een ammoo yeroo biraaf, “jabaadhu” jedhuuni.
- ❖ Shamarraan ni deeggaru malee itti hirmaachuun coomphoo bu’uun hineeyyamamu.

4.5.5. Binoofi Seera Tapha Bino

Binoon tapha ijoolleen taphatamuudha. Akka (afgaaffii Jaarsoo Moluu 19/04/2009, Galgaloo Jaarraafi Jaatanii Duubaa 18/05/2009) ibsanitti, taphni binoo nama lamaan taphatama. Kunis, galgala yeroo waarii ollaattiifi mana dhuunfaa isaanitti taphatu. Tapha kana keessatti kan gaafatu “binoo bineenti” yemmuu jedhu, kan deebisu “bineenti” jedha.

- ❖ *Gaafataa: binoo bineenti*
- ❖ *Deebisaa: bineenti*
- ❖ *Gaafataa: maal nyaatta?*
- ❖ *Deebisaa: loon*
- ❖ *Gaafataa: maal nyaatta?*
- ❖ *Deebisaa: re’ee....jechuun ijoolleen tapha kana taphatu.*

Suuraa 7^{ffaa} yemmuu ijoolleen binoo taphatan

Tapha kana keessaatti ariitiin murteessaadha. Ariitiin yeroo taphatan namni gaafatamu sun wanta nyaatamu himuu qaba. Yoo wanta hinnyaatamne maqaa dhahe itti kolfama.

❖ Seera Tapha Bino

Seerri tapha binoo keessatti beekamu:

- ❖ Nama lamaan taphatama; tokko gaafataa kaan ammoo deebisaa.
- ❖ Ariitiin taphatama.
- ❖ Wanta nyaatamuufi hinnyaatamne sana adda baafachuu danda’u qabu.
- ❖ Galgala yeroo waarii taphatama.

4.5.6. Qixiifi Seera Tapha Qixii

Taphni kun nama lamaan kan taphatamu yemmuu ta'u, dhiiraafi shamarraan itti hirmaachuu ni danda'u. Akka (afgaaffii Jaarsoo Moluu 19/04/2009, Bantee Bobboofi Gufuu Baggajjaa 15/06/2009) waliin taasifameen ibsanitti, ijoolleen tapha kana bunoo re'ee yookaan hiddiin taphatu. Kunis jalqaba boolloo xinnoo qotu. Boolloo sanarraa xinnoo hamma tarkaanfii tokkoo siquun bakka dhaabataan qopheeffatu. Sana booda bakka qopheeffataan sana dhaabachuun dabaree dabareen bunoo re'ee yookaan hiddii sana boolloo qophaa'eetti darbaatu. Namni danda'ee boolloo sanatti galche jalqaba taphata. Yoo galchuu dadhabaan akkaataa bunoo re'ee yookaan hiddii sana boolloo sanatti dhiheessuu danda'aniin taphatu.

Suuraa 8^{ffaa} bunoo re'eefi hiddii

Suuraa 9^{ffaa} yeroo ijoolleen qixii taphatan

Haaluma kanaan, daawwannaa guyyaa 22/04/2009fi 12/06/2009 ganda Bulee Kormaafi Eelkuneetti taasifameen hubatameetti, namni hiddii yookaan bunoo re'ee sana boollootti dhiheesse dursa, kaan ammoo ittii aanee taphata. Taphni kun bunoo re'eefi hiddiin kan taphatamuuf lachuu bifa geengoo waan qabaniif lafarra konkolaachuuf ni mijatu. Tapha kana yemmuu taphatan hiddii yookaan bunoo re'ee sun quba harkaa kan quba guddaatti aanurra kaa'uun quba guddaan jala isaa rukutuun lafarra gara kan nama isa waliin taphatu sanatti darbata. Yoo dhahe ni nyaate jedhamee abbaan dhahe sun fudhata. Yoo dhabe dabareen kan miiltoo isaa ta'a. Miiltoon isaa akkuma isa jalqabaa sana gochuun yoo nyaate ni fudhata. Tapha kana keessatti, namni kamiyyuu kan hiriyyaa isaa sana rukutee fudhachuun dura bunoo re'ee yookaan hiddii ittiin taphatu sana boolla taphaa sanatti galchuun dirqama. Boolla kanaatti galchuun kan danda'amu tapha tokko keessatti si'aa tokko qofa. Haala kanaan, yeroo isaani eeggatani taphatu. Taphni kun lafa tikaafi ollaatti ni taphatama.

❖ Seera Tapha Qixii

Tapha qixii keessatti seerri hordofamuu qabu:

- ❖ Nama lama qofaan taphatama.
- ❖ Bunoo re'ee /hiddiin taphatama.
- ❖ Boolla tokko bunoon re'ee /hiddiin kun keessa bu'u qopha'uu qaba.
- ❖ Bakki dhaabbataani bunoo re'ee/hiddii gara boollaatti darbataan qopha'uu qaba.
- ❖ Taphatani walirraa nyaachuun dura bunoo re'ee /hiddii boollatti galchu qabu.
- ❖ Tapha tokko keessatti hiddii /bunoo re'ee sana yeroo tokko qofa boollaatti galchu.
- ❖ Erga walirraa nyaataani taphni haaraan ni eegala.

4.5.7. Araaraan Caancaphaliisaa Seera Tapha Araaran Caancaphaliisaa

Taphni kun bifa sirbaan kan taphatamuudha. Akka (afgaaffii Jaarsoo Moluu 19/04/2009, Diida Dhibaa 13/07/2009) waliin taasifameen ibsametti, tapha kana ijoolleen yeroo horii tiksaan lafa tikattiifi ollaatti yeroo kamiyyuu ni taphatu. Taphni kun nama lamaan taphatamuus irracaalaa gareen taphatama. Yeroo gareen taphatan taphichi waan hoo'uuf, yoo xinnaate nama lama ta'uu qabu. Harka isaaniifi miila isaani walqixa ariitiin gara duraafi duubatti darbachuufi lafarra butuun taphachaa sirbu. Sirba isaani keessatti garuu dubartoota arrabsu. Fakkeenyaaf,

*Araaraan caancaphaliisaa haa haa araaraan caancaphaliisaa
Diqqoo tiyyaa guddoo tiyyaa araaraan caancaphaliisaa
Boruu achi deemtii araaraan caancaphaliisaa
Mooqaa qabatee deemtii araaraan caancaphaliisaa
Waan nyaattu dhabdee araaraan caancaphaliisaa
Qorii biyyaa harka keettii araaraan caancaphaliisaa
Isiin hudduu hinqabduu araaraan caancaphaliisaa
Ta biyyaa kajeeltii araaraan caancaphaliisaa
Waan ofii hidhaabattuu araaraan caancaphaliisaa
Mana biyyaa jala deemtii araaraan caancaphaliisaa (Jaarsoo Moluu)*

Walaloo sirbaa kana keessatti, dubartoonni mana isaani keessatti gadi jedhaani hojjachuu hinjaallanne, ganamaafi galgala waan wayiin nyaataan qabatani mana ormaa kadhaa akka deemaan ibsa. Teessuma manaa keessaa akka hindandeenye, kan ofii qabdu dhaabachuu dhiisuun ganda naanna'uun akka kajeellatuufi kan ormaan akka bultu ibsa.

Suuraa10^{ffaa} ijoolleen yeroo taphaaf qopha'an suuraa11^{ffaa} ijoolleen yeroo taphatan

Dabalataan,

*Ati akka kee hinbeektuu araaraan caancaphaliisaa
 Akka kan kee natti sitti himaa araaraan caancaphaliisaa
 Agarittii andaa killaa araaraan caancaphaliisaa
 Yoo deemu karaa murtii araaraan caancaphaliisaa
 Dhiira garaa gubdii araaraan caancaphaliisaa
 Ka ofii nyaattee hindhugduu araaraan caancaphaliisaa
 Ka biyyaa jala bultii araaraan caancaphaliisaa
 Ati ka biyyaa ma nyatta araaraan caancaphaliisaa
 Kan kee siin gahuu isii araaraan caancaphaliisaa
 Ka biyyaa kajeellaa deemtaa araaraan caancaphaliisaa
 Kan kee fixxeeti achi fiigdaa araaraan caancaphaliisaa
 Ati isii dhiirsa hiqabduu araaraan caancaphaliisaa
 Dhiirsaa kan kee manatti dhiichee araaraan caancaphaliisaa
 Niitii biyyaa jalteettaa araaraan caancaphaliisaa (Jaarsoo Moluu)*

Akka hidha walaloo armaan olii kanatti, warrii dhiiraa dubartoota warra amala gaarii hinqabne, kan ittiin sirreessaniidha. As keessatti shamarraan eenyummaa ofii hinbeekne, eenyu akka ta'aan itti agarsiisuuf, saamtuu ta'uu ishee itti himuuf, kan ofii osoo qabduu funaana ganda keessa naanna'uun dhiira kan garaa aarsitu ta'uu ishee hubachiisuuf, dhimma itti ba'u. Yoo kan heerumte taate, dubartiin ganda martu dhiirsa kan hinqorqoranne, niitii ormaa jala kan hojjattuufi qusannaa kan hinbeekne akka taate ibsa. Dubartoonni amala akkasi qabaan hawaasa keessatti fudhatama akka hinqabne, ergaa isaani dabarsu. Sirna fuudhaafi heerumaa keessatti shamarraniifi dhiirri ofeegganno akka godhaniif kan barsiisuufi gorsuudha.

❖ **Seera Tapha Araaraan Caancaphaliisaa**

Seerri tapha araaraan caancaphaliisaa keessaatti beekamu:

❖ Nama lamaafi sanaa oliin taphatama.

- ❖ Dhiira qofaattu taphata.
- ❖ Miilaafi harka gara duraafi duubaatti walqixa butuun taphatama.

4.5.8. Waaqoo Waaqoo Roobiifi Seera Tapha Waaqoo Waaqoo Roobii

Akaakuun taphaa kun waqtiin bonaa dhumuun waqtii gannaatti seenuuf,(dhuma baatii Bitootessaa) yeroo jedhuufi ganna keessa taphatama. Akka (afgaaffii Baggajjaa Mudaa 20/04/2009, Jaarsoo Moluu 19/04/2009) waliin taasifametti, yemmuu ibsan, taphni kun bokkaan roobuuf duumeessi waaqarraatti yeroo mul'atu taphatama. Kunis, akkuma jecha taphicharraa hubannutti ijoolleen bokkaan akka roobuufi bonni akka darbuuf hawwii qabaan kan ittiin ibsataniidha. Tapha kana keessatti Waaqni waan hunda gochuu akka danda'uufi roobni fedha/dandeettii Waaqayyoon akka roobu baru. Waaqni kadhatamuu isaa hubatu. Ijoolleen olaantummaafi guddina Waaqaa beekuun akka guddataan godha.

Suuraa 12^{ffaa} yeroo ijoollee Waaqoo Waaqoo roobii taphatan

Oromoon yeroo bonni dheeraachuun caamsaan dhufuufi haalli qilleensaa jijjiiramu ganda qaalluu, mana waa beekaa hindhaqu. Tulluu ba'ee, laga bu'ee, dhibaafatee, Waaqa tokkicha lafaafi gubbaa uume kadhata. Ijoolleen tapha kana keessatti kanuma baru. Tapha kana yeroo taphatan harka isaani kaabaafi kibbaatti diriirsanii ofirra naanna'uun “Waaqoo Waaqoo Roobi” jechuun taphatu. Tapha kana kan taphatan qe'eetti yemmuu ta'u, balbala mana dhuunfaa isaani yookaan ollaa biraa deemuun yeroo lafti galgala'u taphatu. Haa ta'u malee, naannoo ollaa alatti hintaphatamu. Yeroo taphataan,

Waaqoo Waaqoo roobii roobii

Ka garaa qammanaa roobii roobii

Ka hurrii sabbaaqaa roobii roobii jechuun lafa naanna'uun taphatu. (Jaarsoo Moluu)

Akka hidha walaloo kanatti ijoolleen qammana kan dhugaan erga Waaqni roobee, mukaafi buuyyoo (margi) sababa bonaan goge haalaan bahee misee boodaadha. Kunis yeroo lafti misu loon waan nyaataan argachuun aanessu. Qammanni sirriitti argama. Kana malee, “kan hurrii sabbaaqaa” yeroo jedhaan duumeessa rooba kennuu danda’u kan qabu si’i jechuudha. Bu’aan horiirraa argamu rooba waliin hidhata akka qabu mul’isa.

Hunda caala ijoolleen mana ooltu, kan yarsuma hingeenyeetu taphata. Kana jechuun ijoollee waan akka loon, re’eefi horii qe’eerraa fagaatani tikataan tiksuu kan hin dandeenye, garuu, ilmoolee re’eefi jabbii kan qe’ee keessa tiksaniidha.

❖ **Seera Tapha Waaqoo Waaqoo Roobii**

Seerri tapha Waaqoo Waaqoo roobii keessatti beekamu:

- ❖ Yeroo bonni darbee ganni seenuufi ganna keessa taphatama.
- ❖ Qe’ee/ollaa keessattiifi balbala mana dhuunfaa isaanii duraatti taphatu.
- ❖ Ijoollee umriin isaanii tika horiif, hin geenyeettu taphata.
- ❖ Gareen walitti gurmaa’uun taphatu.
- ❖ Qe’een ala lafa tikaatti hintaphatamu.

4.5.9. Yeebbaafi Seera Tapha Yeebbaa

Yeebbaan arraba(arrabsoo) dhiiraati. Akka (afgaaffii Jaarsoo Mooluu 19/04/2009, Diida Dhibaaifi Boruu Taarii 06/07/2009) Waliin taasifameetti tapha ijoollee yeebbaa yemmuu ibsan, taphni ijoollee yeebbaa jedhamu kun ijoollee dhiiraa qofaan taphatama. Taphni kun nama lamaafi gareen taphatama. Gareen yemmuu taphatan garee sana keessa kan jiran dabaree waliif kennuun taphatu. Taphni kun gareen kan taphatamu darbee darbeeti. Yeroo taphatan gamanaafi gamasi walirraa fagaataani fageenya murtaa’aa waldhaga’uu danda’anirra dhaabachuun taphatu. Sababni isaa inni tokko isa kaan caala tapha kana kan danda’u yoo ta’e, miira dallansuufi lola cimaa keessa galuu danda’u. Garuu akka seera taphichaatti dallanuufi loluun hindanda’amu. Abbaan dadhabe yookaan mo’ame ni dhiisa. Haat’u malee, yeroo tokko toko miira addaa keessa galuun hinoolu.

Dabalataan arraba dhiiraa kanaan ijoolleen yemmuu walarrabsaan, jechoota safuufi qaanii ta’an, kan aadaa hawaasarraa garmalee jal’atanitti fayyadamu. Kanaaf, ollaa keessatti, maanguddoota, shamarraniifi harmoolii biraatti shaakaluufi taphachuun hineeyyamamu.

Iddoon fayyadamaafi shaakala isaa lafa tikaati. Kana malee, shamarraan tapha kana itti hirmaachuufi dhaaggeeffachuu hindanda'an. Jechoota safuu hawaasaa cabsaan kana shamarraan akka fayyadamaan hintaasifamu. Tapha kana yeroo jalqaban “yeebbaa yeebbaa yeebbaa” yookaan “ee gurbaa ee gurbaa ee gurbaa,” jedhu. Tapha kanaan haadha, obboleessa, obboleetti, abbaafi firaa fiixaa nama waliin taphatani sana waan arrabsaniif obboleewwaniifi firrii waliin hintaphatan. Faakkeenya,

*Yeebbaa yeebbaa yeebbaa
Balaan baltii nyaattu
Bara hamaa sareen si nyaattu
Iddool si nyaattu
Iddoo foon lukaa sareen si nyaattu
Dhaddacha balaan bale jalatti
Buuchee tarriin si kaattu
Ilaa gurra cuqqaalami
Cibiliqi
Jireennaa jiruun si miliqi
Dhankaaki
Ji'aan korma barbaadi
Ameessii keessaan hagam
Haatee gurraa badii na dhowwaa jetti
Abbee mucaa kiyya diqqaa sun naa raawaa jedha
Intalli maandhaa keettii
Mataa manyee aaddaa kiyyaa dhabuu na dhowwaa jetti
Haatee gurraa badii na dhowwaa jetti (Jaarsoo Mooluu)*

Arrabsoo dhiiraa kana keessatti namni arrabsamu sun abbaa, haadha, angafa, quxisuu, obboleyyaan durbaafi inni mataan isaa jechoota safuufi gocha aadaa hawaasichaa keessatti hinbeekamneen arrabsamaa jiru.

Tapha kana keessatti ijoolleen yeroo walarrabsaan moo'icha waan ofkeessaa qabuuf, kan jalqaba jedhee arrabseefi kan ittiin jedhame arrabsame sanarra deebi'ani hinjedhan. Namni hundi arrabsoo kana hamma beeku qaba. Kanaaf, hamma beeku sana kan jalqaba fixate ni moo'ama. Yoo kanirra deebi'u ta'e, sagalee “iii iii iii” jedhu dhageessisuun kanirra deebi'e sanaan irra deebite jedhaan. Kanaaf, yoo danda'e haaraa hinjedhamiin jechuu qaba. Yoo kan jedhu dhabe, inni kan biraa kan jedhu qabu sun ni mo'a. Kan mo'ame yeroo biraa nama kana waliin deebi'ee taphachuu ni sodaata. Akkasumas, innis ni sodaatama.

❖ Seera Tapha Yeebbaa

Seerri taphni yeebbaa ittiin beekamu:

- ❖ Nama lamaan yookaan gareen taphatama; dabaree walsaamuun hindanda'amu
- ❖ Ollaatti taphachuufi shaakaluun hindanda'amu; lafa tikaatti taphatama.
- ❖ Harmolii, shamarraniifi maanguddoota biraatti taphachuufi shaakaluu hindanda'an.
- ❖ Shamarraan hintaphataan; ijoollee dhiiraa qofattu taphata.
- ❖ Obboleeyyaan waliin hintaphataan.
- ❖ Kan jalqaba jedhame taphicha keessatti irra deebi'uun hindanda'amu.

4.5.10. Koroo Korommooyyaa Seera Tapha Koroo Korommooyyaa

Tapha kana ijoolleen namoota hedduu ta'ani gareen taphatu. Akka (afgaaffii Taamunii Muddaafi Guyyoo Bonayyaa 18/04/2009, Jaarsoo Moluu 19/04/2009) waliin taasifametti waa'ee tapha kanaa yemmuu ibsan, tapha kana ijoolleen yeroo taphatan jalqaba gareen walqoodu. Sana booda akka garee isaanitti walduuba hiriiruun kan jalqaba dhaabaterraa jalqabuun mudhii walii walii isaani qabu. Kun immoo yeroo taphichaa walii walii isaani harkisuuf akka mijatufiidha. Sana booda garee lamaan gidduutti sararri lafa irratti sararama. Gareen lamaan sarara gamasiifi gamanaan dhaabatu. Isaan dura dhaabataan harka walqabatu. Isaan kaan ni harkisu. Yeroo walharkisaan kana kan sarara gidduu isaani jiru darbee fudhatame gara garee isa humnaan caalee fudhatetti dabalama. Bifa kanaan hamma gareen tokko guutummaatti mo'amutti taphichi itti fufa.

Suuraa 13^{ffaa} ijoolleen taphaaf yeroo qopha'an   suuraa 14^{ffaa} ijoolleen yeroo taphatan

Ijoolleen tapha kana yeroo taphataan akkas jedhu,

<i>Koroo korommooyyaa</i>	<i>hoo</i>
<i>Korii jajjabooyyaa</i>	<i>hoo</i>

<i>Jajjabii guurratee</i>	<i>hoo</i>
<i>Laafaan dhaba galee</i>	<i>hoo</i>
<i>Laafaa morma teephaa</i>	<i>hoo</i>
<i>Hidheetti haadaan guuraa</i>	<i>hoo (Jaarsoo Moluu)</i>

Akka sirba kanatti, ijoolleen bakka jabina/ciminaafi laafina isaani itti beekaniidha. Namni jabaan akka horiitti laafaa haada mormaatti hidhuun yemmuu booji'ee harkisee galu, kan laafaan ni booji'amu. Walfaana hiriiruun mudhii walqabuun funyootti fakkeeffama. Kanaaf, kan humna dhabe akka garbichaatti teephaan walitti hidhamuun fudhatama. laafaan boojuu homaattuu argachuu/milka'uu akka hindandeenye ibsa. Dabalataan,

Koroo korommooyyaa
Korii jajjabooyyaa
Jajjabii guurratee
Laafaan lafaatti hafee (Taamuni Muddaa)

Hidha walaloo kana keessatti jabaan yemmuu milka'u, laafaan milka'ina malee hafuu akka danda'u hubanna.

❖ Seera Tapha Koroo Korommooyyaa

Seerri tapha koroo korommooyyaa keessatti beekamu:

- ❖ Ijoolleen baay'ina isaanirratti hundaa'uun garee walqixa ta'e uummachuun hiriiru.
- ❖ Garee isaani kan gargar baasu gidduu isaani sararri daangaa ni sararama.
- ❖ Isaan jalqaba dhaabbataan harka walqabu.
- ❖ Hirmaattonni hiriira garee isaanitiin jalqabarraa eegale mudhii walii isaani qabu.
- ❖ Isaan jalqaba dhaabbataan akka harka walqabanitti walharkisu, hirmaattonni akkuma mudhii walqabaniin isa jalqabarraa eegaluun walharkisu.
- ❖ Kan humnaan caalamee fudhatame gara garee faallaatti dabalama.

4.5.11. Xillibaafi Seera Tapha Xillibaa

Taphni kun yeroo kamiyyuu ni taphatama. Akka (afgaaffii Jaarsoo Moluu 19/04/2009, Salamoona Biraanuu 06/05/2009) waliin taasifametti, xillibaa ijoolleen yemmuu taphattu nama lamaan taphatu. Kanaaf, namni jalqabu "xillibaa qaarxoo" yemmuu jedhu, inni itti aanee taphatu "aansoo" jedha. Namni jalqabaa kun dhagaa xixinnaa kan harki isaa qabachuu danda'u muraasa fudhachuun quba harka mirgaa isa quba guddaa mirgaatti aanu, quba harka bitaa isa quba guddaa bitaatti aanurra kaa'a. Sana booda quba guddaa harka bitaa, quba harka mirgaa kan quba bitaarra kaa'e sana jabeessee qaba. Dhagaa isa

harkaatti guure sana keessa tokko bakka qubni harka mirgaafi bitaa waltuqan sana gidduu kaa'a. Dhagaa isa kana jabeessee qabuun darbata. Abbaan haala kanaan sirriitti hadhuu danda'e ni mo'ata.

Suuraa15^{ffaa} yeroo ijoolleen taphaaf qopha'an suuraa16^{ffaa} yeroo ijoolleen taphatan

Ijoolleen tapha kana yemmuu taphattu sirriitti dhagaa hadhuu kan danda'uufi sirriitti hadhuu hindandeenye ni jira. Isaan sirriitti xillibaa hadhuu danda'an, garmalee hadhuun dorgomaa isaani dhahuun/rukutuun yoo dhukkubsaan, kan rukutamuun dhukkubsate sun ni baqata. Sababa rukutameef, dhukkubbi isaa obsuu dadhabee kan baqate ni mo'ama. Ijoolleen tapha kana yemmuu taphattu, xinnoo walirraa achi siquun fageenya muraasa gidduu isaanitti dhiisu. Fageenya kanarraatti hunda'uun taa'uun yookaan dhaabachuun walhadhu. Kan rukatamuu isaa dhukkubsate sun moo'amu isaa mirkaneessuuf, ni baqata malee dallanuun nama sana loluun hindanda'amu. Taphni kun akka ijoolleen sirriitti dandeettii wantoota ilaamuu danda'an taasisa. Kanaaf, dandeettii adamoo bineensaa akka cimsataniifi gabbifataniif gargaara.

❖ Seera Tapha Xillibaa

Seerri tapha xillibaa keessatti beekamu:

- ❖ Jalqaba kan taphatu xillibaa “qaarxoo” yemmuu jedhu, kan itti aanee taphatu “aansoo,” jechuun jalqabu.
- ❖ Dhagaa xixinnaa hadhuuf mijatu qopheeffachuun barbaachisaadha.
- ❖ Namoota taphataan gidduu fageenya murtaa'aan jiraachuu qaba.
- ❖ Taa'uun yookaan dhaabachuun taphatu.
- ❖ Kan rukutamuun dhukkubsate, dallanuun loluu hindanda'u.

4.5.12. Shaalloofi Seera Tapha Shaalloo

Tapha shaalloo/kuruuruu keessatti akkuma tapha xillibaa “qaarxoo, aansoo,” jechuun jalqabu. Akka (afgaaffii Abduuba Diida 18/04/2009, Jaarsoo Moluu 19/04/2009) waliin taasifametti, tapha shaalloo ijoolleen yemmuu taphattu boolla bifa saddeeqaa qabu kudhan kudhan bitaafi mirgaan lafarraatti qotu. Boolla kana xixinneessani bifa boollaa saddeeqaan fakkeessuun waan qotaniif bunoo re’ee yookaan hiddii xixinnoon taphatu.

Suuraal^{7ffaa} yeroo ijoolleen shaalloo taphatan   suuraal^{8ffaa} boollashaallootti taphatan

Ijoolleen tapha kana keessatti hiddii yookaan bunoo re’ee kana harkaatti dhoksuun boolla sana keessaa tokko keessatti dhoksu. Namni bunoo re’ee yookaan hiddii sun dhoksu akka hinmul’annetti harka mirgaa keessatti qabata. Harka bitaan ammoo akka kan ilaalu sun hinhubannetti dhoksa. Boolla qotame sun hunda keessa biyyeen jiraachuu qaba. Sababni isaa hiddiin yookaan bunoon re’ee sun biyyee sana keessa waan dhoksaniifi. Biyyee sana harka hiddiin yookaan bunoon re’ee keessa jiruun haadhaa boolla jiran sana tokko keessa buusa. Miiltoon isaa kan waliin taphatu sun hiddii yookaan bunoo re’ee sun boolla itti dhokfame keessaa barbaada. Namni hiddii yookaan bunoo re’ee dhokfame barbaadu boollawwan jiraan keessaa altokkootti tokko caala banuu hindanda’u. Yoo boolla hiddiin yookaan bunoon keessatti dhokfame arge, boolli abbaa kallattii dhokse sanaan jiru tokko ni cufama. Kan barbaadu sun yoo argu dadhabe boolli kallattii isaan jiru tokko ni cufama. Bifa kanaan hanga dhumaatti taphatu. Haala kanaan abbaan boolli isaa cufti cufame ni moo’ama, kaan ammoo ni moo’a jechuudha. Kanaaf, bakka hiddiin yookaan bunoon re’ee itti dhokfame sun sirriitti hubachuuf ilaalu danda’uu qaba.

❖ Seera Tapha Shaalloo

Seerri tapha shaalloo keessatti beekamu:

- ❖ Nama lamaan taphatama/si'aa tokkootti nama lamaatti taphata.
- ❖ Yeroo jalqabaan kan jalqaba taphatu qaarxoo, kan itti aanu aansoo jedhu.
- ❖ Boolla bifa boolla saddeeqaa qabu lafarraatti qotuun biyyee keessatti dhiisu.
- ❖ Hiddii yookaan bunoo re'een taphatama.
- ❖ Kan jalqabu hiddii/ bunoo re'ee sana boolla keessatti sirriitti dhoksuu qaba.
- ❖ Kan barbaadu bakka bunoon /hiddiin sun itti dhokfamu sirriitti hubachuu qaba.
- ❖ Kan barbaadu tapha tokko keessatti boollawwan jiran keessaa tokko qofa saaqa.
- ❖ Kan dhoksu kun hiddii/bunoo sana harka mirgaatti qabachaa harka bitaan akka hinmul'anne golga.
- ❖ Barbaadaan yoo arge, boolli masaanuu ni cufama; yoo dhabe kan isaa ni cufa.
- ❖ Bifa kanaan taphni jalqabaa yoo xumurame, haaraan jalqaba.

4.5.13. Oggoon Hoo Goonnichaafi Seera Tapha Oggoon Hoo Goonnichaa

Tapha kana ijoolleen lamaan/gareen taphatu. Akka (afgaaffii Taamunii Muddaafi Guyyoo Bonayyaa 18/04/2009, Jaarsoo Moluu 19/04/2009) waliin taasifametti, ijoolleen tapha kana yeroo taphatan miila tokko oldachaasuun, kan dachaasaan sana akka gadi hindeebinetti harkaan olqabuun, isa kaaniin lafa ejjachuun okkolaa taphatu. Yeroo taphataanis akkas jedhu,

Oggoon hoo goonnichaa

Ubbaari mallichaa

Cakkee qabartichaa jechuun okkolaa taphatu (Jaarsoo Moluu)

Suuraa 19^{ffaa} yeroo ijoolleen oggoon hoo goonnichaa taphan

Tapha kana ijoolleen gareen yemmuu taphatan miila tokkoon okkolaa waan fiiganiif miirri walinjifachuu isaan keessatti ni uumama. Kanaaf, dorgommii keessa galu. Ijoolleen kan dheerina fagoo fiiguu danda'aniifi kan dheerina fagoo fiiguu hindandeenye ni jiru. Kanneen dheerina fagoo fiiguu danda'aan isaan fiiguu hindandeenye ni mo'atu. Kunis, rakkoon qunname, keessaa ba'uuf ofhogganuufi miliqqee gargaraa akka baraan taasisa.

❖ Seera Tapha Oggoon Hoo Goonnichaa

Seerri tapha oggoon hoo goonnichaa keessatti beekamu:

- ❖ Miila tokko oldachaasuun , isa dacha'e harkaan qabuun okkolaa fiigu.
- ❖ Nama lamaan yookaan gareen taphatama.

4.5.14. Geeloofi Seera Tapha Geeloo

Akka (afgaaffii Baggajjaa Muddaa 20/04/2009, Taamunii Muddaafi Guyyoo Bonayyaa 18/04/2009, Jaarsoo Moluu 19/04/2009) waliin taasifametti, taphni geeloo kun hiddiifi udaan gaalaan taphatama. Hiddii yookaan udaan gaalaa tokkoon yoo taphatamu harka tokkoon taphatama. Kunis, harka tokkoon hiddii yookaan udaan gaalaa sana oldarbachuun lakka'aa taphatu. Hiddii lamaan yookaan udaan gaalaa lamaan yoo taphatame harka lamaan taphatama. Kunis, harka bitaafi mirgaan waljala oldarbachaa lakkoofsa lakkaa'aa taphatu. As keessatti taphni kun udaan gaalaa sadiifi hiddii sadiin taphatamuu ni danda'a. Ijoolleen hinbeekne hiddii yookaan udaan gaalaa tokkoon taphachuun shaakalu. Shaakalliin isaani akkuma fooyya'aa deemuun baay'ini hiddii yookaan udaan gaalaa ittiin taphatamu dabalaa deema. Yeroo taphatan ijoolleen akkuma dandeettii isaanitti kan lakkoofsa baay'ee lakka'uun taphataan akkuma jiran, kan sirriitti taphachuun lakkoofsa baay'ee lakka'uu hindandeenye ni jiru.

Suura 20^{ffaa} yeroo ijoolleen geeloo taphatan

Tapha kana keessatti hiddii yookaan udaan gaalaa sana dabaree dabareen gara samiitti oldarbachuun taphatu. Inni tokko gara samiitti ol yemmuu darbatamu, inni kaan biraan gadi bu'a. Bifa kanaan lakkoofsa lakkaa'uun taphatu. Taphni kun dhuunfaan, gareen, nama lamaan taphatamuu danda'a. Gareen yookaan nama lamaan yemmuu taphatamu jalqaba lakkoofsa hangam taphachuu akka qaban murteessu. Sana booda hanga jedhame sana osoo hindhabiin altokkootti namni taphate ni moo'a. Kanaaf, irradeebi'uun hanga lakkoofsa murteessani lafa kaa'aan sana gahanitti taphatu. Kun immoo miira dorgommii isaan keessatti uuma. Adeemsa taphichaa keessa lakkoofsa lakkaa'uu baru. Tapha kana ijoolleen muuxannoofi shaakalli yeroo dheeraan booda malee baratani sirriitti taphachuu hindanda'an.

❖ Seera Tapha Geeloo

Seerri tapha geeloo keessatti beekamu:

- ❖ Nama tokkoon, lamaan yookaan gareen taphatamuu danda'a.
- ❖ Hiddiin yookaan udaan gaalaan taphatama.
- ❖ Hiddii yookaan udaan gaalaa tokkoon, lamaan yookaan sadiin taphachuun ni danda'ama.
- ❖ Lakkoofsa ittiin moo'ataniifi moo'amaan murteessani lafa kaa'u.

4.5.15. Insiyyaafi Seera Tapha Insiyyaa

Akka (afgaaffii Baggaajjaa Muddaa 20/04/2009) waliin taasifamen ibsutti, taphni insiyyaa tapha shamarraan qofaan taphatamuudha. Kana malee akka (afgaaffii Diqqaa Duubaa 20/04/2009, Taamunii Muddaafi Guyyoo Bonayyaa 18/04/2009) waliin taasifameen ibsanitti, shamarraan tapha kana ollaafi lafa tikaatti taphatu. Tapha kanaan jaalala maatii qabaniifi hiriyyaa qaban kan ittiin ibsataniidha. Akkasumas, sochii adda addaa kan ittiin baraniifi sochii qaamaa ittiin cimsataniidha. Shamarraan tapha kana nama lamaafi lamaa olta'uun taphatu. Yeroo taphatan ofirra gadi quphanuun, harka isaanin jilba isaani lamaan qabachuun “insiyyaa, insiyyaa,” jechaa kuruphisaa, kukuruphisaa taphatu. Kana malee, (afgaaffii Bokkawoo Qancoorroofi Kushuu Boruu 21/04/2009) waliin taasifametti , tapha insiyyaa kana yeroo taphataan shamarraan obboleeyyaan ta'an waliin hintaphatan. Sababni isaa tapha kanaan shamarraan waan walarrabsaniifi. Haata'u malee, ijoolleen fira

ta'aan, kan abbootiin waliin dhalataan, kan haawwaan waliin dhalataan, akkasumas, ijoolleen ollaa waliin taphachuu ni danda'u.

Suura 21^{ffaa} yeroo nama lamaan taphatan

suura 22^{ffaa} yeroo gareen taphatan

Tapha kana yeroo jalqabaan akkas jedhu,

*Hinsiyyaa hinsiyyaa
Ilmaan korma kormaa
Ka dheechisee korma
Ka dheete hingadoodaa
Barruun kee haa goodaa*

Akka buufata walaloo kanaatti nuyi hundi jajjaboo ofiin jennaa, amma jabeenya keenya mirkaneeffanna. Kan sodaachiste kan jabina qabdu yemmuu taatuu, kan sodaatte ammoo akka korma mo'ame gadoodutti fakkeeffamti.

Taphni kun yeroo taphatamu abbaa, haadha, obboleessaafi obboleettii walitti saadu/ dhaadatu. Kana malee, gosni isaani kan biraa akka caaluu ibsu. Akka yaada kanatti, ijoolleen taphattu sabboo ta'ani ijoollee goonaa yoo arrabsan akkas jedhu,

*Uleelee qaqalloo
Ijoollee ta sabboo
Uleelee ogomdii
Na dheettee goromtii*

Damee gosa isaani leellisuu. Kaan immoo re'ee dhaltuutti fakkeessu.

Ijoolleen shamarraani tapha kana “hinsiyyaa hinsiyyaa” jechuun kukuruphisuun, maqaa abbaafi haadhaa yemmuu walitti dhaadataan maqaa maatii isaani waamuun dirqama. Fakkeenyaaf, maqaan haadhaafi abbaa intala taphattuu Boruufi Guyyaatuu yoo ta'an, akkas jetti,

*Abbaan kiyya Boruu
Aayyoon tiyya Guyyaatuu
Naan dandeettu, jechuun itti dhaadatti.*

Haaluma kanaan arrabsoofi dhaaduu kana hunda dandeettee yoo taphachuu sodaatte, akkas jechuun isa dhumaa maatii ishee arrabsuun hiriyyaa gidduutti salphisu.

Aabboon kiyya sattawwaa

Aabboon kee waakkallaa

Wakkallaan bineensa bifa naacha fakkaatu garuu sodaataa ta'ee, kan beekamtii hinqabneen abbaa ishee fakkeessu. Abbaa kan tapha kana taphachuu hinsodaatin bineensa mul'ataafi beekamaa ta'e sattawwaan fakkeessu. Isheen arrabsamtu kun jechoonni abbaa isheen jedhaman kun waan ishii aarsaniif sissiyaa'uun taphachuu jalqabdi. Kanaaf, kan taphachuu dadhabde ni mo'amtii. Kana booda deebitee nama kana waliin hintaphattu. Ni baqatti.

❖ **Seera Tapha Insiyyaa**

Seerri tapha insiyyaa keessatti beekamu:

- ❖ Tapha kana shamarraan qofaattu taphata.
- ❖ Nama lamaafi sanaa oliin taphatu.
- ❖ Arrabsoo waan qabuuf, obboleeyyaan waliin hintaphatan.
- ❖ Firrii waliin taphachuu ni danda'a.

4.5.16. Tokiifi Seera Tapha Tokii

Tokiin tapha ijoollee dhiirafi shamarraniin taphatamuudha. Akka (afgaaffii Baggajjaa Muddaa 20/04/2009) waliin taasifameen ibsuufi daawwannaa ganda Diida Leencaatti 03/07/2009 godhameen, tokiin tapha saala lamaanuun taphatamuudha. Tapha kana yeroo taphatan namni jalqabu tokii “qaarxoo” yemmuu jedhu, inni itti aanee taphatu “aansoo” jedha. Ijoolleen tokii kan taphatan nama lamaan taphatu. Nama lama oliin yoo kan taphatan ta'e, yeroon taphichaa dheeraachuufi sababa nama gidduu seenee sanaan taphichi jeeqamu danda'a. Tapha kana keessatti namni osoo hindhabiin yeroo dheeraa taphatu kan osoo yeroo dheeraa hintaphatin dhabuu sana mo'uu danda'a. Sana booda kanarra deddeebiin moo'amu sun isa mo'eef, ilmaan godhata. Haalli kun namni moo'amu sun dhiira yookaan durba yoo ta'eyyuu, isa moo'u sanaaf, ilmaan ni godhata. Kun immoo mo'amuun akka isaaniif hinbarbaachisne mul'isuun ciminaafi xiiqiin akka taphatan godha. Tokii kana taphachuuf jalqaba dhagoota xixiqqaa bifa geengoo qabaniifi harkaatti qabachuuf mijataan shan(5) qopheeffatu.

Suuraa 23^{ffaa} dhagaa ittiin taphatan

suuraa 24^{ffaa} yeroo taphatan

Kana malee, akka afgaaffii (Abduuba Diidaa 18/04/2009) waliin taasifametti, tapha kana keessatti dhagoota taphichaaf mijatan erga qopheeffatani booda jalqaba dhagoota sana keessaa tokko gara samiitti oldarbachuun isa kaan lafarratti harcaasu. Dhagaa tokko ol darbachuun dhagoota harcaasaan sana dabaree dabareen hunda isaa funaanu. Ammas irradeebi'uun dhagaa tokko samiitti oldarbachuun isaan kaan lama lamaan walitti dhiheessuun lafa kaa'u. Isa lama lamaan kaa'an kana akkuma isa duraa gochuun lafarraa sassaabbatu. Yeroo tokko tokkoofi lama lamaan dhagoota sana lafaa walitti guuraan kan fuudhuu qabaniin ala tuquu hindanda'amu. Sababni isaa yoo tuqaan ni dhabu waan ta'eefi. Kan tokko tokkoofi lama lamaan erga xumurani booda dhagaa tokko samiitti oldarbachuun arfaan hafaan walitti qabuun bakka tokkootti naqu. Ammas dhagaa tokko oldarbachuun arfaan bakka tokkootti lafaa fudhu. Akka tasaa arfaan lafatti kaa'aan keessa kan jala hafe yoo jirate, tokko oldarbachuun osoo hintaa'in, kan harkaa qabaan hunda oldarbachuun kan hafe lafaa fuudhu. Dhagoota oldarbataan sana hunda qabuu dadhabuun yoo irraa kan kufe ni dhabu. Kan hamma ammaa taphate bu'aa dhabuun tapha haaraa miiltoon isaa jalqaba. Sadarkaa barbaachisu hunda keessa yoo darbe, dhagoota sana harka bitaan oldarbachuun harka mirgaan hunda isaa qaba. Gochaan kun immoo qaccifachuu jedhama. Yoo hunda qabe tapha tokko keessatti qabxii shan argata. Yoo hunda qabuu baate hamma qabe lakkaa'ata. Kunis osoo qaccifatuu yoo irraa bu'e, hamma qaccifate sana lakkaa'ata.

Dabalataan akka afgaaffii (Dhaddacha Diidaa 11/05/2009) waliin taasifameetti, ijoolleen tapha kana yeroo taphataan hamma lakkoofsa mo'icha irraatti walmo'aan dursaani murteessu. Namni tapha sana keessatti hamma lakkoosa murteessani sana dafee dhaqqabe

ni mo'a. Kaan ammoo ni mo'ama. Namni mo'ame kun irradiiddeebiin waan mo'ameef, lakkoofsi ilmaan inni godhatu ni baay'ata. Kan ilmaan itti baay'ate kun immoo narraa "xuyyiifadhu," jedhaan. Xuyyiifachuu yoo barbaade, sirraa xuyyiifadhe, lafaatti xuyyiifadhe, jedhaan. Yoo xuyyiifachuu hinbarbaanne ta'e, si makkaloo, si qaxxaaloo, sii biduu, sii kalee, hanfalaa niitii dhalteetiin si xur jechuun itti makkala. Haaluma kanaan (Taamunii Muddaafi Guyyoo Bonayyaa 18/04/2009) tokii yemmuu ibsan, tokii yeroo bonaa lafa tikaatti yeroo horiin aduu bonaa sana boqochuuf ciisu, bakka ciisa horii sanaatti, yeroo loon obaaf eela(hora) dhaqaani daargula ciisaan bakka daargulaa sanaatti tapha taphatamuudha, jedhu. Taphni kun bona malee yeroo gannaafi ganni dhufuuf, jedhu hintaphatamu. Sababni isaa yeroo dhagaan oldarbatamu sun gara samiitti ol darbatamu ganna fageessuun bona dheeressa jechuun hawaasni amana. Bonni dheeraachuun caamsaa fida. Caamsaan yoo dheeraate beela fida. Kanaaf, tokiin tapha bona dheeressuun beela fiduutti waan ilaalamuuf, ijoolleen yeroo isaa malee akka hintaphanne hawaasni ni dhowwa.

❖ Seera Tapha Tokii

Seerri tapha tokii keessatti beekamu:

- ❖ Nama lamaan kan taphatamu ta'e, namni taphatu harka tokko qofaan taphata.
- ❖ Kan jalqabu tokii qaarxoo yoo jedhu, kan itti aane taphatu aansoo jedha.
- ❖ Dhagoota xixiqqaa taphichaafi qabannaa harka namaaf tolaan shan qopheeffatu.
- ❖ Jalqaba dhagaa tokko gara samiitti oldarbachuun dhagoota kaan lafaatti bittinsu.
- ❖ Dhagoota bittinna' aan dhagaa tokko samiitti oldarbachuun tokko tokkoon funaanu.
- ❖ Dhagaa tokko samiitti oldarbachuun dhagoota funaanaan lama lamaan lafa kaa'u.
- ❖ Isa lama lamaan lafatti naqaan dhagaa tokko oldarbachuun dabare dabareen guuru.
- ❖ Yeroo tokko tokkoofi lama lamaan fuudhaan kan fuudhuu qabaaniin ala hintuqani.
- ❖ Dhumarratti dhagaa tokko oldarbaachuun dhagaa arfaan bakka tokko kaa'u, akkasumas, dhagaa tokko oldarbachuun dhagaa arfaan lafa jiru deebisaani fuudhu.
- ❖ Dhagaa arfaan osoo fuudhaani yoo jala kan miliqee hafu jiraate, dhagaa harkaa qabaan hunda si'aa tokkootti oldarbachuun isa hafe fuudhu.
- ❖ Sadarkaa kan hunda keessa erga darbani, ilmaan lakkaa'achuuf, ni qaccifatu.
- ❖ Taphichi yeroo dhumu inni mo'e, ilmaan xuyyifachuu yookaan makkaluu qaba.

4.5.17. Ballaa Gadamsaafi Seera Tapha Ballaa Gadamsaa

Ijoolleen tapha kana garee ijaarrachuun taphatu. Yeroo garee ijaarratan baay'ina isaaniirratti hundaa'uun shaniifi sanaa ol ta'uun taphatu. Akka afgaffii (Baggajjaa Muddaa 20/04/2009, Galma Mataafi Diida Dhibaa 13/07/2009) waliin taasifametti, tapha kana keessatti ijoolleen nama tokko garee isaani keessaa fedhii isaanitiin ni filatu. Namni filatame kun akka isaan hinilaaleef wayyaan ija isaa hidhu. Kan ija hidhame kun ulee qal'oo harkaatti qabachuun ijoollee hafaan kanaan rukutuuf tattaaffata . Yeroo kana akkas jechuun taphatu:

An ballaa gadamsaa ka ilaa gur hinqabne

An ballaa gadamsaa ka ilaa gur hinqabne jechuun ulee isaa bitaafi mirgaatti darbachaa hiriyyoota isaa hafaan ari'uun taphatu. Ijoollee ari'u kana ulee kanaan dha'uuf sochii ejjannaa faana miila isaanii hordofuun dirqama.

Suuraa 25^{ffaa} ijoolleen yeroo taphaaf qopha'an suuraa 26^{ffaa} ijoolleen yeroo taphatan

Tapha kana ijoolleen bakka dhagaafi gufuu adda addaa hinqabnetti taphatu. Sababni isaa namni kun ija waan hidhameef gufuu fuuldura isaa jiru arguu hindanda'u. Kanaaf, akka hinmiidhamneef ofeeggannoo godhu. Gadamsi bineensa bosonaa adamsuun foon isaa nyaatamuudha. Kanaaf, diina isaan akka hinqabamneef gurra isaan ejjannaa miila diina isaa dhaga'uufi funyaaniin foolii isaa suufuun kallattii kamirra akka itti dhufaa jiru beeka. Kanaaf, taphni kun ijoolleen dandeettii gurra isaanitiin fageenyarratti sagalee adda addaa dhaga'uu isaani cimsa. Kanaaf, yeroo taphatamu gurra isaaniiin deemsa miila hiriyyoota isaaniiifi sagalee isaani sirriitti dhaggeeffachuun kallattii kamiin akka socho'aa jiran hubachuu danda'uu qabu.

❖ Seera Tapha Ballaa Gadamsaa

Seerri tapha ballaa gadamsaa keessatti beekamu:

- ❖ Ijoolleen baay'ina isaanirratti hundaa'uun taphichaaf walgurmeessu.
- ❖ Namni taphachiisu fedhii taphattootaan filatama.
- ❖ Taphachiisaan akka ijaan hinagarree/hinilaalle, ija isaa wayyaan hidhata.
- ❖ Uleen inni ittiin isaan ari'uun taphachiisu ni kennamaafi.
- ❖ Dirree gufuu, dhagaafi bu'aa ba'ii adda addaa hinqabnetti taphatama.

4.5.18. Shirriinqoofi Seera Tapha Shirriinqoo

Taphni shirriinqoo kun yeroo taphatamu namni hundi dhuunfaan taphata. Waldorgommii adda addaaf gareen walqoodani hintaphatan. Akka afgaaffii (Baggajjaa Muddaa 20/04/2009, Bantee Bobboofi Gufuu Baggajjaa 15/06/2009) waliin taasifameefi daawwannaa ganda Eel-kuneetti gaafa 22/06/2009 taasifameen, taphni kun naannoo tikaafi ollaatti iddoo taphichaaf mijaatutti ni taphatama. Iddoon itti taphatamu kun lafa xinnoo olka'insa muraasa qabu yookaan tabba ta'eerrattiidha. Lafa olka'insa qaburratti taphachuun hudduun irragadee mucucaachuuf, waan mijatuufi. Sababni isaa taphni kun ijoolleen hudduu isaaniin gubbaarraa gara gadiitti mucucaachuun waan taphataniifi. Taphni kun hudduun mucucaachuun yemmuu taphatamu surreen isaani lafaan wal riguun dhumuu yookaan ciccituu danda'a. kanaaf, baala mukaa, jarkeen caccabaarra taa'uun shirriinqatu. Tapha kana yeroo taphataan miidhaan qaamaa akka isaanirra hingenyeetti iddoo gufuu adda addaa isaan miidhuu danda'u ofkeessaa hinqabne filatu.

Suuraa 27^{ffaa} yeroo taphatan

suuraa 28^{ffaa} yeroo taphatan

Taphni kun yeroo bonaa taphatama. Sababni isaa yeroo roobaa dhoqqeen jiru, wayyaan ijoollee taphattuu akka dhoqqeen badu taasisa. Kana malee, lafti mucucaachuun waan rakkisuuf akka yeroo bonaa yemmuu shirriinqataan madaala qaama isaani eeguu hindanda'an. Haalli kun akka isaan haala barbadaniin hinshirriinqanne isaan godha.

Yeroo tabba sanarraa gadi shirriinqataan saffisa cimaan waan gadi fiiganiif gara fuula duraatti akka hingaragalleef madaala isaani gara duubatti caalchisuun taphatu. Ijoolleen tartiiba isaani eeguun taphatu. Kana malee, bal'ina iddoo tapharratti hundaa'uun lamaafi sanaa ol ta'uun bakka tokkootti taphachuu danda'u.

❖ **Seera Tapha Shirriinqoo**

Seerri tapha shirriinqoo keessatti beekamu:

- ❖ Dhuunfaafi gareen taphatamuu danda'a.
- ❖ Lafa olka'aa irraangadee mucucaachuuf mijaturraa mucucaachuun taphatama.
- ❖ Wayyaan akka hinciccinneef baala mukaafi jarkeena caccabarra ta'uun taphatu.
- ❖ Yeroo bonaa qofa taphatama.
- ❖ Yeroo taphataan gara fuulduraatti akka hingaraagalle, madaala isaani eeguu qabu.

4.5.19. Lukkuu Lukkuufi Seera Tapha Lukkuu Lukkuu

Taphni lukkuu lukkuu gareen taphatamuun beekama. Kunis, ollaattiifi mana dhuunfaa isaani duraatti taphachuu danda'u. Akka afgaaffii (Baggajjaa Muddaa 20/04/2009, Galgaloo Jaarraafi Jaatanii Duubaa 18/05/2009) waliin taasifametti, taphni lukkuu lukkuu kun gareen yemmuu taphatamu ijoolleen lakkoofsaan hanga shanii walitti erga qabamani booda nama tokko carraan filachuun bakka tokko teessisu/dhaabachiisu. Namni filatame kun bakka isaaf kenname taa'uun yookaan dhaabachuun quba isaa kan mirgaafi bitaa waltuqsiisuun gidduu isaanitti qaawwaa hambisa. Qaawwaan kun akka ijoolleen taphattu quba isaani keessa galchuu/seensisu danda'anitti qopha'a. Taphachiisaan kun qaawwaa qubni ijoollee taphattu keessa seenuu danda'u erga qopheessee booda sagalee isaa olkaasuun "lukkuun midhaan fixxe," "lukkuun midhaan fixxe," jedha. Hirmaattonni yeroo kana fiigaa dhufuun quba isaani qaawwaa quba harkaan qopha'e, sana keessa galchu. Taphachiisu quba isaani keessaa tokko qabuuf yaala. Isaanis akka hinqabamne quba isaanii qaawwaa sana keessaa baasuuf, ariitiin quba isaanii butu. Ijoolleen quba isaanii hunda qaawwaa xinnoo sana keessaa walqixa baafachuu hindanda'an. Kanaaf, ijoollee sana keessaa kan qubni isaa qabame gahee hojiittu kennamaafi. Gaheen hojii isaa ijoollee qubni hinqabamiin ari'ee qabuudha. Ijoolleen ari'amaan kun kan isaan qabuuf ari'urra darbuun bakka taphachiisaan jiru sana dhaquun harkaan tuquu yookaan qabu.

Namni ari’u kun ijoolleen ari’amaan akka gara taphachiisaa hindhufne gochuun isaan keessaa tokko qabuu qaba

Suuraa 29^{ffaa} yeroo qopha’an

suuraa 30^{ffaa} taphachiisaa

.Hanga marsaan tapha jalqabaa dhumuutti ijoollee ari’amaan keessaa hedduu qabuu danda’a. Haata’u malee, tapha marsaa itti aanuutti dabaree fudhachuun kan ari’u ijoollee qabaman sana keessaa kan jalqaba qabameedha. Yoo hunda isaani keessaa qabuu dadhabe waan mo’ameef bifuma jalqabaa sanaan taphni haaraa jalqaba. Ga’een ari’ani qabuu kanuma abbaa mo’amee sana ta’a.

❖ Seera Tapha Lukkuu Lukkuu

Seerri taphaa lukkuu lukkuu keessatti beekamu:

- ❖ Ijoolleen jalqaba lakkoofsaan hanga shaniifi sana olta’aan gareen gurma’u qabu.
- ❖ Ijoollee gurma’aan sana keessaa taphachiisaan carraan filatama.
- ❖ Taphachiisaan quba harka mirgaafi bitaa waltuqsiisuun qaawwaa uumuu qaba.
- ❖ Taphachiisaan yeroo tapha lukkuun midhaan fixxe, lukkuun midhaan fixxe, jedha.
- ❖ Taphini eegaluuf, ijoolleen quba isaani qaawwaa qopha’e keessa kaa’u qabu.
- ❖ Taphachiisaan quba hirmaattota taphichaa keessaa tokko qabuu danda’u qaba.
- ❖ Namni qubni isaa qabame ijoollee hafaan ari’uun isaan keessaa tokko qabuu qaba.
- ❖ Namni ijoollee sana keessa jalqaba qabame, gaheen ari’uu kan isaa taha.

4.5.20. Waldhokachoo Seera Tapha Waldhokachoo

Taphni waldhokachoo tapha lukkuu lukkuu waliin walfakkaaata. Ijoolleen akkuma tapha lukkuu lukkuu akkaataa dhiheenya ollaa isaanitiin walwaamani taphatu. Hata’u malee, tapha kana lafa tikatti, ollaa isaaniifi mana dhuunfaa isaaniitti guyyaafi galgala taphachuu

danda'u. Akka afgaaffii (Baggajjaa Muddaa 20/04/2009, Galma Qancoorroofi Dhaddacha Diidaa 11/05/2009) waliin taasiifametti, taphni waldhokachoo yeroo taphatamu ijoollee walitti dhufani taphatan sana keessaa taphachiisaan taphichaa fedhii hirmaattotaan filatama. Taphachiisaan kun ija isaa qabachuuniifi dugda itti galuun akka isaan ilaalaa hinjirre mirkaneessa. Yeroo kana ni dhokatu. Yeroo dhokataan fagaatani osoo hinta'iin, dhihootti dhokatu. Haalli kun barbaachi isaani yeroo dheeraa akka itti hinfudhanne godha. Sababni isaa yeroo taphichaa murta'aa waan ta'eefi.

Suuraa 31^{ffaa} yeroo taphatan

Kana malee, kan isaan barbaadu kun yeroo ija qabatu sana dhoksaan bakka isaan itti dhokataan ilaaluu danda'a. Isaan dhokataan akka ilaalaa hinjirre amanuu dhiisuu danda'u. Kanaaf, “nama nama ilaalee dhadhaan hoolaa gurraachaa ilaa jim/ila cufina,” jedhu. Dhadhaan hoolaa gurraachaa akka ija hin cufneef, hinilaalu. Hoolaan gurraachi akka carraa badaatti ilaalama. Kanaaf, dhadhaan isaa ija balleessuuf osoo hinta'iin, yoo ilaalte carraan gaarii siin qunnamiin, wanti gaariin siin argiin, atis hinargiin, ergaa(ilaalcha) jedhu, ofkeessaa qaba. Yoo seera taphichaa abaarsa qabu kana cabsaan wanti gaariifi haaraan jireenya isaanii keessatti akka hintaane baru.

Taphachiisaan erga ija qabatee booda isaan kaan baqachuun iddoo itti dhokachuun isaaniif, mijaatetti dhokatu. Kunis, ala/iddoo tikaa yoo ta'e, muka koruun, dahoo wayii jalatti dhokachuun, manaafi ollaa yoo ta'e, mana keessa seenuun iddoo isaaniif, mijatutti dhokachuun, galgala yeroo waarii yoo ta'e, ji'a goobane keessatti qe'ee isaanii yookaan ollaa isaanitti dhokachuun taphatu. Ijoolleen hundinuu erga dhokataani booda namni isaan barbaaduuf, ija qabate kun “yaa geettee?” jechuun gaafata. Dhokachuu isaanii erga mirkaneeffataani booda “yaa geette,” jedhu. Sirriitti hindhokanne erga ta'ee, “hingeenne,” jedhu. Yaa geette yoo jedhaan ija isaa gadi dhiisuun barbaaduu jalqaba.

Namni isaan barbaadu kun ija waan qabateef, kallattii isaan dhokataan beekuuf, yeroo ija qabate sana sagalee dubbii, deemsa miila isaanii sirriitti gurra isaan hordofuu danda’u qaba. Ta’uu baannaan carraa isaan barbaadee arguun ni ulfaata. Carraan mo’amu isaa bal’aadha. Yeroo barbaadu ijoollee dhokataan harkaan qabuu osoo hinta’iin, Ija qofaan agarraan gahaadha. Yoo arge “si arge,” jedhaan. Yoo barbaadee dhabe “mootummaa, mootummaa, mootummaan galatta, biyyee facaafatta,” jedhaan. Sana booda namni dhokatee, arguun dadhabame sun “irra irra,” jechuun akka korma sangaatti barooda. Barooduun isaa kun moo’icha isaa beeksisuufidha. Kan argame moo’amuun kan hinargamiin moo’achuun taphni jalqabaa erga xumurame booda taphni haaraa jalqaba. Tapha haaraa kana keessatti kan jalqaba argameettu itti aansuun ijoollee isaan dhokataan barbaaduuf dabaree taphaa fudhata. Dhokachoo keessatti shamarraan yoo moo’an akkuma warra kan dhiiraa moo’icha isaanii beeksifachuuf, ni baroodu. Tapha kana keessatti ijoolleen dandeettii miliqqeefi waan hamaa jalaa dhokatanii ba’uu ni baru.

❖ **Seera Tapha Waldhokachoo**

Seerri tapha waldhokachoo keessatti beekamu:

- ❖ Ijoolleen jalqaba gareen gurmaa’u.
- ❖ Taphachiisaan hirmaattota keessaa fedhii isaaniin filama.
- ❖ Taphattonni yeroo dhokataan taphachiisaan dugda itti galuun ija qabata.
- ❖ Taphachiisaa yoo shakkaan kan ilaale dhadhaan hoolaa gurraachaa ija jim jedhu.
- ❖ Barbaaduuf yeroo jedhu, “yaa geettee?” jedhee gaafachuu qaba.
- ❖ Yoo arge si arge jechuu, yoo dhabe “mootummaa, mootummaa, mootummaa, mootummaan galatta biyyoo facaafatta,” jechuun kan dhokate sana waama.
- ❖ Kan dhokate sun sagalee moo’ichaa “irr irr” jedhu dhageessisuun ofmul’isa.
- ❖ Dhumarratti namni jalqaba argame dabaree fudhachuun taphni haaraa jalqaba.

4.5.21. Guubeefi Seera Tapha Guubee

Taphni kun yeroo bonaa ijoollee dhiiraan taphatama. Akka afgaaffii (Baggajjaa Muddaa 20/04/2009, Taamunii Muddafi Guyyoo Bonayyaa 18/04/2009) waliin taasiifametti, guubeen kan qophaa’u mukarraati. Mukni kun muka akka ulee qal’atuudha. Muka kana gabaabsani akka inni guubee kana midhaaksuuf tolutti duraafi duubaanirraa muru. Kana booda foo’aa funyoo qal’aa ta’e, kan yeroo guubee kana harkisaan harkifamuu danda’uun

ulee guubee sana gadi jal'isani gamanaafi gamasiin hidhu. Laawwee(xiyya) guubee kanaan darbataan ulee baay'ee qal'aa ta'eerraa qopheessu. Laawween kun akka waa waraanuu danda'uutti fiixee isaa sirriitti bocu yookaan sibiila xiqqaa bifa eeboo qabu midhaaksani fiixeesaarratti galchuun akkarraa hinbaane jabeessani hidhu. Haata'u malee, ijoolleen kan ittiin taphattu xiyyi isaa sibiila hinqabu. Ittiin walmiidhuu danda'u waan ta'eefi. Garuu fiixee isaa sirriitti qaru.

Suura 32^{ffaa} gareen yeroo taphatan

suuraa 33^{ffaa} dhuunfaan yeroo taphatan

Guubeefi laawween muka harooreessa jedhamurraa hojjatama. Sababni isaa mukni kun irracaalaa qajeelaa waan ta'eefi. Meeshaan aadaa kan akka horooroo muka kanarraa hojjatama. Tapha kanaan ijoolleen simbirroo, hantuuta, ilaadaafi wkf ittiin adamsuun adamoorratti baratu. Taphni kun ollaafi lafa tikaatti taphatama. Keessumayyuu akka hawaasa Oromoo Booranaatti ijoolleen yeroo qabaan qabaa(dhagna) qabattu bineensa ilaada jedhamu ajjeesuu qabu. Ilaada kana laawaafi guubeen adamsuun ajjeesu. Gogaa isaa immoo raada/goromsa loonirra kaa'u. Sana booda goromsi kun kan abbaa sanaa ta'a. Kana malee ittiin waldorgomu. Kunis gareen yeroo taphataan mo'icha argachuuf jalqaba laawaani ajjeesuu yookaan abbaa dursee ajjeese sana mo'achuuf isa caala ajjeesuu qabu. Sababni isaa mirgi mo'ichaa kan kennamuuf nama jalqaba laawee ajjeese sanaafi.

❖ Seera Tapha Guubee

Seerri tapha guubee keessatti hordofamuu qabu:

- ❖ Taphni kun ijoollee dhiiraan malee shamarraniin hintaphatamu.
- ❖ Muka guubee ta'uu danda'u duraafi duubaan muruun gabaabsaani midhaaksu.
- ❖ Funyoo guubee kana gamanaafi gamsiin ittiin hidhaan qopheessuun hidhu.
- ❖ Laawa isaa muka baay'ee qal'aa ta'erra midhaaksuun fiixee isaa haalaan qaru.

- ❖ Ijoolleen yeroo boqonnaa isaaniifi dhagna qabataan taphatu.
- ❖ Mirga mo'ichaa argachuuf jalqaba ajjeesuu yookaan baay'ee ajjeesuu qabu.

4.5.22. Kubbaa Maraafi Seera Tapha Kubbaa Maraa

Taphni kun irraacaala mana barumsaatti kan taphatamuudha. Haata'u malee, yeroo tokko tokko ollaatti ni taphatu. Akka afgaaffii (Baggajjaa Muddaa 20/04/2009, Liibaan Shadhaa 27/04/2009) waliin taasifameefi daawwannaa gaafa 17/09/2009 magaalaa Miillammii Mana Barumsa Oolmaa Daa'immaanitti godhametti, tapha kana jalqabuuf duraatti ijoolleen garee uumu. Garee sanaan harka walqabachuun bal'isaanii geengoo uumu. Sana booda bakka dhaabachaa jiran sanatti lafarra taa'u. Akkaataa taa'aniin miila isaani haala walfakkaatuun fuuldura isaaniitti diriirsu. Namni tokko isaan keessaa fedha isaaniin filamuun kubbaa carqii yookaan wayyaa akka kubbaatti mammaruun wayyaa isa jala dhokfachuun isaan duuba naanna'a. Yeroo naanna'u "kun maaliidha?" jechuun yemmuu gaafatu isaan taa'aa jiraan "jaartii duuteedha," jedhu. Itti dabalee "eenyuu duub buusa?" jechuun gaafata. Isaan taa'aa jiran "na duub buusi," jedhu. Namni kun yeroo fiigu gadi jechuun harka isaa kubbaa ittiin dhokse sana gadi baasuun oldeebisuun fiiga. Adeemsa kana keessa isaan dagachiisuun nama tokko duuba kaa'a. Kaa'u isaa osoo hinbeeksisiin (hinhubachiisiin) harka isaa wayyaa jalatti dhokfachuun akkaatuma isa duraan fiiga. Namni kubbaan duuba isaa kaa'ame kun akka kubbaan isa duuba kaa'ame osoo hinargiin kan taphachiisu kun naanna'ee yoo isa bira ga'e, nama kana dugda rukutuun kaasee gidduu isaani teessisa. Akka kubbaan isa duuba kaa'ame yoo bare yookaan arge kubbaa sanaan nama taphachiisu sana ari'ee rukutuu qaba. Taphachiisaan yoo dha'ame iddoo abbaa dha'ee sana taa'uun hirmaataa ta'a. Hirmaataan sun dabaree fudhachuun taphachiisaa ta'a. Haata'u malee, osoo kubbaa kanaan hindhahamiin taphachiisaan iddoo hirmaataa kanaa ga'uun yoo taa'e, kan dhahuu dadhabe kunis akkuma isa duraa gidduu seenuun taa'a. Bifa kanaan taphichi hanga dhumaatti ittii fufa.

Tapha kana keessatti hirmaattonni taphichaa kubbaan duuba isaani akka kaa'ame, miira qaama isaanitiin beeku qabu. Xiyyeeffannoo guddaan qophii ta'aani eegachuu qabu. Ofduuba garagalanii ilaaluun, harkaan dugda duuba isaanii qaqqabachuufi nama cinaa isaa taa'uun itti himamuun hindanda'amu.

Suuraa 34^{ffaa} yeroo taphatan

suuraa 35^{ffaa} buruntii ittiin taphatan

Kan ofduuba garagalee ilaaluun, duuba isaa harkaan qaqqabachuuniifi nama cinaa jiruun akka kubbaan isa duuba jiru bare, kubbaa sanaan taphachiisaa rukutuu hindanda'u. Yoo rukutees bu'aa hinqabu. Taphni marsaa kana kun irra deebi'ama. Carraan taphaa nama sanaa ni gubata. Namni irradeddeebiin bifa kanaan taphicha jeeqe tapha sana keessaa ni ari'ama. Kanaaf, haala taphachiisaa sanaa sirriitti hubachuun yeroo inni kubbaa ofirraa qabuufi hinqabne beekuu qabu. Tapha kanaan, ijoolleen dandeettii osoo ijaan hinargiin qaama miiraatiin wanta naannoo isaanitti ta'aa jiru, balaa osoo hinbeekiin tasa isaan muudachuu danda'uu akka beekaniif, isaan gargaaru akka horataniifi cimsataan taasisa.

❖ **Seera Tapha Kubbaa Maraa**

Seerri tapha kubbaa maraa keessatti hordofamuu qabu:

- ❖ Ijoolleen gareen gurmaa'ani bifa geengoo bal'aa uumuun lafarra taa'u.
- ❖ Taphachiisaan fedhii hirmaattotaan filatama.
- ❖ Kubbaan eessa akka jiru beekuuf, qaama miiraattiin ala ofduuba hinilaalan.
- ❖ Harkaan ofduuba qaqqabachuufi nama cinaa jiruun himamuun hindanda'amu.
- ❖ Kubbaan akka isa duuba jiru yoo beeke, kubbichaan taphachiisaa rukutuu qaba.
- ❖ Namni kubbaan akka isa duuba jiru hinarginifi kan argee, kubbaa sanaan taphachiisaa rukutuu dadhabe gidduu seenee taa'a.
- ❖ Taphachiisaan yoo dhahame hirmaataa ta'a; hirmaataan taphachiisaa ta'a.
- ❖ Taphachiisaan osoo hidhahaamiin naanna'uun bakka taphataan sun keessa ka'e yoo taa'e itti fufee taphachiisa.

4.5.23. Gororriin Goromummaaniifi Seera Tapha Gororriin Goromummaani

Taphni kun bifa gaaffiifi deebiin kan taphatamuudha. Akka afgaaffii (Baggajjaa Muddaa 20/04/2009) waliin taasifametti, tapha kana keessatti gaafataafi gaafatamaan jiraachuu qaba. Sababni isaa taphni kun nama lamaan waan taphatammufi. Taphni kun guyyaafi galgala yeroo waarii taphatama. Guyyaa kan taphatamu lafa tikaatti ijoolleen yeroo horiin boqotaaf ciisu, ceekuu (mukuu) ittiin dhorkachuuf taphatu. Tapha kana keessatti, “gororriin goromummaan meeqa dhalte?” yoo jedhu, deebisaan ammoo “tokko” jechuun deebisa. Akka tapha kanatti, gaafataan jalqaba kan gaafatu yemmuu ta’u, gaaffii itti aanurratti gaafatamuun deebisaa ta’a. Taphichi bifa armaan gadiin taphatama. Kanas “A” fi “B” jechuun qubee haa kenninuufi.

A: gororriin goromummaan meeqa dhalte?

B: tokko

A: akkamiin tokko?

B: hagamree?

A: lama

B: akkamiin lama?

A: hagamree?

B: sadii

A: akkamiin sadi?... jechuun taphichi itti fufa

Suuraa 36^{ffaa} yeroo taphatan

Ijoolleen tapha kana suuta jechuun osoo hnta’iin ariitiin taphatu. Ijoolleen hundi walqixa ariitiin taphachuu hindanda’an. Ariitiin taphachuu kan hindandeenye gaafachuu fi deebisuurratti nidogoggora. Kan dogoggore nimo’ama. Tapha kan keessaati ijoolleen dandeetti dubbachuu, yaadu, ariitiin deebisuufi lakkoofsa lakkaa’uu baru.

❖ Seera Tapha Gororriin Goromummaanii

Seerri tapha kana keessatti hordofamuu qabu:

- ❖ Bifa gaaffiifi deebiin taphatama waan ta'eef namni lama jiraachuu qaba.
- ❖ Tapha kana kan taphataan dandeettii ariitii cimaan dubbachuu qabaachuu qabu.
- ❖ Gaafataan deebisaa, deebisaan gaafataa ta'uun taphichi ittin fufa.

4.5.24. Hiibboo Xariifi Seera Tapha Hiibboo Xar

Taphni kan akkuma tapha hiibboo manattifi ollaatti galgala galgala yeroo waarii taphatu. Kan taphatamu nama lamaani. Akka afgaaffii (Baggajjaa Muddaa 20/04/2009, Jaarsoo Moluu 19/04/2009) waliin taasifametti, tapha hiibboo xar kana ijoolleen baay'ina maatii tokkoo beekuuf, namoota naannoo isaani beekuuf, ollaa isaani haalaan beekuufi wkf akka barataniif gargaraa. Ijoolleen umrii ijoollummaa isaanitti maatii eenyuu keessa dhiiraafi shamarraan akka jiraaniifi maatii eenyuu keessa ammoo dhiirri qofti yookaan shamarraan qofti akka jiran ni beeku. Kun qabanni isaa faayidaa afoola isaati. Gosoota afoolaa keessaa taphni kun kanaaf, fayyada.

Suuraa 37^{ffaa} yeroo taphatan

suuraa 38^{ffaa} yeroo taphatan

Ijoolleen tapha kana yemmuu taphataan gaafataan “hiibboo xar” yoo jedhu, deebisaan ammoo “xar” jedha. Gaafataan dhiira yemmuu gaafatu, “haa jibichaa,” jedha, dubra yookaan dubartii kan gaafatu yoo ta’e, “haa raadaa,” jedha. Taphni kun iddoo tokko tokkootti yoo taphatamu dhiiraan “biira qabdi,” dubara/dubartiin “toshool qabdi,” jechuun yoo gaafatu, deebisaan “qabdi,” jechuun jalaa qaba. Fakkeenyaaf, mana ollaa tokko keessa dhiirrii abbaa manaa waliin sadi (3), ijoolleen dubaraa haadha manaa waliin lama (2) yoo ta’aan, gaafataan akkas jechuun gaafata.

Gaafata

Hiibboo xar

Haa Jibichaa

Haa Jibichaa

deebisaa

Xar

Xar

Xar

Biir Qabdi

Biir Qabdi

Qabdi

Qabdi

<i>Haa Jibichaa</i>	<i>Xar</i>	<i>Biir Qabdi</i>	<i>Qabdi</i>
<i>Haa Raadaa</i>	<i>Xar</i>	<i>Toshool Qabdi</i>	<i>Qabdi</i>
<i>Haa Raadaa</i>	<i>Xar</i>	<i>Yookaan Toshool Qabdi</i>	<i>Qabdi</i>

Gaafataan dhiira sadii (3) fi dubartoota lama (2) maatii warra tokkoo naa beeki jedhaan. Yoo dadhabe gaafataan naa galchi jedhaan, deebisaan biyya, looniifi wkf galchaafi. Gaafataan loon, biyya, lafa erga fudhatee booda matiin sun kan eenyuu akka ta'e hima. Iddoo kanatti deebisaan “qabdi” yoo jedhu, saala lachuuf (dhiiraafi dubraaf) tajaajila.

❖ **Seera Tapha Hiibboo Xar**

Seerri tapha hiibboo xar keessatti beekamu:

- ❖ Taphni kun bifa gaaffiifi deebiin taphatama.
- ❖ Gaafataan “hiibboo xar” yoo jedhu, dhiiraaf, haa jibichaa, dubraaf, haa raadaa jedha yookaan dhiiraaf, “biir qabdi,” dubaraaf, “toshool qabdi,” jedha.
- ❖ Deebisaan “xar” yookaan “qabdi” jechuun jalaa qaba..
- ❖ Dhiiraafi dubara gaafataan yeroo waamu walkeessa makuun osoo hinta'iin tartiibaan waama. Jalqabbiin isaa dhiira yoo ta'e dhiira waama, dubraa yoo ta'e dubra waama.

4.5.25. Buruntiifi Seera Tapha Buruntii

Akaakuun taphaa kun kan taphatamu akkuma tapha isaan kaani ollaafi lafa tikaatti waqtii bonaa taphatama. Akka afgaaffii (Baggajjaa Muddaa 20/04/2009) waliin taasifameefi daawwannaa ganda Dibbee Gayyaatti guyyaa 23/05/2009 taasifametti, ijoolleen tapha kana jalqaba yeroo taphataan baay'ina isaanirratti hundaa'uun garee walqixa ta'een bakka lamatti walqoodu. Bakka lamatti walqooduuf ijoolleen lama lamaan walqabachuun namoota isaan filu bira dhufu. Jalqabuuf inni jalqaba filu “buruntii buruntii,” yoo jedhu, kan itti aanu “tabannaa tabannaa,” jedha. Namoonni filatamaan kun yeroo fildamuuf dhufaan maqaa yookaan lakkoofsa dhoksaa waliif kennu. Haalli kun namoonni isaan filaan carraan malee kan ofii fedhaan akka hinfudhanne taasisa. Fakkeenyaaf, isaan filamaan maqaa dhoksaa sana isa tokkoof, “Waaqa” isa kaaniif “Lafa” jechuun moggaasu. Sanaa booda isaan filaaniin Waaqa moo lafa feetu jechuun gaafatu. Kan Waaqa jedhe kan maqaa Waaqaa qabu fudhata. Inni kaan kan maqaa lafaa qabu fudhata. Yeroo gareen walqoodaan cimina qaamaafi umrii isaanii gidduu galeeffatu. Haala kanaan

erga garee ijaarratani booda carraa kaafatu. Sababni isaa gareen tokko kubbaa kan kennu yoo ta'u, gareen kaan kubbaa kana fudhachuun garee isa kenneef, sana kan hadhu ta'a

Suura 39^{ffaa} yeroo filannoof qopha'an

Kanaaf, gareen kami kubbaa kan kennuufi gareen kami kubbaa kan fudhatu addaan baasuuf, carraa kennuun dirqama. Carraa kana yeroo kennaan garee lamaan keessaa namni tokko tokko ni filatama. Achii booda dhagaa haphiifi xinnoo bal'ina qabu fudhachuun gama tokkoon hancufaan jiisu, gama kaan gogaa dhiisu. Namni carraa kennuuf, dhagicha harkaa qabu kun jiidhaa moo gogaa feeta(barbaadda) jechuun gaafata. Yeroo kana kan garee faallaa jiidhaa yoo jedhe, inni carraa kennu kun gogaa ta'a. Kana malee, kan garee faallaa keessaa dhufe kun gogaa yoo jedhe, kan carraa kennu kun jiidhaa ta'a. Yeroo kamiyyuu carraan duraa isa gaafatamuuf, kennama. Sana booda dhagaa sana gara samiitti oldarbatu. Dhagaan gadi bu'uun jiidhaan yoo ol gara samiitti garagalee gareen jiidhaa waame kubbaa ni fudhata. Gareen gogaa waame kan kubbaa kennu ta'a. Garuu faallaa kanaa yoo ta'e, gareen gogaa waame kubbaa yemmuu fudhatu, gareen jiidhaa waame kubbaa kan kennu ta'a.

Suura 40^{ffaa} yeroo carraa kaasaan

suura 41^{ffaa} yeroo taphachuuf qopha'an

Kubbaan kun carqii wayyaa ciccitaafi kaalsii dulloomeerraa hodhama. Kubbaan wantoota akkasirraa hodhame kun buruntii jedhama.

Suuraa 42^{ffaa} yeroo waliif kennan

suuraa 43^{ffaa} yeroo walhadhan

Tapha kana keessatti wantoota jalqaba ibsine, erga raawwatani booda sarara tarkaanfii muraasa walirraa fageessuun sararu. Gareen lachuu sarara ofisaanirra hiruuru. Gareen carraa kubbaa fudhachuu argate, garee faallaa kubbaa kennurraa fudhachuun garee isaaf, kubbaa kenne sana hadha. Gareen kubbaa kenne akka hindhahamne hamma danda’u kubbaa ariitiin kennuun ariitiin fiigu. Kan fudhatu ariitiin fudhachuun hadha. Yeroo hadhaan sarara garee isaaf, kubbaa kenne sana hindarbu. Yoo darbee hadhee rukute bakka eeyyamame sana waan darbeef fudhatama hinqabu. Gareen kubbaa kennu sarararra dhaabachuu qaburraa gara duubatti/duratti siquu hindanda’u. Kan fudhatu akkasuma. Gareen inni kubbaa fudhate, garee isa kubbaa kenne sana keessaa nama tokko yoo dhahe, ofduuba garagaluun baqata. Garee faallaa keessaa kan dhahame, kan kubbaa kenne yookaan miseensa ta’uu danda’a. Isaan dhahamaan deebisaani sarara isaan kubbaa fudhataanirra dhaabachuun hadhu. Garee deebisuun hadhaan sana keessaa nama tokko deebisaani yoo rukutaan kan garee isa kubbaa kenne sana keessaa dhahame deebi’ee taphata. Yoo gareen kubbaa fudhatee, hadhe dhahe keessaa nama tokko yoo dhahuu dadhabaan, garee isa kubbaa kenne sana keessaa kan dhahame du’eera jechuun tapha sanaa ala godhu. Gareen kubbaa fudhachuun hadhe sun yoo dhahuu dadhabuun hadhee dhabe, innis du’eera jechuun taphaa ala ta’a. Haala kanaan isaan kubbaa fudhachuun garee isaan kubbaa kennaan sana hadhaan yoo moo’amaan dabareen kubbaa fudhachuu kan kubbaa kennaa ture sana ta’a. Yoo moo’aan kubbicha fudhachuu, isaan kennaan hanga moo’aanitti kennuun taphichi ittii fufa. Gareen kubbaa kennu akka hindhahamne

kubbaa hadhamu jalaa miliquun moo'achuu danda'uu qaba. Inni kubbaa fudhatu haala miliqqee isaanii to'achuun akka moo'aaniif, rukutuu danda'uu qabu.

Haaluma kanaan, taphichi osoo taphatamaa jiruu, namni tokko dadhabuun, miidhamuun yookaan sababa addaan yoo garee tokko keessaa ba'e, gareen sun ni hirdhata. Haat'u malee, sababa nama dhiisee sanaan gareen inni guutuu ta'e, nama isaa hinhir'isu. Gareen waan walcaaluuf, kan biraa bakka buufatu yookaan lubbuu isaa kiisii keessa keewwannaa jedhu. Sana booda garee isaanii keessaa kan tapha sana haalaan danda'u garuu tasa kan rukutamee tapha sana keessaa ba'e yoo jiraate iddoo isaa buusuun taphachiisu.

❖ **Seera Tapha Buruntii**

Seerri tapha buruntii keessatti beekamu:

- ❖ Yeroo jalqabaan isaan filaan “buruntii buruntii, tabannaa tabannaa,” jedhu.
- ❖ Umriifi cimina qaama isaanirratti hundaa'uun bay'ina walqixa ta'een walqoodu.
- ❖ Garee kubbaa kennuufi kubbaa fudhatu addaan baasuuf carraa buufatu.
- ❖ Gareen lachuu sararraa dhaabataani kubbaa kennaniifi fudhataan qabu.
- ❖ Gareen kubbaa fudhatuufi kubbaa kennu sarara isaa darbuun fudhachuufi duubaatti siquun kennuu hindanda'u.
- ❖ Gareen kubbaa fudhate, sarara isa kenname darbuun hadhuu hindanda'u.
- ❖ Gareen hadhame yoo dhahame, deebisee hadhuuf, sarara isa hadhee hindarbu.
- ❖ Namni tokko sababa addaan tapha sana keessaa yoo bahe, lubbuu isaa kiisii keessa keewwachuun nama biraa bakka buusu. Garee biraa keessaas hinhir'isaan.
- ❖ Dabaree isaanitiin kan hadhee dhabeefi kan dhahamee sun deebisee hadhee yoo dhabe ni moo'amu. Taphicha keessaa kan du'an jechuun ba'u.
- ❖ Kan hadhee yoo dhaheefi kan dhahame deebisee hadhuun yoo dhahe lamaan isaani taphicha keessaatti carraa lammaffaa argachuun taphatu.
- ❖ Gareen kubbaa fudhatu yoo moo'ame yookaan gareen kubbaa kennu yoo moo'ame taphni haaraa ni eegala.

4.5.26. Ookkoofi Seera Tapha Ookkoo

Tapha kana ijoolleen dhiiraa yeroo birraafi gannaa midhaanirraa simbirroo eegaa taphatu. Kanaaf, taphni kun lafa tikaafi oobruutti taphatama. Akka afgaaffii (Taamunii Muddaafi

Guyyoo Bonayyaa 18/04/2009) waliin taasiifameeti, tapha kana ijoolleen yeroo taphattu morma isaani jala naannoo kokkee quba harkaa isa quba guddaa harka mirgaatti aanuun tuqaa, gadi dhiisaa sagalee yeedalloofi bifa sirbaa qabuun taphatu. Jechoonni isaan ittiin taphataan kun arrabsoo kan ofkeessaa qabuufi safuu hawaasaa kan cabsu waan ta'eef, ollaatti hintaphatamu. Ookkoo ijoolleen dhiiraa ittiin walarrabsu. Yemmuu walarrabsaan ollaa ollaan walqooduun walarrabsu. Jechoonni shamarraan fayyadamuu hinqabne waan keessatti argamuuf, shamarraan tapha kana hintaphataan.

Suura 44^{ffaa} akkaataa ookkoo itti taphatan

Yeroo taphataan akkas jechuun taphatu:

Ookkoo hoo ookkoo hoo
Ookkoo hoo gaara qeephoo qacceed dhoofttee
Intala diqqoo harreen roftee
Mataa qabattee ofii boottee (Guyyoo Bonayyaa).

As keessati sagaagaluun jireenya dhala namaa keessatti dhiibbaa inni qabu ibsu. Namoonni amala akkasi qabaan akka ofii gaddaaniifi jireenya akkasi dabarsuu isaanitti akka gaabbaan ibsu. Kana malee, namoonni amala sagaagalummaa hamaa qabaan hawaasa keessatti amala harreetti fakkeeffamu. Dabalataan,

Ookkoo hoo ookkoo hoo
Ookkoo hoo harreen barooddee
Bitaa dabartee
Haatee si boottee
Mataa qabattee (Taamunii Muddaa)

Arrabsoo kana keessatti “harreen barooduu,”fi “bitaa darbuu” walcinaa qabuun ibsu. Akka aadaa Oromoo Booranaatti wanti harka bitaa darbu akka carraa badaatti ilaalama. Kanaaf, bitaa darbuurra mirgarra darbuutti akka carraa gaarii ta'eetti himama. Walaloo

ookkoo kana keessatti, mucaa ishii carraa hamaan waan argateef, haatii mataa qabachuun garmalee gadduun akka boossu ibsa. Sirna boo'ichaa keessatti mataa qabataani namaaf boo'uun garmalee namaa sanaaf, gadduu ibsa. Akka arraabsoo kanatti namni arrabsamu sun kun carraa gaarii hinqabneefi amala barbaachisu hawaasa keessaati calaqqisiisaa akka hinijirre ibsu. Walumaagalaatti taphni ijoollee kun jireenyaafi amalli hamaan hawaasa keessatti akka hinbarbaachifneefi ijoolleen bakka barbaadamu yoo hinga'in gaddaafi booyicha haadhaa (deessuu) maal akka fakkaatu ibsa.

❖ Seera Oookkoo

Seerri tapha ookkoo keessatti beekamu:

- ❖ Ijoolleen garee gareeniifi ollaa ollaan taphachuu danda'u.
- ❖ Jechoota safuu waan ofkeessaa qabuuf, ollaatti hintaphatamu.
- ❖ Lafa tikaafi oobruutti yeroo midhaan eegaan taphatu.
- ❖ Ijoollee dhiira malee shamarraan hintaphatan.

4.5.27. Soddaan Walhinarginiifi Seera Tapha Soddaan Walhinargini

Akka aada hawaasa Oromoo Booranaatti haadhi tokko intala ishee erga heerumsiistee booda mana soddaa ishee akka barbaaddu deemuun, dhiyeenyaatti wal argani waliin haasa'uuniifi taphachuun hindanda'amu. Akka afgaaffii (Diqqaa Duubaa 20/04/2009) waliin taasifametti, haatii intala erga heerumsiiste booda intala isheefi ijoollee isheen deesse ilaaluuf, yoo gara mana ishee dhufte, soddaa ishee dursuun mana seenti yookaan soddaa dhoksuu qabu yookaan inni dursee manaa bahuun qaba. Erga mana seentee booda diida(gorduuba) taa'uun waan hindanda'amneef gara dinqaa(gola) bultii seenti. Nageenya gaafachuu, haala jireenyaa odeeffachuufi gorsa adda addaa kennuu yoo barbaadde gola sana keessa taa'uun haasoofti. Haadhi mucaa garuu mucaa isheefi intala inni fuudhe yeroo barbaaddeefi bakka barbaaddetti waliin haasa'uu, waliin taphachuufi gorsa babaachisaa ta'e hunda kennu dandeessi. Sababni isaa intala ilmi ishee fuudhe, akka kan ofii deessetti, ilma isheen qixa waan ilaaltuufi. Taphani kun soddaan hawaasa naannoo kanaa biraatti kabaja guddaa akka qabu mul'isa. Soddaa yoo argaan ijaattu nama bada/jaama jedhamee amanama.

Suuraa 45^{ffaa} warra intalaa suuraa 46^{ffaa} warra gurbaa suuraa 47^{ffaa} soddaa dhokachuu

Tapha kana kan taphataan lafa tikaafi ollaattiidha. Kunis tapha kanaan ijoolleen aadaafi duudhaa hawaasni soddaa kabajuurratti qabu akka baraan godha. Tapha kana keessatti baay'inni ijoollee taphattuu jahaafi sanaa olta'uu qabu. Isaan keessaa intala heerumtu, haadha inatalaafi abbaa intalaa, akkasumas, gurbaa fuudhu, haadha gurbaafi abbaa gurbaa, isaan kaan ammoo waahela (hamaamota) ta'u. Ijoolleen akka ollaatti qubataan ni jiru. Mucaanis jaarsa ergachuun aadaafi duudhaa barbaachisu guute fuudha. Achi booda mana isaanitti galuun soddaa dhokachuun jalqabama. Kan dhokatamu haadha intalaati. Abbaan hindhokatamu. Kunis intala sana ji'a sagal guutuu garaatti baachuun, ciniinfattee, itti dadhabdee kan deesse haadha waan taateefi. Tasa haadha soddaan karaarratti walitti yoo dhufan, muka dahoo godhachuun, mana namaatti goruun, mucaan soddaa yookaan haadhii intalaa wayyaa gollachuufi wkf gochuun dhokatu. Yoo haala garmalee ulfaataa kan bakki itti dhokataan hinjirreetti walitti dhufan, ija isaanii walirraa gorsuun kallattii biraa ilaaluun walbira darbu yookaan inni daandii sana gadi dhiisuu qaba. Yoo kana gochuu dhiisaan kabaja osoo hinta'iin tuffiittu uumama. Adeemsi kun hundi soddaa dhokachuu jedhama.

Soddaan walarguu dhiisuun kabajaafi waliif saalfachuu uuma. Namni walitti dhufeenya keessatti walitti bu'uu danda'a. Sababa walitti bu'insa kanaaf, walarguu danda'uun isa tokko. Kanaafuu, waldhokachuu keessatti carraan haadha soddaan walitti bu'uu ni dhabama yookaan ni xinnaata. Waliif nahuufi jaalalli ni dabala jedhamee amanama. Intalaafi gurbaan intala sana fuudhe tarii yoo waldhabaan miira dallansuun jecha hamaa akka walitti hindubbanneefi darbe darbee harkaan waldhahuun gurbaa soddaafi warra

intalaa gidduutti akka hinuumamne ittisa. Haalli kun haadhi intalaa gurbaa soddaatiifi intala isheef, ilaalcha qixa akka qabaattu taasisa.

❖ Seera Tapha Soddaan Walhinargini

Seerri tapha soddaan walhinargini keessatti beekamu:

- ❖ Ijoolleen dhiiraafi dubraa walmakuun garee tokko ijaaruu qabu.
- ❖ Gurbaan fuudhuufi intalli heerumtu jiraachuu qabu.
- ❖ Maatiin gurbaa fuudhuufi intala heerumtuu jiraachuu qabu.
- ❖ Ijoolleen jaarsummaa gara warra intalatti ergamaan jiraachuu qabu.
- ❖ Erga inatalaafi gurbaan sirna gaa'elaa raawwatani soddaa dhokachuun jalqabama.

4.5.28. Loon Looniifi Seera Tapha Loon Loonii

Tapha kana ijoolleen waqtii gannaa yeroo horii waarsaniifi tiksaan bakka waareefi tikaatti taphatu. Akka afgaaffii (Diqqaa Duubaa 20/04/2009, Taamunii Muddaafi Guyyoo Bonayyaa 18/04/2009) waliin taasifameefi daawwannaa gaafa 28/06/2009 ganda Hadhootti godhameen, ijoolleen tapha kana yeroo taphatan dhagaa bocanii, biyyoo bukeessani gooboo, miilafi gaanfa itti midhaaksuun loon fakkeessani taphatu. Korommii walitti naquun walhaasisu. Kan nama kormii isaa caccabe yoo moo'amu, kan caccabse ni mo'ata. Kana malee, hiddii baay'ee isaani walitti guuruun hiddii guguddaan loon, hiddii xixinnoon jabbii jechuun dhoqqoba, naaphoofi moonaa itti ijaaru. Dhoqqobni jabbii caraqaaf, naaphoon jabbii agooroof, qopha'a. Moonaa, dhoqqobaafi naaphoo dhoqqee looniin yookaan biyyeen ijaaru. Namni hiddii baay'ee guurrate dureessa Kan hiddii muraasa funaannate hiyyeessa ta'a.

Suura 48^{ffaa} yeroo taphatan bobbaa'an

suura 49^{ffaa}

yeroo moonatti galan suura 50^{ffaa} yeroo

Tapha kana keessatti, ijoolleen horsiisa horii, qabannaa isaani, faayidaa korommiin loon keessatti qabaniifi yemmuu goobaan faayidaa akkamii akka kennaan ni baru. Faayidaan isaanii inni guddaan saawwan akka horan, korommii walhadhaan daawwatanii ittiin bashannanuufi qarshii guddaa baasuun galii kan kennani yeroo kana. Namni loon baay'ee qabu sooressa, kan loon xinnoo qabu hiyyeessa waan jedhamuuf, sooressaafi hiyyeessa addaan baasuuf, akka ulaagaatti kan ilaalamu haala uffannaafi jireenya isaa osoo hinta'iin, baay'ina looniiti. Uummanni Aanaa Taltallee horsiisa looniin beekama.

❖ **Seera Tapha Loon Loonii**

Seerri tapha loon loonii keessatti beekamu:

- ❖ Yeroo gannaa malee hintaphatamu.
- ❖ Dhagaa bocuuniifi biyyoo bukeessuun korommii loonii qopheessu.
- ❖ Hiddii baay'isani funaanuun loon, jabbiifi korommii jechuun addaan baasu.
- ❖ Moonaa, dhoqqobaafi naaphoon dhoqqeefi biyyoorraa ijaarramu.

4.5.29. Akkoo Haa Boolloofi Seera Tapha Akkoo Haa Boolloo

Ijoolleen tapha kana yemmuu taphattu, lafa tikaatti walitti gurmaa'uni. Akka afgaaffii (Abduuba Diidaa 18/04/2009) waliin taasifametti, tapha kana ijoolleen yemmuu taphattu, boolla qal'aafi gadi fagoo ta'e, hamma ciqileetti qotu. Boolli qotamu kun kan harki namaa keessa seenuu danda'u ta'uu qaba. Kana booda namni tokko boolla kana keessa harka isaa kan mirgaa kaa'ata. Sana booda biyyoo boolla qotaan sana keessaa baasaan boollicha harka isaa waliin tinfu /duuchu. Namni biyyoo itti tinfu kun meeshaa boolla sana ittiin qoteen biyyoon sun harka nama sanaa sirriitti boolloo sana keessatti akka qabuuf, itti tuma. Yeroo biyyoo itti tumu kan harka keessa kaa'ateen akkas jedha, “akkoo haa boolloo si waraane” kan harka keessa kaa'ate hin waraanamne yoo ta'e, “naan waraanne tumuum tumi,” jedha. Jecha kana hanga inni “yaa na ga'e” yookaan “yaa na waraane” jedhutti irradeddeebiin gaafata. Boolla kana sirriitti harka isaafi biyyoo itti naqame waliin tinfamuu yookaan tumamu isaa erga mirkaneeffate, abbaan harka keessa kaa'ate “na ga'e,” yoo jedhe, yoo dandeesse amma harkifachuun keessaa buqqifadhu yookaan baafadhu jedhaan. Namni kun yoo danda'e, humnaan harkifachuun keessaa baafata. Yoo dadhabeefi humna dhabe narraa qotaa jedha. tapha kana keessatti ijoolleen humna, cimina qaamaafi jabina isaani madaalu.

Suuraa 51^{ffaa} yeroo taphatan

❖ **Seera Tapha Akkoo Haa Boolloo**

Seerri tapha akkoo haa boolloo keessatti hordofamuu qabu:

- ❖ Ijoolleen jalqaba gareen gurmaa'uu qabu.
- ❖ Muka qara qabu kana boolla sana ittiin qotuu danda'aan qopheeffatu.
- ❖ Boolla qal'aa kan harki namaa seenuu danda'u hamma ciqileetti qotu.
- ❖ Kan taphatu boolla kana keessa harka mirgaa kaa'achuun biyyoon itti deebifama.
- ❖ Dhumarratti yoo danda'e humnaan boolla kana keessaa baafata; yoo dadhabe irraa qotama.

4.5.30. Chinbubbuukattuufi Seera Tapha Chinbubbuukattuu

Taphni kun ijoollee durbaa qofaan taphatama. Akka afgaaffii (Bokkawoo Qancoorroofi Kushuu Boruu 21/04/2009) waliin taasifmeefi daawwannaa gaafa 28/06/2009 ganda Hadhootti godhameen, ijoolleen durbaa tapha kana yemmuu taphatan walitti gurmaa'uun harka isaani duratti diriirsuun, duubatti deebisuun, miila isaanii lafarratti gadi qabuun duraafi duubaatti butaa taphatu. Haalli kun bubbukachuu jedhama. Iddoon itti taphataan kun awwaara(dhukkee) qabaachu qaba. Dhukkeen kun bubbuuka jedhama. Miila isaanii sirriitti dhukkee kana kaasaa taphatu. Maqaan tapha kanaa dhukkee kanarraa mogga'e. Taphni kun kan ijoolleen dubraa ittiin walii isaani kan arrabsaniidha. Yeroo walarrabsaan gootummaa maatii isaaniifi lugnummaa maatii isaanii walqeequ, waltuffatu. Amala hawaasa keessati hinbarbaachisne maatii isaanirraa qabatani akka hin guddanneefi isa barbaachisu akka gara addunyaa isaanitti fidaan hubachiisu.

Suuraa 52^{ffaa} yeroo taphatan

Arrabsoon kun ijoollee dubraa haamilee tuquu danda'a. Haata'u malee, taphachuun isaani hinoolu. Fakkeenyaaf,

<i>Hinbubbuukattu hinbubbuukattu</i>	<i>chii chii</i>
<i>Madaala qoraachee naa sossi jettee</i>	<i>chii chii</i>
<i>Ta jaala baratte naa dhossi jettee</i>	<i>chii chii</i>
<i>Harreen gangalatee adaalaatti baatee</i>	<i>chii chii</i>
<i>Adaayyuun qalattee ollaa keessa baatee</i>	<i>chii chii</i>
<i>Aabboon kiyya fardarra taa'ee</i>	<i>chii chii</i>
<i>Lichoon facci faccii</i>	<i>chii chii</i>
<i>Aabboon kee koobarra taa'ee</i>	<i>chii chii</i>
<i>Minniin facci faccii</i>	<i>chii chii</i>
<i>Aabboon kiyya nyaaphaa duulee</i>	<i>chii chii</i>
<i>Qawween lamaa</i>	<i>chii chii</i>
<i>Aabboon kee goljaa duulee</i>	<i>chii chii</i>
<i>Ableen lamaa</i>	<i>chii chii (Bokkawao Qancoorroo)</i>

Ijoolleen shamarrani dubartoota hawaasa keessatti amalaafi gocha gaariin hinbeekamne ittiin arrabsuu, qeequufi kanneen biroo akka ishee akka hintaane akeekkachiisu. Akka hawaasa Oromoo Booranaatti dubartiin madaala aanaan itti kuusuun itichaan ofii isheetii qoraasuun akka cileen qoraasumaa keessatti hinhafne sossoon sossitee midhaaksiti. Kun ammoo aanaan sun akka foolii gaarii horatu taasisa. Isheen kun garuu qoraasuun osoo hinsossiin dhiistee deemti. Kan ofii hojjattu namni biraa akka hojjatu gooti. Osoo abbaan manaa jiruufi namni biraa beekuu jaala (sanyoo) qabatti. Kun ammoo akka sirrii hintaane mul'isu. Kana malee, harreen yeroo gangalattu iddoo gaariifi gaarii hintaane osoo hinfilatiin bakka hundaatti gangalattu, dubartiin adaayyuu(boosettiin) qabannaa gaarii hinqabneen walitti fakkeeffamu. Horiin yeroo qalamu foon sana akka hinhammaanneefi foolii badaa hinfidne jajii'uun iddoo midhaaksitee osoo hinfannisiin mana keessatti akka

barbaadde gochuun mandara naannoofiti. Kanaaf, dubartiin madaala qoraastee nama biraan naaf sossi jettu, kan sagaagaltu, dedeemtu ganda keessaa taateefi kan adaayyuu taate hawaasa keessatti fudhatama akka hinqabne mul'isu.

Haaluma walfakkaatuun ijoollee gootummaa abbaa isaani leellisu. Fardaan loluun lichoo akka dhangalaasu ibsu. Kan abbaan isaani daafanaa(lugna) yoo ta'e, sodaarraa kan ka'e udaa'uufi minnii buusuu himu. Bakka kanaatti farda kan gulufsiisuufi udaanirra kan taa'u, lichoo kan qabatuufi minnii kan buusu waldorgomsiiisu. Kana malee, gootni diina biyyarraa qolachuun qawwee booji'ee yemmuu galu, lugni goljaatti(karkarrootti) ablee qabachuun akka duulu ibsu. Akka aadaa Oromoo Booranaatti karkarrootti hinduulaan, foon isaas hinnyaataan. Namni nyaatu Oromoo Booranaa biraatti tuffatamaadha. Kanaaf, ijoolleen, gosniifi firri isaani bakka olaanaafi kabaja akka qabaataniif, gootummaan diina isaani biyya isaaniirra qolachuuniifi lugna ta'u dhiisuun barbaachisaadha.

❖ Seera Tapha Chinbubbuukattuu

Seerri tapha chinbubbuukattuu keessatti hordofamuu qabu:

- ❖ Tapha kan ijoolleen lamaafi isaa olta'uun taphatu.
- ❖ Iddoo bubbuukni(awwaaraan) jiruutti taphatama.
- ❖ Tapha kana ijoollee durbaa qofattu taphata.

4.5.31. Giliheefi Seera Tapha Gilihee

Taphni kun akkuma tapha chinbubbuukattuu ijoollee shamarraaniin taphatama. Akka afgaaffii (Bokawoo Qancoorroofi Kushuu Boruu 21/04/2009) waliin taasiifameefi daawwannaa ganda Hadhootti 28/06/2009 taasifameen, tapha kana keessatti ijoolleen dubaraa ijoollee warra dhiiraa ittiin arrabsu. Chinbubbuukattuu keessatti dubartoonni kan keessatti arrabsamaan yoo ta'u, as keessatti dhiirota hawaasa keessatti amala, ilaalchaafi gocha gaarii hinqabne arrabsu. Yeroo taphataan bifa sirbaan waan ta'eef, akkas jedhu,

Hoo gilihee gilihee

Tarbee goorile qabachuu dadhabee

Warra abbaan goorjame

Olseenuu dadhabee

Mooqaa qarsii

Dhiira afaan battii

Durba afaan qarsii

Gabayaa diqqoo

gilihee gilihee

gilihee gilihee

gilihee gilihee

gilihee gilihee

gilihee gilihee

gilihee gilihee

gilihee gilihee

Durba afaan shittoo
Dhiira afaan cittoo

gilihee gilihee
gilihee gilihee (Bokkawoo Qancoorroo)

Tarbee goorrilee olba'aani dhuma isaa qaqqabuun ulfaataadha. Haata'u malee, ashaboon horiif bakka kanaa waan qotamuuf, bu'aani ba'uun dirqama. Akkasuma nama hawaasa keessatti waliin jiraachuuf, amalli isaa ulfaataa ta'e ni jira. Garuu hawaasni danda'ee waliin jiraata. Nama hammeenya akkasi qabuun hawaasni gorjaama jedhaan. Kunis kan nama hinjaallane, ofittoo kan ta'e, jibba namootaaf kan qabuufi wanta hamaa nama nyaachuun beekaamuun bakka bu'a. Kana malee dhiira afaan isaa waan gaarii dubbachuu hinbeekneen battii, cittoo, dubartootaan ammoo qarsii(dansaa), shittoo jechuun tuffiifi dinqisiifannaa qabaan walduraa duubaan ibsu.

Suuraa 53^{ffaa} yeroo taphatan

Kana malee akka afgaaffii (Liibaan Shadhaa 27/04/2009) waliin taasifameetti yemmuu ibsu, shamarraan tapha kana yemmuu taphataan,

Karaa teertale ani martoo dadhabe
Martii teertale ani budaa dadhabe
Budaan na nyaattee callisuu dadhabe

Akka walaloo kanatti daandiin teertale daandii qajeelaa osoo hintaanee mimicciirama kan qabuufi miilaan deemuuf, dadhabsiisaafi nuffisiisaa kan ta'eedha. Haata'u malee, daandiin biraa waan hinjirreef, hawaasni ni fayyadama. Martii/ijoollee teertale keessaa kan budaa qabu akka jiruufi isaan kana haala rakkisaa ta'een akka wallin jiraachaa jiran ibsu. Budaa biraatti hinnyaataan, hindhugaan, wanta gaarii hinagarsiisaan. Isaan kan yoo godhaan miidhaa cimaattu namarra ga'a. Namni budaan nyaatame yaada gaarii, gocha qajeelaafi fudhatama qabu raawwachuu akka hindandeenye mul'isa. Bakka kanatti garuu budaa isa nama miidhu osoo hinta'iin budaa jaalalaati kan ibsame. Kana malee,

Qoriin qaaritee halalaa butanii
Dubbii nama ammaa waljalaa butanii

Qoriin meeshaa nyaataan, bulluuqaafi buna qalaan dhiyaatu. Yoo qaarite kan hammattee jirtu kun hundi ni jiga. Kanaaf, qoriin akka hinqaarine godhu. Yoo qaari'e ammoo dafanii kaasu. Bifu kanaan amalaafi dubbii nama ammaa dhaaba hinqabu. Isa dhaga'aan qabataani taa'uu, akka iccitiitti eeguu hindanda'an. Ni daddabarsu. Dhiironi amala akkasi qaban hawaasa keesssa waan jiraniif ittiin walgorsu.

Haaluma walfakkaatuun dhiira gosa isaani hintaane, qubsumaafi haala jireenya isaatiin Oromoorraa adda ta'e, garuu qubsumaan kan dhufeetti akka hinheerumne akkas jechuun dhowwu,

Utaalcha bofaa dhaqabuu dadhabe
Afaan sidaamaa dhagahuu dadhabe
Kan dhagahe deebisuu dadhabe
Wayyaa diqqayyoo geettuu dadhabe

Bofni lafarra loohuun waan fiiguuf, ari'anii dhaqabuufi dheessaani jalaa ba'uun hindanda'amu. Haaluma kanaan nama sidaama ta'een walii galanii jiraachuun ulfaataadha. Afaan isaanii dhagahuun, dhagahanii isaaniif, deebisuun hindanda'amu. Oromoon Booranaa sidaama kan jedhu saba Amaaraani. Saba kanaafi bofa walcinaa qabu. Bofni ofdhoksee hammeenya yaada. Dhokatee hidda. Summiin isaa suuta suuta qaama namaa keessa faca'a. Kanaaf, dubbii Booranaa gosa akkasi yoo Booranaatti fidde, gosa addaan baafti, hameenyaa facaasti jechuun amanu. Shamarraan Booranaa gosa Oromoo Booranaan ala akka hinheerumne dhorku. Yoo kan heerumtu ta'e, aadaan, haala jireenyaan, afaaniifi wkf walii galaani jirachuun ulfaataa akka ta'e gorsu. Kana malee, wayyaan xinnaan qorraaf, uffataani deemuufi uffataani buluuf, hinmijatu. Hammi isaa waan xinnaatuuf, bareedinaafi qullaa dhokfachuuuf, hintaatu. Akkasuma gosa ofii malee ormaatti heerumuun faayaafi balaa dhufu hambisuuf akka hintaane, mul'isu.

Gabayaa bahee
Dhiira maqaan bade
Gabayaa yaa'aa
Dhiira tafa qamaachaa
Gabayaa martuu
Dhiiraa gurra hinqabdu
Ta fuula baddu (Bokkawoo Qancoorroo)

Hidha walaloo kanaa keessatti gabaa kan deemu nama hunda ta'uus, namoonni dhiiraa gabaa keessatti ofeeggannoo gochuu yoo baataan nadheen biraatti maqaan isaanii baduu akka danda'u ibsa. Kana malee, dhiirri haadha manaa nama hinjaalanne, kan yeroo hunda fuula guduunfitu, gammachuu kan hinqabne qabaachuun maqaa badii akka ta'e, ibsu. Yoo haadha manaa akkasi qabaate ittiin arrabsu. Kanaafuu, warra dhiiraa yaada asiin oliitti tuqame kana to'achuu hindandeenye ittiin arrabsu. Dhiira yaartuu akkasi gabaa guddaa keessatti qaanessu.

❖ Seera Tapha Gilihee

Seerri tapha gilihee keessatti hordofamuu qabu:

- ❖ Ijoolleen lama ta'uun yookaan gareen taphatu.
- ❖ Shamarraan qofaattu taphata.
- ❖ Dhiirota akka hinbarbaachisne jiraataan ittiin arrabsu.

4.5.32. Hooppeefi Seera Tapha Hooppee

Taphni kun akkuma tapha chinbubbuukattuufi gilihee ijoollee shamarraniin taphatama. Akka afgaaffii (Bokkawoo Qancoorroofi Kushuu Boruu 21/04/2009) waliin taasifametti, taphni kun bifa sirbaan taphatama. Shamarri ollaa isaanii, fira isaaniifi obboleewwan isaanii heerumaaf, akka aadaa isaanitti kaadhimaamaan taphatu. Akka aadaa hawaasa Oromoo Booranaa aanaa Taltalleetti dubra tokko kadhataani fuudhuuf, yemmuu jaarsolii ergataan daraaraa qabataani gara warra intala kadhataani deemu. Daraaraan kun tamboo, buna duudaa(buna qolli isaarraa hinka'in), sukkaaraafi majjaanii(baala shaayii)dha. Shamarraan tapha kana yeroo taphataan walitti gadi jechuun sirbu. Yeroo sirbaan harkaafi dibbeen hinrukutamu. Sagalee qofa dhageessisuun sirbu. Ijoolleen dubraa tapha kana keessatti hirmaataan shamarraan ollaa, obboleewwaniifi hiriyyaa intala heerumtuuti.

Suuraa 54^{ffaa} yeroo taphatan

Yeroo sirbaan,

*Hooppee hooppiyoo yooyyaa
Hooppeen ta raada gurraachaa
Hamaan ka nyaapha gurraachaa
Waan akka bunaan bade
Qurquraa guurrataa
Waan akka tamboon bade
Baalladee sukkuummataa
Waan akka aabboon isa dhale
Aabboo kiyyaan aabboo jedha
Waan akka aayyoon isa dhalte
Aayyoo kiyyaan aayyoo jedha
Hooppee hooppiyoo yooyyaa
Hooppeen ta raada gurraachaa
Hamaan ka nyaapha gurraachaa (Bokkawoo Qancoorroo).*

Walaloo kana keessatti yeroo kadhaa raadni, bunnii, tambooniifi kkf ni geeffamma. Ijoolleen dubraa kan hiriyyootaa, obboleewwaniifi firaa gurbaa intala kadhatu sana jaallachuu yookaan jibbuu danda’u. Yoo kan jibbaan ta’eefi qeequu barbaadaan kennaa gaariifi kan akka aadaatti barbaachisu kan inni fidee ni tuffatu. Raadni inni fide gurraacha kan horii egeree hintaane, kan bu’aafi faayidaa hinqabne akka ta’e ibsu. Horiin gurraachi hawaasa Oromoo Booranaa biraatti, jaallatamaa miti. Loon gurraacha hinhorsiisaan. Yoo gabaa baasaan gatii hinqabu. Kana malee, hammeenya isaa diinaan walfakkeessu. Daraaraa bunaafi tamboo isaa qurquraafi baala baalladeen walmadaalchisu. bunaafi tamboon dhufe akka aadaa hawaasaatti sadarkaa isaa kan hineegganneefi qulqullina kan hinqabne akka ta’e, ibsuun tuffatu. Gurbaan intala kadhatu akka aadaa, duudhaafi safuu hawaasatti haadha intalaan aayyoo, abbaa intalaan aabboo jedha. Akka aadaa hawaasa kanatti abbaafi haadhi intalaa gurbaa intala fuudhuuf, qixa haadhaafi abbaa isaati. Haadhaafi abbaan gurbaa intala inni fuudhuuf, qixa haadhaafi abbaa isheeti. Kanaaf, isheen kan isaan aayyoofi aabboo jetti. Innis kan isheen aayyoofi aabboo jedha. Sababa kanaaf, obboleewwan dubraa aabboon keenya waan akka isa dhalchee aabboo jedha. Aayyoon keenya waan akka isa deessee aayyoo jedha, jedhuuni. akkas jechuu akka hinqabne dhorku. Garuu akkas jedhee waamu dhiisuu hindanda’u.

❖ Seera Tapha Hooppee

Seerri tapha hooppee keessatti beekamu:

- ❖ Taphni kun yeroo dubri tokko kadhatamtu taphatama.

- ❖ Shamarraan ollaa, hiriyyaafi obbolewwan dubraa isheettu qe'ee isaanitti sirbu.
- ❖ Shamarraan qofattu taphata.
- ❖ Nama dubra isaani kadhatu yoo hinjaalanneefi qeequu barbaadaan ittiin arrabsu.

4.5.33. Shibalballoofi Seera Tapha Shibalballoo

Taphni kun akkuma isaan duraa sirba kan ofkeessa qabu ta'ee, haala fuudhaafi heerumaa agarsiisuun taphatu. Akka afgaaffii (Liibaan Shadhaa 27/04/2009) waliin taasifametti, tapha kanaan ijoolleen shamarraani adeemsa fuudhaafi heerumaa mul'isuun, walitti naanna'uun sirbu. Yeroo kana isheen tokko gidduu isaani keessa akka misirroo durbaatti dhaabatti. Isheen kun sochii barbaachisu agarsiisti malee hinsirbitu.

Suura 55^{ffaa} yeroo taphaaf qopha'an

suura 56^{ffaa} yeroo taphatan

Isaan cinaa naanna'uun sirbaan akkas jedhu,

Shibalballoo lookoo

Shibalballoo arge

Magaala qalloo arge jechuunirra naanna'uun sirbu.

Isaan naanna'ani sirbaan akka warra intala fuudhuu dhufeetti ilaalamu. Kana malee, yemmuu sirbaan,

Shibalballoo lookoo

Shibalballoo algee

Shibalballoo cakkee

Shibalballoo mootii

Shibalballoo lootii

Shibalballoo guntuutaa

Shibalballoo bubbukaa

Shibalballoon si butaa jechuun sirbu. (Liibaan Shadhaa)

❖ Seera Tapha Shibalballoo

Seerri tapha shibalballoo keessatti beekamu:

- ❖ Shamarraan qofaan taphatama.
- ❖ Shamarraan walitti gurmaa’uun adeemsa durbi heerumtu keessa dabartu agarsiisu.
- ❖ Shamarri bakka misirroo butuu tokko gidduu isaani dhaabachuu qabdi..
- ❖ Shamarraan kaan itti naanna’anii sirbuu qabu.

4.5.34. Eenyuu Faroo Qabaafi Seera Tapha Eenyuu Faroo Qabaa?

Tapha kana ijoolleen dhoqqeen taphatu. Akka daawwannaa 3/03/2009 ganda Marmarootti geggeeffamerraa hubatametti, ijoolleen tapha kana dhoqqee walitti qabuun bukeessani taphatu. Kunis ganna yookaan birraa(hagayya) yeroo roobni roobu dhoqqeen moonaa keessattiifi naannoo moonatti ni baay’ata. Sababa dhoqqee kanaan loon, re’eefi beeyladni adda addaa osoo hinciisiin dhaabachaa bulu. Ijoolleen yeroo kana ganama ganama horii dhoqqee sana keessaa qe’eetti, bakka margi jiruutti waareef, gadi banu. Yeroo roobaa margi waan lalisee ba’uuf, ijoolleen fageessani hinwaarsani. Tapha kana yeroo kana taphatu.

Suuraa 57^{ffaa} yeroo taphatan

Suuraa 58^{ffaa} yeroo taphatan

Horiin hamma ganamaa marga funaannataanii, halkaan guutuu waan dhaabachaa bulaniif, yeroo caamni ba’u, caama ganamaa sana qaammachuun qorra galgalaa sana of keessaa baasuuf, ciisu. Yeroo kana ijoolleen walitti gurmaa’uun biyyoo roobni dhoqqee taasise yookaan biyyoo rirmi akka tuullaatti walitti qabe(kooba) qotuun bishaaniin jiisu. Biyyoon kun erga sirriitti jiidhe booda akka kubbaatti geengoo godhu. Sana booda gidduu isaa uruun afaaniifi boolla gidduutti godhu. Boolla sana hancufa itti tufu. Ijoollee achi jiraan sana keessaa “eenyuu faroo qaba?” jechuun gaafatu. Kan dursee ana jedhu maqaa isaan harka mirgaan afaan isaa gadi deebisuun lafatti rukutu. Dhoqqeen kun yeroo

kana duuba isaan akka kubbaatti ni dhoha yookaan osoo hindhohiin hafa. Dhohuun hancufni bakka dhohe sanaan yoo ba'e, namni kun faroo dansaa qaba jechuudha. Osoo hindhohiin yoo hafe, hancufni osoo hinba'iin ukkaamamee hafa. Namni kun faroo dansaa hinqabu jechuudha. Tapha kana keessatti, ijoolleen milkii gaariifi hamaa addaan baafachuun akka danda'an, ilaalchaafi dandeettii milkii gaariifi badaa addaan baafachuuf, isaan dandeessisu akka horataan godha.

❖ Seera Tapha Eenyuu Faroo Qabaa?

Seerri tapha kana keessatti hordofamuu qabu:

- ❖ Taphni kun yeroo waaree horii qe'eefi bakka horiin ciisaniitti taphatama.
- ❖ Taphni kun yeroo taphatamu ijoolleen walitti gurmaa'uun taphachuun qabu.
- ❖ Biyyoo koobarraa qotuun sirriitti jiisuun yookaan biyyoo bokkaan haalaan jiise waliitti qabuun akka kubbaatti bifa geengoo itti kennuun midhaaksu.
- ❖ Isa midhaaksaan kana afaaniifi boollarratti midhaaksuun hancufa ittii tufu.
- ❖ Eenyuu faroo akka qabu gaafachuun afaan isaa gadi deebisuun lafatti rukutu.

4.5.35. Waayyuu Diqqaafi Seera Tapha Waayyuu Diqqaa

Taphni kun akkuma tapha gororriin goromummaan meeqa dhalte? Jedhuu, bifa gaaffiifi deebiin kan taphatamuudha. Akka afgaaffii (Taamunii Muddaafi Guyyoo Bonayyaa 18/04/2009) ibsanitti, tapha kana ijoolleen galgala galgala yeroo waarii taphatu. Taphni kun akkaataan jalqabbi isaa himphoyyaan walfakkaata. Kanaaf, himphoyyaafi gororriin goromummaan meeqa dhalte? Jedhuun walfakkaata. Haata'u malee, akkaataan tapha isaani walhinfakkaatu. Taphni kun nama lamaan taphatma. Tokko yeroo gaafatu, kaan deebisaa ta'a jechuudha.

Suura 59^{ffaa} yeroo taphatan.

Gaafataa: himphoyyaa
Deebisaa: himbiriqi
Gaafataa: waayyuu diqqaan diida gunnuuffata?
Deebisaa: diraandisa
Gaafataa: wanni diroo kutaa?
Deebisaa: hawwaannisa
Gaafataa: wanni hawwaannisaa?
Deebisaa: re'ee
Gaafataa: wanni re'ee nyaataa?
Deebisaa: geedala
Gaafataa: wanni geedallisaa?
Deebisaa: waraabessa
Gaafataa: wanni waraabbataan?
Deebisaa: bishaan
Gaafataa: wannii bishaan xuuxaa?
Deebisaa arba

Gaafataa: wanni arba gaadaa?
Deebisaa: gaadduu
Gaafataa: wanni gaadi'aan?
Deebisaa: loon
Gaafataa: wanni loohaa?
Deebisaa: bofa
Gaafataa: wanni boffisaa?
Deebisaa: somba
Gaafataa: wanni somba nyaataa?
Deebisaa: saree
Gaafataa: wanni saree nyaataa?
Deebisaa: tintima
Gaafataa: wanni tintimaa?
Deebisaa: jaarsa arrabaa yaamaan

Yookaan

Gaafataa: wannii loon dhalaan?
Deebisaa: jabbii
Gaafataa: wannii jabbii tissaa
Deebisaa: ijoollee
Gaafataa: wanni ijoollumma keessaa
hinbaanee?
Deebisaa: nadheen (Guyyoo Bonayyaa)

Hiibboo keessatti gaafataan si'aa tokko qofa gaafata. Deebisaan garuu hamma danda'e xinxaluun deebisuu yaala. Taphni kun bifa gaaffiifi deebiin taphatama. Yeroo taphataan ariitii cimaan taphatu. Namni mo'amu deebii wallaaluun osoo hinta'iin ariitii dhabuufi yeroo ariitiin taphataan sana dogoggoruuniidha. Jechi waayyuu jedhu angafummaa mul'isa. Diraandisni akaakuu silmii ta'ee, yeroo loonirratti maxxanuun dhiiga xuuxu gogaa loonii baay'isee kan lixuufi saawwan hamma mucha dhabaanitti kan geessisuudha. Kanaaf, gosa silmii kanaaf, xiyyeeffannoo guddaatu kennamaafi. Waayyuu kanaaf jedhama. Tapha kanaan ijoolleen diraandisni qaama horii hunda dhuunfachuu akka danda'u hubatu. Kana malee, akkuma hawwaannisni baay'ina isaarra kan ka'e, lafa hunda dhuunfachuun wanta nyaatamu sana humnaa olnyaata. Horsiisni re'ee akkasuma. Re'een baay'ina isaaniin baala mukaafi biqiltoota baay'ee nyaatu. Kanaaf, baay'inni re'eefi hawwaannisaa walitti fakkeeffama. Bineensota keessaa kan re'eefi ilmoolee re'ee nyaachuun beekamu geedala. Akka geedala suuta deemuun kan horii miidhu waraabessa. Bineensota keessa diina horsiisa horii kan ta'aan geedalaafi waraabessa xiyyeeffannoon akka itti kennamuu qabu baru.

Haluma walfakkaatuun bineensota keessaa bishaan xuuxuun kan beekamu arba akka ta'e ni hubatu. Arba kana adamsaani ajjeessuuf, tooftaan inni duraa gaaduudha. Gaadduun sagaleefi shokoksa miilaa osoo hindhageessisiin haalaafi yeroo mija'aa arba ajjeessuuf, tolu hordofu. Namoonni kana godhaan gaadduu jedhamu. Kunis arba ajjeesuun waan dibataaniif, xiyyeeffannoo guddaatu kennama. Ijoolleen gaadduun walqabsiisuun waan gaadi'amu beeku. Kan gaadi'uun aanaan isaanii elmaan ammoo looni. Meeshaan miila isaani duubaa lamaan ittiin gaadi'aan gaadii jedhama. Miila lamaan duubaa hidhuun kun gaadi'uu jedhama. Looniin walqabsiisuun waan lafarra loohu baru. Wanti lafarra loohu ammoo bofa. Qabata bofaan waan boffisaa beeku. Wanti boffisaa kun somba. Boffisuun sagalee yeroo somba rukutaan sombi dhageessisuudha. Somba kana kan nyaatu beeylada manaa keessaa sareedha. Sareen tintimaan nyaatamti. Tintimni dulloomuun sadarkaa qaamni hundi itti socho'uu dadhabuun hollatuudha. Sareen kan humna dhabuun ittiin nyaatamtu sadarka kana. Tintimaa kan deemu jaarsa ulfinaaf, osoo hinta'iin, salphinaaf waamani. Sababni isaa jaarsa guddaa yoo waamaan kabaja guddaa kennuuf, loluun hindanda'amu. Kan dhumarratti itti dabalame kun iddoo tokko tokkootti ni jedhama. Kunis qalbiin ijoolleefi dubartootaa akka walfakkaatu ibsu. Kana jechuun dubartoonni yoo umrii guddaa qabaataaniyyuu bilchina akka hinqabne mul'isu.

❖ Seera Waayyuu Diqqaa

Seerri tapha kana keessatti beekamu:

- ❖ Bifa gaaffiifi deebiin taphatama.
- ❖ Nama lamaan taphatama.
- ❖ Ariitiin taphatama.
- ❖ Himphoyyaan waan walfakkaatuuf, akka himphoyyaatti eegalama.

4.5.36. Abbaa Karraafi Seera Tapha Abbaa Karraa

Taphni abbaa karraa kun ijoollee dhiiraan taphatama. Tapha kana afgaaffiin (Taamunii Muddaafi Guyyoo Bonayyaa 18/04/2009) waliin taasifameen yemmuu ibsan, ijoolleen tapha kana taphachuuf, gareen walqindeessu. Erga qindaa'anii booda harka walqabuun bal'isani bifa geengoo akka moonaatti ijaaru. Namni tokko ammoo gidduu isaani seenuun yookaan dhaabachuun hunda isaani dura tokko tokkoon naanna'uun harka isaa lamaan isaan dura qabachaa abbaa karraa karra naa bani(aabboo karra na baasi) jedha. Akkuma

amalli namaa walhinfakkaanne, tapha kana keessatti ijoolleen amala namoota adda addaa calaqqisiisu. Kunis harka isaa hancufa itti tufuun tuffachuu isaani ibsu. Miilaan dhiituun ari'uu isaani mul'isu. Namni kabajaan gaafatee, deebii gaarii erga dhabee, humnaan cabsee ba'uuf, yaala. Yoo danda'ee ba'e waan barbaadu argata. Yoo cabsuu dadhabbe abdi kutachuun deebi'a. Kunis gaafa wanta nagaan barbaadaan dhabaan tarkaanfii fudhatamu ifa baasee ibsa. Erga cabse ba'ee, ni fiiga. Isaanis ari'uun qabu. Carraan taphaa itti aanu abbaa ari'ee qabeef, kennama. Fakkeenyaaf, inni taphachiisu, yeroo gidduu isaani naanna'u,

A: abbaa karraa asiin na baasi/karra naa bani

B: siin baasu/siin banu

A: abbaa karraa asiin nabaasi/karra naa bani

B: siin baasu/siin banu

Suura 60^{ffaa} yeroo taphatan

Tapha kanaan ijoolleen miidhaa, tuffiifi jibba namarra ga'u, agarsiisu. Namni rakkoon kana keessa ba'uuf, tarkaanfii fudhachuu akka qabu barsiisu. Kana malee, akka aadaa hawaasa Oromoo Booranaatti karra abbaa qabu osoo abbaa sana hingaafatiin seenuun akka hindanda'amne ibsu. Ijoolleen tapha kanaan jibba, jaalala, kabajaafi tuffii hawaasa keessa jiru baruun guddatu.

❖ **Seera Tapha Abbaa Karraa**

Seerri tapha kana keessatti hordofamuu qabu:

- ❖ Tapha kana taphachuuf, ijoolleen jalqaba gareen qindaaa'u.
- ❖ Erga qindaa'ani booda harka walqabachuun geengoo akka moonaatti ijaaru.
- ❖ Namni tokko gidduu seenuun ijoollee harka walqabataan kana cabsee ba'uu qaba.
- ❖ Kan gidduu dhaabate kun cabsee erga ba'ee booda ari'ani qabuu qabu.
- ❖ Sana booda kan ari'ee qabe dabaree fudhachuun taphni haaraa jalqaba.

4.5.37. Bargoo fi Seera Tapha Bargoo

Bargoon tapha ijoolleen geengoo lafarratti sararuun taphatamuudha. Akka daawwannaa 12/05/2009 ganda 01 magaalaa Miillammii mana barumsa sadarkaa 1^{ffaa} Taltalleetti taasifametti, ijoolleen tapha kana taphachuuf, jalqaba nama lama ta'uu qabu. Sababni isaa taphni kun nama lamaan waan taphatamuufi. Kan jalqaba taphatu “bargoo qaarxoo” yemmuu jedhu, kan itti aanee taphatu “aansoo,” jedha. Ijoolleen waliin taphattu erga walqopheessani booda meeshaa taphichaaf, mijatu qopheeffatu. Itti aansuun sarara geengoo lafarraatti sararu. Jalqaba geengoo sadi walduraa duubaan sararu. Itti aansuun geengoo lama gidduutti walcinaatti sararu. Ammaas geengoo tokko sararu. Isa kanaatti aansuun ammaas geengoo lama walcinaatti sararu. Dhumarratti geengoo tokko sararu. Geengoowwan kun hundi lakkoofsaan sagal ta'u. Geengoo isa dhumatti aansuun sarara rektangilii lama walitti maxxansuun sararu. Sararoonni lafarratti sararamaan kun akkuma duraa duuba isaanitiin walitti maxxanuun kaafamu.

Suuraa 61^{ffaa} bakka ittii taphatan

suuraa 62^{ffaa} yeroo taphatan

Fakkiinirratti taphni kun taphatamu lafarratti erga kaafame booda kan qaarxoo jedhu sun taphicha jalqaba. Dhagaa taphaa sana geengoowwan lafarratti kaafamaan mara keessa buusuun taphatu. Yeroo taphataan bakka geengoon lamatti miila isaani bargaanfachuun, bakka geengoon tokkootti miila tokkoon okkoluun taphatu. Dhumarratti sarara rektangili bakka lamaatti addaan qoodamaan sana bira yemmuu ga'u, bargaanfachuun keessa dhaabatu. Sababa miila isaanii bargaanfachuun taphataniif, taphni kun bargoo jedhame. Tapha kana keessatti sarara geengoofi rektangilirra ejjachuun, geengoofi rektangili

dhagaan taphichaa keessa jiru, keessa ejjachuun hin danda'amu. Bakka kana lamaan keessa yoo ejjataan tapha sana ni dhabu. Bakka dhagaan sun jiruorra utaaluu darbu. Dhuma bakka rektaangilii ga'uun yeroo gadi deebi'an dhagaa sana harkaan fuudhu. Erga dhagaa sana fuudhaanis, bakka sanarra utaaluu malee keessa hinejjataan. Bifa kanaan namni taphatee moo'ate, mana bita. Kunis bakka rektaangili sana dhuma dhaabachuun iddoo mana godhachuu barbaadaan sana sirriitti ilaaluun dhagaa taphaa sana itti darbatu. Namni bitu dhagaa isaa geengoowwan kaafamaan sana keessaa kan jalqabaa keessa buusuun bita. Iddoon bitame kun mana jedhamuun taphaan ala ta'a. Namni biraa kan waliin taphatu mana kan biraa bita malee kan bitame hinbitu. Dhagaa ittiin bitu marsaa jalqabarratti si'a sadi qofa darbata. Itti aansuun faallaan isaa yoo kan tapharra jiru ta'e ni taphata. Kan mana bitaa jiru yoo ta'e, innis marsaa jalqabarratti si'a lama qofa darbata. Yoo bitaan taphni haaraan ni eegala. Yoo bituu dadhabaan hanga manicha bitaanitti dabaree walii kenuun bituu yaalu. Namni mana baay'ee bite, kan faallaa sana bakka ejjachuun mana isarra darbuu isa barbaachisa. Kanaaf, bakka kana mana fincaani jechuun kennaafi. Bifa kanaan taphichi itti fufa.

Dhagaa ittiin taphataan sana bakka buusuu qabu bira dabarsuun bakka biraa yoo buuse, sarara keessa yoo buuse, osoo taphatuu sarara keessa yoo ejjate, mana bitame keessa yoo ejjateefi dhagaa taphaa keessa yoo buuse, namni sun ni dhaba.

❖ Seera Tapha Bargoo

Seerri tapha bargoo keessatti hordofamuu qabu:

- ❖ Taphni kun nama lamaan waan taphatamuuf, nama waliin taphataan qopheeffatu.
- ❖ Tapha kana kan jalqaba taphatu qaarxoo yoo jedhu, kan itti aanu aansoo jedha.
- ❖ Erga walfilani booda sararoota geengoo sagaliifi rektangili lama lafarratti kaasu.
- ❖ Dhagaa haphii ta'e, kan darbachuuf, ittiin taphachuuf, mijatu qopheeffatu.
- ❖ Dhagaa sana sararoota geengoofi rektangili sana keessa buusuun taphatu.
- ❖ Dhagaa sana bakka buusuu qabuun alafi sarara taphaa keessa kan buuse ni dhaba.
- ❖ Geengoofi rektaangili dhagaan keessa jiru irra utaaluu; keessa ejjannaan nidhabu.
- ❖ Mo'atan mana geengoo sana jalqabaa hanga dhumatti marsaa marsaan bita.
- ❖ Dhagaa ittiin bitaan marsaa tokkootti si'aa sadiifi lama qofa darbatu.
- ❖ Mana bitame sana kan bite malee faallaan isaa keessa ejjachuun hindanda'u.

❖ Namni tokko mana baay'ee yoo bite, bakka faallaan isaa ejjatu kutaafi.

4.5.38. Okkolloofi Seera Tapha Okkolloo

Akkaataan tapha kanaa tapha bargoo waliin walitti dhiheenya qaba. Akka daawwannaa 18/04/2009 ganda Jerarsaatti taasifametti, ijoolleen tapha kana yeroo eegalaan akkuma tapha bargoo okkolloo qaarxoo, aansoo jechuun walfilatu. Taphni kun nama lama, sadii yookaan afuriin ni tapahatama. Lamaan yookaan sadiin yoo taphataan dhuunfaan taphatu. Afuriin yoo taphataan garuu lama lamaan walqooduun taphatu. Ijoolleen waliin taphattu erga walqopheessani booda akkuma tapha bargoo dhagaa taphichaaf, mijatu qopheeffatu. Itti aansuun sarara rektangili lafarratti bal'isani sararu. Sana booda rektangili sana gidduu sarara gadee sararuun walqixatti addaan baasu. Achi booda dalgee sarara shan gargar fageessani sararu. Gidduu sararoota kanaa hunda bakka duwwaa taphichaaf dhiisu. Bakka kana ammoo mana tokkoo, mana lamaa, mana sadii, mana afurii, mana shanii jechuun erga qoodanii booda mana jahaffaa mana guddaa jechuun garmalee bal'isani sararu.

Suuraa 63^{ffaa} yeroo taphatan

suuraa 64^{ffaa} yeroo taphatan

Haala kanaan erga qopheeffatani booda taphicha eegalu. Jalqaba dhagaa sana sarara gidduu gama tokkoon mana tokkoo keessa buusu. Achi booda miila bitaa oldachaasuun miila mirgaan dhaabatu. Dhagaa mana tokkoo keessa buuse sana quba guddaa miila mirgaan darbachuun taphatu. Taphni kun marsaa lama qaba. Marsaa jalqabarraatti mana tokkoorraa eegalu lammaffaa, sadaffaa,...jechuun hanga jahaffaatti taphatu. Marsaa jalqabaa kanarraatti yoo danda'an mana tokkoo hanga mana jahaatti miilaan darbachuun ni danda'ama. Erga mana jahaffaa dhaqqabaani booda mana jahaffarraa gara alatti kallattii isa miiltoon isaa ittiin taphatuun taphata. Haala kanaan alaa gara keessatti,

keessaa gara alaatti taphatama. Hundaa caala marsaa jalqabarratti keessa gara alaatti, alaa gara keessatti yeroo taphatamu mana tokko tokkorra utaalchisuu yookaan hundarra utaalchisuun mana jahaffatti yookaan alatti dabarsuun dirqama. Marsaa kanarratti mana isa jalqabaanitti aanurra osoo hinutaalchisiin yoo keessa buusaan ni dhabu. Marsaa kana keessatti taphni isaa hanga mana jahaffaan ba'anitti mana jiran hunda dabaree dabareen taphachuu qabu. Marsaa jalqabaa keessatti mana sana hundaaf, osoo hindhabiin yoo taphate, yoo xinnaate marsaa jaha ni taphata. Haala kanaan namni hundi marsaa jalqabaa erga xumurani booda marsaan lammaffaan eegala.

Taphni marsaa lammaffaa kun mana jahaffarra eegaluun keessaa gara alatti taphatama. Kunis kallattii bakka sararri dalgeefi gadee rektaangili waltuqu fiixeerra dhaabachuun gara kallattii miiltoon isaa ittiin taphatu mana jahaffatti darbata. Yeroo dhagaa kana darbataan marsaa sadii iddoo dhaabataan sana sararu. Sadi caala sararuun hindanda'amu. Kanaaf, tapha marsaa kanaa keessatti kallattii miiltoo isaa isa faallaatiin taphata. Tapha kana keessatti manarra utaalchisuun hindanda'amu. Kan utaalchise ni dhaba. Haala kanaan manarra osoo hindabarsiin jahaffarraa tokkooffaatti taphatu. Bifa kanaan jahaffaa yoo xumuraan shanaffaa, shanaffaa yoo xumuraan afuraaffaa... jechuun marsaa marsaan hamma xumura mana tokkootti taphatu. Tapha marsaa kanaa hunda xumuruuf, akkuma marsaa tokkooffaa osoo hindhabiin yoo taphate, marsaa jaha taphatu.

Garagarummaan isaanii marsaa tokkooffarratti mana tokkaa gara mana jahaatti yoo taphataa, marsaa lammaffaarratti mana jahaa gara mana tokkootti asi oliifi achii gadi taphatu. Kana malee, marsaa tokkooffaa keessatti yoo danda'aan mana hundarra, yoo dadhabaan mana tokkorra utaalchiisuun dirqama. Ta'uu baannaan ni dhabu. Marsaa lammaffaa keessatti garuu manarra utaalchisuun hindanda'amu. Marsaa lammaffaatti erga bakka buusuu qabaan buusanii booda osoo gara taphatti hinseeniin ni shukshukatu. Shukshukachuun miila lafarratti riguu/haxaa'achuudha. Yoo kana hingodhiin nidhabu. Marsaa lachuu keessatti sarara keessa ejjachuun, dhagaa sana bakka buusuu qabaani ala buusuufi sarara keessa buusuun hindanda'umu. Ofeeggannoo kana yoo hingodhiin ni dhabu. Kana malee marsaa lammaffaarratti dhagaa ittiin taphataan sana yeroo darbachuuf qophaa'aniin ala miilaan tuttuquun hindanda'amu. Mana jiru hunda marsaa marsaan

taphataani xumuruun, mana tokkooffaan yoo bahaan miiltoon waliin taphatu ija isaa qabuun inni taphatu keessa mana tokkooffaa keessa buufata.

Walumaagalaatti, seera taphichaa kan marsaa lachuu eeguun taphicha kan xumure ni moo'ata. Moo'achuu isaa kan mirkaneeffatu mana bituuni. Kunis mana jahaffaa sarara dhumarra dhaabachuun kallattii tapha sana dugda itti galuun, dhagaa tapha sana ofduuba osoo hinilaaliin tilmaamaan gara mana tokkooffaatti darbata. Kunis mani bitamu tokkooffarraa waan eegaluufi. Mana jalqabaa yoo bite taphni haaraan bifuma jalqaba ibsameen marsaa marsaan ittii fufa. Lammaffaa, sadaffaa... jechuun hanga jahaffaatti bitu. Yeroo bitaan kan jalqaba taphate carraa sadiin, kan lammaffaa taphate carraa lamaan bita. Yoo kan gareen taphataan ta'e, carraa qabaan addaan qoodatu. Kan jalqaba moo'ate marsaa jalqabarratti yoo mana bituu dadhabe, dorgomaan isaa qixa isaa yoo jiraate dabaree fudhachuun mana bita. Qixa isaa yoo hinta'iin bakka jirurraa tapha isaa itti fufa. Namni mana baay'ee bite yoo jiraate miiltoo isaaf, mana fincaanii kutuun dirqama. Kun ammoo mana namni tokko bite keessa ejjachuun hindada'amu waan ta'eef, irraa utaaluu qaba. Yoo kan hindandeenye ta'e bakka ejjachuun darbu kennaafi. Taphni haaraa yoo jalqabe marsaa lachuu keessatti abbaan mana biteefi miiltoon isa waliin taphatu dhagaa ittiin taphataan haala kaminuu mana bitame sana keessa buusuu hinqaban. Abbaan mana bite osoo keessa miila lachuun hindhaabatiin okkoluuniifi irra utaaluu darbuun hin danda'amu.

❖ Seera Tapha Okkolloo

Seerri tapha okkolloo keessatti hordofamuu qabu:

- ❖ Taphni kun nama lamaafi sanaa oliin taphatama.
- ❖ Ijoolleen waliin taphataan okkolloo qaarxoo, aansoo jechuun jalqabu.
- ❖ Bakka itti taphataan kan mana/kutaa tokkoo hamma jahaa qabu qopheeffatu.
- ❖ Ijoolleen waliin taphataan kun kallatti ittiin taphataan qabu.
- ❖ Marsaan 1^{ffaa} alaa keessatti, keessaa alatti, marsaan 2^{ffaa} keessa alaatti taphatama.
- ❖ Marsaa jalqabarratti mana hunda, yookaan mana tokko utaalchisuu qabu.
- ❖ Marsaa lammaffaa keessatti mana tokko osoo hin utaalchisiin taphatu.
- ❖ Marsaa lamaaffaa keessatti dhagaa taphataa yeroo darbataaniin ala hintuttuqaan.

- ❖ Marsaa lachuurratti sarara keessa ejjechuun, dhagaa bakka buusuu qabaaniin ala buusuuniifi harkaanis ta'ee miilaan sarara keessa buusuun hindanda'amu.
- ❖ .Mana bituuf si'aa tokkotti kan jalqaba taphate carraa sadi, kan lammaffa taphate carraa lama qabu, garuu yoo miiltoo qabaataan carraa mana bituu waliif, qoodu.
- ❖ Mana tokkorraa hanga jahaffaatti bitama. Mana bitame sana keessa dhagaa taphaa buusuun hindada'amu. Kan bite nalee inni kaan keessa hinejjatu.
- ❖ Manni baay'een yoo bitame, bakka miiltoon isaa ejjatu nikennama.
- ❖ Akkaataa manni bitamaa deemuun taphni haaraa jalqabaa deema.

4.5.39. Xullubbeefi Seera Tapha Xullubbee

Akka afgaaffii (Taamunii Muddaafi Guyyoo Bonayyaa 18/04/2009) waliin taasifameefi daawwannaa gaafa 04/07/2009 ganda Diida Leencaatti taasifameen taphni xullubbee tapha ijoollee dhiiraa qofaan taphatamuudha. Ijoolleen tapha kana yeroo taphattu gareen lamaafi sanaa ol ta'uun taphatu. Tapha kanaan dandeettii xullubuu(xinniquu) isaanii madaalu. Dabalataan akka daawwannaa ganda Hadhootti gaafa 29/06/2009 taasifametti, ijoolleen tapha kana bakka kuufama kosiirratti taphatu. Tapha kana keessatti ijoolleen muka qaqallaa baallaa qabuu lamaafi muka baallaa sanarra dalga taa'u tokko qopheeffatu. Kanneen baallaa qabaan lafa qotaani dhaabuun, kana dalga baallaa sanarra taa'u dalga kaa'uun taphicha eegalu. Tapha kana yeroo jalqabaan fageenya muraasa kan meetira sadi hanga afuri ta'u, mukkeen dhaabataan sanarraa fagaatu. Kunis fiigaani xullubbee sanarraan xullubuuf, akka mijatuufi. Ijoolleen dabaree isaanii eegachuun fageenya kanarraa fiiguun xullubu. Namoonni galgala galchuma(galumsa) horii eegaan walitti qabamuun bakka kosii loonii kana taa'u. Ijoolleen tapha kana yeroo kana taphatu. Namoonni kunis ni daawwatu. Ciminaafi jabina isaanii dinqisiifatu. Kana dabaree isaa malee xullubuufi jeequmsa uumuuf, yaalu hirmaattotaan yookaan daawwattootaan tapha kana keessaa geggeeffama.

Suuraa 65^{ffaa} yeroo qopha'an suuraa 66^{ffaa} yeroo xulluban suuraa 67^{ffaa} meeshaarraan utaalaan

Tapha kana keessatti kan sirriitti xullubuun walqixa ta'aan adda ba'u. Sana booda dheerina mukichaa yeroo yeroon olkaasaa taphatu. Tapha kana keessatti akkaatuma dheerinni mukichaa oldabalaa deemuun lakkoofsi ijoollee xullubani gadi xiqqaachaa deema. Kan dhumarratti dheerina dabalamaa deemu utaaluun isaan kaan injifate mo'aa jedhama. Taphni kun bakka kuufama kosii looniitti kan taphatamuuf, yeroo xullubaan lafa dhahuun akka hinmiidhamne isaan gargaara.

❖ **Seera Tapha Xullubbee**

Seerri tapha xullubbee keessatti hordofamuu qabu:

- ❖ Dhiira qofaan taphatama.
- ❖ Ijoolleen taphataan lamaafi sanaa olta'uun bifa waldorgommii qabuun taphatu.
- ❖ Muka baallaa qabu lamaafi muka baallaarra dalga ka'amu tokko qopha'uu qaba.
- ❖ Mukkeen kun akka taphaaf mijatanitti lafa kosiin sirriitti kuufamerratti dhaabu.
- ❖ Yeroo xullubaan akka mijatuuf, fageenya meetirii sadii hanga afuriirra dhaabatu.
- ❖ Dhumarratti tartiibaafi dabaree isaanii eeguun xullubu.
- ❖ Daranuma taphichi hoo'uun dheerina muka dhaabani olfageessaa deemu.
- ❖ Dheerina dabalaa deeme hunda kan xullube ni mo'ata.

4.5.40. Haadha Qeencoofi Seera Tapha Haadha Qeencoo

Akka afgaaffii (solomoon Biraanuu 06/05/2009)fi daawwannaa ganda Makkaniisaatti guyyaa 22/07/2009 taasifametti, ijoolleen tapha kana yeroo taphatan gareen walfiluun taphatu. Adeemsa gareen gurma'aan kana keessatti miseensi garee tokko shaniifi sanaa

olta'uu danda'a. Tapha kana keessatti nama baay'isuun taphichi akka hoo'u taasisa. Ijoolleen erga gurma'ani booda nama taphachiisu tokko filatu. Namni filamu kun haadha qeencoo jedhama. Kan haadha qeencoo ta'e, ijoolleerra addaan baasuun qofaa muka jala teessisu. Ijoolleen haadhi qeencoo qeenca ishiin nama waraanuufi nama boccooruun beekamti waan ta'eef, sodaatu. Hawaasa keessatti ijoolleen boo'uun callisuu, nyaata nyaachuu, ergaa deemmuufi horii tiksuu diduun nama dhibaan haadha qeencoo waamna jechuun sodaachisu. Haadha qeencoo waan sodaataniif, isa jalqaba raawwachu didaan sana ni raawwatu. Haadhi qeencoo jireenya hawaasummaa keessatti hawaasa waliin walitti dhufeenya gaaarii hinqabdu. Kanaaf, nama jireenya hawaasummaa keessatti amala gaariifi tokkummaa hawaasa waliin hinqabne haadha qeencootti fakkeessu.

Suura 68^{ffaa} taphachiisaa

suura 69^{ffaa} yeroo taphatan

Ijoolleen nama bakka haadha qeencoo bu'u erga adda baasaani qofaa teessisaani booda isaan hafaan mana haadha qeencoo dhaquun dubbii barbaadu. Haala adda addaan ishee tuttuquun aarsuuf/dallansiisuuf yaalu. Haadhi qeencoo sababa tuttuqaa isaani kanaan yeroo dallantu ari'uu jalqabdi. Ijoollee sana keessaa kan ariitee qabde qeensa isheen hamma dandeessu lafarra gangalchuun waawwaraanti. Namni qabamuun wawwaraanamu kun dhukkubsatuus dallanuun nama sana rukutuun hindanda'amu. Yoo danda'e harkaa baafachuuf, yaala. Ijoolleen akka hinqabamneef, sirriitti fiiguu danda'uu qabu. Ijoollee sana keessaa kan jalqaba qabame itti aansee dabaree fudhachuun haadha qeencoo ta'a.

❖ **SeeraTapha Haadha Qeencoo**

Seerri tapha haadha qeencoo keessatti hordofamuu qabu:

- ❖ Ijoolleen jalqaba garee ijaaruun walgurmeessu.

- ❖ Haadha qeencoo kan ta’u, tapha calqabarratti carraan filachuun adda baasu.
- ❖ Ijoolleen hafaan bakka haadha qeencoo dhaquun tuttuquun aarsu.
- ❖ Haadhi qeencoo ari’uun kan qabde lafarra gangalchuun qeensaan wawwarraanti.
- ❖ Kan jalqaba qabame dabaree haadha qeencoo fudhachuun taphni haaraa eegala.

4.5.41. Durii Duriifi Seera Tapha Durii Durii

Durii duriin tapha ijoollee hawaasa keessatti, bakka kamittiyyuu beekamaa ta’eedha. Akka afgaaffii Baggaajjaa Muddaa waliin gaafa 20/04/2009 taasifameen yemmuu ibsu, durii duriin tapha ijoollee bifa haasawaan taphatamuudha. Kunis ijoolleen lamaafi lamaa olta’uun galgala galgala yeroo waarii mana keessatti, balbala(cichaa) duraattiifi naannoo abiddaatti abidda qaammachaa kan taphatamuudha. Tapha kana namni jalqabu “durii durii jedhaan,” jechuun yemmuu jalqabu, kanneen jalaa qabaan “jedhaan jedhaan,” jedhu. Itti fufuun “durii gooroo jedhaan,” yemmuu jedhu, ammaas “jedhaan jedhaan,” jechuun isaan dhaggeeffataan isa waliin jiraachuu isaani mirkaneessu.

Suura 70^{ffaa} yeroo taphatan

Fakkeenyaaf, durii durii jedhaan, jedhaan jedhaan

Durii gooroo jedhaan, jedhaan jedhaan... jechuun taphatu.

Hirmaachisaan oduu durii sun haala sirriifi dhimma himamuuf, sun akkaataa galmaan ga’uu danda’uun dhiheessa. Hirmaattonni durii durii sanarratti gaaffii yoo qabaataaniifi wanti hinhubaatiin yoo jiraate, ni gaafatu. Taphachiisaan gaaffii isaanii deebisuuf, dirqama qaba.

❖ Seera Tapha Durii Durii

Seerri tapha durii durii keessatti hordofamuu qabu:

- ❖ Ijoolleen galgala galgala yeroo waarii taphatu.

- ❖ Nama lamaafi isaa oliin taphatama.
- ❖ Hirmaachiisaan “durii durii jedhaan,” “durii gooroo jedhaan,” jechuun hima.
- ❖ Hirmaattonni “jedhaan jedhaan,” jechuun jala qabu.
- ❖ Himaattonni gaaffii qabaan gaafachuu danda’u; hirmaachisaan deebisuu qaba.

4.6. Tapha Ijoollee Keessatti Namoota Qooda Fudhatan

Mata-duree kanaan oli jalatti akkaataa taphni ijoollee qopha’uun taphatamu ibsamee jira. Mata-duree kana jalatti ammoo namoota tapha ijoollee keessatti qooda fudhatantu ibsama. Taphni ijoollee yeroo taphatamu seera kan qabuufi yeroo baay’ee gareefi nama lamaan taphatama. Gareen yookaan nama lamaan yeroo taphatan ijoolleen akkamitti taphatu/eenyuufaatu qooda kallattiin keessatti fudhata gama jedhuun gaaffiin ka’uu danda’a. Sababni isaa, taphoonni ijoollee safuu ibsaniifi kan biroonis waan jiraniif xiyyeeffannoon hubachuufi. Haaluma kanaan tapha ijoolleen taphatturratti hundaa’uun bakka guguddaa sadiitti qoodamanii jiru.

4.6.1. Taphoota Ijoollee Shamarraaniin Taphataman

Aadaa hawaasa Oromoo Booranaa Aanaa Taltallee keessatti taphoonni ijoollee shamarraani qofaan taphataman nijiru. Kanas odeeffannoo (afgaaffiifi daawwannaa) yeroo garagaraatti taasifameen qabxiiwwan mata-dureewwan armaan olii jalatti ibsamaniin hubachuun danda’amee jira. Haaluma kanaan, taphoota shamarraan qofaa isaani taphatan yeroo baay’ee humna cimaa kan hingaafanneefi sasalphaa ta’aniidha. Kana malee, aadaan hawaasa kanaa shamarraan akka ijoollee dhiiraa waliin taphatan hineeyyamu. Akkasumas, taphoonni isaan kaan humnaafi dandeettii cimaa kan gaafataniifi jechoota safuu ta’an kan shamarraan dubbachuu hinqabne, kan ofkeessa qabaaniidha. Taphoonni shamarraan qofaan taphataan kun kan akka: insiyyaa, chinbibbuukattuu, gilihee, hooppeefaadha. Taphoonni kun sochii qaamaa salphaa ta’e, kan barbaadaaniifi jechoota safuufi aadaa hawaasaa cabsaan kan shamarraan dubbachuu hinqabne, waan ofkeessaa hinqabneef, ijoollee shamarraaniin kan filatamuufi akka taphataan hawaasaan kan eeyyamamuudha. (afgaaffii Diqqaa Duubaa 20/04/2009, Abduba Diidaa 18/04/2009, Jaarsoo Moluu 19/04/2009)

4.6.2. Taphoota Ijoollee Dhiiraan Taphataman

Taphoota ijoollee keessaa taphoonni ijoollee dhiiraan taphataman nijiru. Taphoonni ijoollee dhiiraan taphataman baay'een isaani humna kan gaafataan, diidaatti(bakka tikaatti, bakka eegumsa oobruutti) kan taphatamaniifi jechoota safuufi aadaa hawaasarraa baay'ee jal'atan, jechoota ijoollee dhiiraan malee ijoollee shamarraaniin hindubbatamne, akkasumas, maanguddoota duratti kan hintaphatamnefi hindubbatamne kan ofkeessaa qabuudha. Taphoonni kun kana akka: kallee, coomphoo, yeebbaa, guubee, araaraan caancaphaliisaa, ookkoofi xullubbeefaa maqaa dhahuun ni danda'ama. (afgaaffii Jaarsoo Moluu 19/04/ 2009, Baggajjaa Muddaa 20/04/2009)

4.6.3. Taphoota Saala Lamaanuun Taphataman

Taphoota ijoollee saalli lachuu keessatti hirmaataan nijiru. Taphoonni kun akkaataa barbaachisummaa isaanitti walmakuun kan taphataniifi qofa qofaa kan taphataniidha. Akka aadaa hawaasa kanatti taphoonni ijoolleen dhiiraafi dubaraa walmakuun taphataniifi adda addaan taphachuu danda'an sirriitti adda ba'ani beekamu. Taphoonni ijoolleen walitti gurma'uun sochii qaamaafi gochaan taphatan keessatti dubartoonniifi dhiirrii walmakamuun hintaphatan. Sababni isaa akka ilaalchaafi duudhaa hawaasatti dubaraafi dhiirri tapha gochaan taphatamu keessatti walmakuun kan taphatan yoo ta'an, dubarri humnaan waan dhiira hinginneef miidhamuu dandeessi. Akkasumas, aadaafi safuu hawaasaa cabsuun osoo hinheeruumiin adeemsi durbummaa dhabuu uumamuu danda'a jedhamee amanama. Kunis shamarri tokko osoo hinheerumiin durbummaa yoo dhabde isheefi maatii isheef salphina guddaadha. Haata'umalee, taphoota dubbii/jechaafi gaaffiifi deebiin taphataman kan gochaan hintaphatamne keessatti walmakuun taphachuu danda'u. Taphoonni kun kan akka: algaggaa, binoo, himphoyyaa, soddaan walhinargini, kubbaa maraa, gororriin goromummaan, hiibboo xar, waayyuu diqqaafi kkf dha. Taphoonni kanneen akka: qixii, Waaqoo Waaqoo roobii, koroo korommooyyaa, oggoon hoo goonnichaa, xillibaa, geeloo, loon loon, akkoo haa boolloo, tokii, shirriinqoo, durii durii, himphoyyaa, buruntii, shaalloo, lukkuu lukkuu, ballaa gadamsaa, waldhokachoo, okkolloo, bargoo, haadha qeencoo, eenyuu faroo qaba? abbaa karraafi kkf kan dhiiraafi shamarraan taphatan ta'ani, walmakuun osoo hinta'iin qofa qofaa kan taphataniidha.

(afgaaffii Jaarsoo Moluu 19/04/2009, Baggajjaa Muddaa 20/04/2009, Abduuba Diidaa 18/04/2009).

4.7. Yoomessa Tapha Ijoollee

Aadaa hawaasa tokkoo keessatti wanti hawaasni sun ittiin beekamu kan safuufi duudhaa isaa ibsuufi yeroofi bakka itti raawwatu kan qabuudha. Haaluma kanaan, taphni ijoollee Aanaa Taltallee kan aadaa, safuufi duudhaa isaa ibsu kun yoomessa keessatti raawwatu kan mataa isaa niqaba. Akka odeeffannoo (afgaaffiifi daawwannaa) yeroo garagaraatti argame mul'isuutti, taphoonni ijoollee kun aanaa kana keessatti yoomessa adda addaa keessatti akka raawwatamaniidha.

Hawaasni taphoota ijoolleef bakkaafi yeroo itti taphataman yemmuu kennu akkasumaan osoo hinta'iin, haala jireenyaa, aadaa, safuufi duudhaa isaa wajjiin walqabsiisuuniidha. Kunis dhimma adda addaaf itti fayyadamuuf yeroofi bakka taphoota kanaaf mijatu gidduu galeeffachuuni. Bifuma kanaan taphoonni ijoollee kun yoomessa itti fufee jiru keessatti qoqoodamu. Isaanis, taphoota halkan taphataman, taphoota yeroo arfaasaa taphataman, taphoota yeroo gannaa taphataman, taphoota yeroo bonaa taphatamaniifi taphoota yoomessa hunda keessatti taphatamaniidha. Akka (afgaaffii Baggajjaa Muddaa 20/04/2009)

4.7.1. Taphoota Ijoollee Halkan Taphataman

Taphoonni ijoolleen halkan taphatan ijoolleef hiika guddaa kenna. Kunis ittiin bohaaruufi beekumsa hawaasaa halkan yeroo waarii kanatti argatan baay'ee waan ta'eefi. Taphoonni akka hawaasa kanatti galgala taphataman himphoyyaa, algaggaa, binoo, durii durii, hiibboo xar, waldhokachoo, lukkuu lukkuu, gororriin goromummaan, waayyuu diqqaafi kkf dha.

Galgalli yeroo maatiin hundi isa guyyaa hojiitti dadhabaa olaan yeroo itti boqotaaniidha. Yeroo boqonnaa argatan kanatti ijoollee isaani taphoota bashannaansiisaaniifi barsiisaan taphachiisu. Taphoonni armaan oliitti eeraman kun ijoolleen hojii hojjachuufi tika horii dhiisaani walitti qabamuun akka hintaphanne waan barbaadaniif, sababa adda addaa uumuun akka hintaphanne godhu. Sababoonni kunis taphoota kan yoo guyyaa taphatan waraabeessattu nama nyaataa, namni eegee baasaa, ni hiyyoomuufi wkf sammuu ijoollee

keessa kaa'uun taphoota kan ijoolleen halkan malee guyyaa akka hintaphane dhorku. Haata'u malee, taphoonni lukkuu lukkuufi waldhokachoo darbani darbani lafa tikaatti guyyaa yeroo horiin marga nyaatee quufuun ciisuufi ollaatti taphatamuu danda'u.

4.7.2. Taphoota Yeroo Arfaasaafi Birraa Taphataman

Arfaasaan yeroo bonni darbee, aduun hamaafi cimaan ture, roobaan bakka bu'uudha. Hawaasa Oromoo Booranaa biraatti arfaasaan walakkaa ji'a Bitootessaa hanga Caamsaatti itti fufa. Ji'oota arfaasaa kanaan Oromoon Booranaa ji'oota gannaa, jedha. Kanaaf, yeroon gannaa Oromoo Booranaafi naannoolee Oromiyaa isaan kaani adda addummaa qaba. Ji'i Bitootessaa reefuu yeroo bokkaan roobuu jalqabu waan ta'eef mukniifi margi aduu bonaan goge dafee hinba'u. Yeroo kana horiin garmalee beela'a. Kanaaf, yeroo roobni jalqabu kana badheessa jechuun waamu. Kana malee, birraan uummata Oromoof hiika addaa qaba. Kunis ganni dukkanaa'aan darbee, lafti ifee, bakkeen lafaa(gamanaafi gamasi, tulloonna, laggeeniifi dirreen) hundumtu daraaraa bifa adda addaan guutamani, kanniisaafi simbirroon kan birraan bari'u isaa beeksisaan asiifi achi abaaboorra fiiganiidha. Keessumayyuu, abaaboon siddisaafi hadaa kan bifa isaani keelloo sana yeroo dheeraaf dhokfatani turan itti mul'isaaniidha. Dargaggoon agadaafi asheeta nyaataani qufuun yeroo humna isaani itti madaalaaniidha. Birraan Oromoof bifa abdiiti. Kanaaf, yeroo kana laga bu'ee irreeffata, dhibaafata. Yeroon birraa kun Oromoo Booranaa biraatti maqaa "hagayya," jedhamuun beekama. Roobni ji'a Fulbanaa kudha-torba(17) eegalee hanga dhuma ji'a sadaasatti roobu rooba cimaadha. Roobni kunis rooba hagayyaa, jedhama. Kanaaf, ganni: walakkaa ji'a Bitootessaa hanaga ji'a Caamsaa, Hagayyi: walakkaa jia'a Fulbanaa hanga dhuma ji'a Sadaasaati. Taphoonni ijoollee aanaa kanatti waqtii gannaafi hagayyaa taphataman gosa tokko. Isaanis, wallaansoo, geeloo, loon loon, waldhokachoo, okkoloo, bargoo, Waaqoo Waaqoo roobii, eenyuu faroo qabaa?, kalleefaadha. (afgaaffii Taamunii Muddaafi Guyyoo Bonayyaa 18/04/2009)

4.7.3.Taphoota Yeroo Adooleessaa Taphataman

Akkuma jalqaba ibsuuf yaalame, garagarummaan waqtiilee godinalee Oromiyaa isaan kaaniifi godina Booranaa gidduu nijiru. Haala kanaan ji'oota gannaa jedhamuun kan beekamaan Waxabajjii, Adooleessaafi Hagayya yemmuu ta'an, hawaasni Oromoo Booranaa walitti qabuun ji'oota Adooleessaa, jedha. Yeroo adooleessa kana roobni waan

dhaabatuuf midhaan faca'eefi wanti horiin nyaatu hundumti gara gogiisatti deema. Kana jechuun asheenni asheetee goguuf yeroo jedhu, oobruurraa dhaddeefi simbirroo yeroo eegaan, midhaan faca'e bilchaatee yeroo haammamuufi walitti qabamu, loon dhalaan sirriitti aanessani margi goguuf daalacha'uufi muraasni gogaaniidha. Taphoonni yeroo kana taphataman: ookkoo, xullubbeefaadha. (Taamunii Muddaafi Guyyoo Bonayyaa 18/04/2009.)

4.7.4. Taphoota Yeroo Bonaa Taphataman

Akka hawaasa naannoo kanatti, taphoonni ijoollee yeroo bonaa taphataman muraasni nijiru. Taphootni bonaa taphataman kun iddoofi akkaataa itti taphatantu murteessa. Taphoonni yeroo kana taphataman irraacaalaatti sochiifi gochaan, meeshaan deeggaramuun waan taphatamaniif yeroo kanaan ala taphachuuf haalli mijataan hinjiru. Taphoota kana adooleessa, gannaafi birraa keessatti taphachuuf dhoqqee, margi iddoo taphaa sanatti ba'u, oobruu keessatti midhaan facaa'aan osoo walitti hinqabamiin jiran, walitti qabamani osoo tumamuuniifi quncifamuun manatti hingaliin hafan nijiru. Kanaaf, ijoolleen tapha yeroo taphatan horii haalaan eeguu dhiisuun horiin midhaan balleessuu danda'u. Dhoqqeefi margi taphaaf gufuu ta'uu danda'u. Haalli kun taphoonni ijoollee baay'een gara bonaa akka deebi'aan taasissee jira. Keessayyuu taphoota ijoollee gareen taphataman. Taphoonni ijoollee bonaa taphataman: araaraan caancaphaliisaa, guubee, chinbubbuukattuu, qixii, Waaqoo Waaqoo roobii, shaalloo, tokii, buruntii, shirriinqoofaadha. (Jaarsoo Moluu 19/04/2009, Gufuu Baggajjaa 15/06/2009)

4.7.5. Taphoota Yoomessa Hunda Keessatti Taphataman

Taphoonni ijoollee hawaasa kanaa baay'een isaani yoomessa hunda keessatti kan taphatamaniidha. Taphoonni akkasi kun yeroon kamiyyuu kan isaan hindaangessine yemmuu ta'u, waqtiilee jiran arfaaniifi yoomessa galgalaa keessatti kan taphatamaniidha. Taphoonni haala kanaan taphataman kan akka: algaggaa, yeebbaa, binoo, koroo korommooyyaa, himphoyyaa, oggoon hoo goonnichaa, xillibaa, soddaan walhinargini, akkoo haa boolloo, lukkuu lukkuu, ballaa gadamsaa, kubbaa maraa, gororriin goromummaan, hiibboo xar, durii durii, haadha qeencoo, waayyuu diqqaa, insiyyaa, shibalballoo, abbaa karraafaadha. Haata'u malee, waqti arfaan kana keessatti yeroo addaa

kan akka aadaa fudhaafi heerumaa sababeeffachuun qofa taphataman kan akka: giliheefi hooppee maqaa dhahuun ni danda'ama.

4.8. Faayidaa Tapha Ijoollee

Taphoonni ijoollee ijoolleef, faayidaa hedduu qaba. Kunis wantoota bara jireenyaa isaani keessatti isaan gargaarurraa baratu. Faayidaa taphni ijoollee ijoolleef, qaburraatti hundaa'uun akka armaan gadiitti qoqqooduun ibsamani jiru.

4.8.1. Taphoota Dandeettii Waa Yaaduu Ijoollee Cimsan

Barnoonni haalaan akka ammatti osoo hinbabal'atiin dandeettii ijoollee isaa qaree cimsuuf, dandeettii waa sammuutti qabachuufi shaakala duraa duuba gochaalee barsiisuuf hawaasni taphoota adda addaatti gargaarama. Akka afgaaffii (Jaarsoo Moluu 19/04/2009fi Baggaajaa Muddaa 20/04/2009) waliin taasifamerra hubatametti, taphoonni ijoollee ijoolleef faayidaa kan akka, dandeettii waa yaaduu akka gabbifaatan, walduraa duuba yaadaafi gochoota garagaraa akka hubatan taasisa. Gosti taphoota kun himphoyyaa, binoo, gororriin goromummaan, waayyuu diqqaa, shaalloo, algaggaa, durii durii, ballaa gadamsaa, hiibboo xar, kubbaa maraafi waldhokachooftaaddha.

Taphni hiibboo xar baay'ina namoota ollaa isaanirratti hundaa'uun gafataan yemmuu gaafatu, deebisaan hanga jibbaatutti itti yaadee deebisuuf carraaqa. Tapha kana keessatti kan gaafatuufi gaafatamu itti yaaduun dhimma murteessaadha. Taphoonni kan akka kubbaa maraa, ballaa gadamsaa, shaalloofi waldhokachoo dandeettii yaaduu ijoollee cimsu nidanda'u. Kunis taphoota kana keessatti amalaafi haala taphichaa yaaduuniifi xinxaluun beekuun barbaachisaa waan ta'eefi.

Taphni hiibboo bifa gaaffiifi deebiin taphatama. Gaafataafi gaafatamaan itti yaadu. Kanaaf, dandeettii sammuutti waa qabachuu akka bal'ifataniif gargaara. Taphni algaggaa dandeettii yaaduufi kofalchiisuu danda'u ijoollee akka cimu godha. Taphni akka: binoo, gororriin gororummaan, waayyuu diqqaa gochalee duraa duubaan jiran sammuutti qabachuuf gargaara. Akkasumas, dogoggora arrabaa ittiin sirreessuuf gargaaru. Binoo keessatti ijoolleen wanta nyaatamuufi hinnyaatamne, akka adda baafataniifi dandeettii ariitiin dubbachuu akka cimsataniif gargaara. Kana malee, taphoota ariitiin taphataman waan ta'aniif, gaafataan dagachiisuuf yemmuu yaalu, deebisaan akka hindaganneef

ofeeggannoon taphata. Kanaaf, taphachiisaa fi taphataan dandeettii yaaduufi sammuutti qabachuu isaani gabbisa.

4.8.2. Taphoota Ijoolleen Arrabsoo Ittiin Baran

Ijoolleen taphoota arrabsoo adda addaa ittiin baran niqabu. Tapha kanaan safuu, aadaafi duudhaa hawaasa keessatti wanta hinbarbaachifne ittiin qeequ. Akka afgaaffii (Jaarsoo Moluu 19/04/2009 Guyyoo Bonayyaafi Taamunii Muddaa 18/04/2009) waliin taasifametti, tapha yeebbaafi ookkoon ijoolleen yeroo walarrabsan obbolewwan, haadhaafi abbaa, firaafi fiixaa kan ittiin arrabsaniidha. Kana malee, tapha araaraan caancaphaliisaa shamarraaniifi dubartoota amala gaarii hawaasa keessatti hinqabne kan ittiin qeeqaniidha. Haaluma walfakkaatuun akka afgaaffii (Bokkawoo Qancooroofi Kushuu Boruu 21/04/2009) waliin godhametti, taphoonni ijoollee shamarrani qofaan taphataman baay'een isaani arrabsoodha. Taphoonni kun kan akka: chinbubbuukattuu, hooppee, giliheefi insiyyaafaadha. Tapha chinbubbukattuun shamarraan hawaasa keessatti gocha gaariifi amala barbaachisaa hinqabne ittiin qeequ. Hooppeen yeroo shamarrani tokko kadhatamtu obbolewwan dubaraa, hiriyyoonni ishiifi ijoolleen dubaraa kan firaa gurbaa intala sana kadhatu kan arrabsaniidha. Giliheen ijoolleen warra dhiiraa, insiyyaan ijoollee warra dubaraa duraa duubaan kan ittiin arrabsaniidha.

4.8.3. Taphoota Harka Qajeelchuuf Fayyadaan

Hawaasa keessatti ijoolleen harka isaani qajeelfachuun waa rukutuuf, harkaan fagootti diina ofirraa qolachuuf, bineensa ofirraa dhorkuufi adamoo akka danda'aniif, taphoota harka qajeelchaan ijoollummaarra jalqabani taphachuun shaakalu. Taphoonni kunis kan akka: guubee, shaalloo, xillibaa, kallee, geeloo, qixiifi tokiifaa akka ta'an afgaaffii (Jaarsoo Moluu 19/04/2009 ,Baggajjaa Muddaa 20/04/2009) waliin taasifamerraa hubachuun danda'amee jira.

4.8.4. Taphoota Aadaa Hawaasaa Barsiisuuf Fayyadaan

Hawaasni Oromoo Booranaa aadaafi safuu isaa isa ganamaa eegee kan jiraatuudha. Aadaan isaa kun haala adda addaa keessattiifi ammayummaan akka miidhamu hintaasisu. Kanaaf, ijoolleen taphoota aadaa, safuufi duudhaa barsiisaan taphachuun akka guddatan taasisa. Kunis aadaa fuudhaafi heerumaa, kabaja soddaa, kadhannaa uumaa, akkaataa

milkiin ittiin ilaalmu, qabeenyaafi mana nama biraa osoo hinfuudhiiniifi hinseeniin gaafachuu akka qaban barsiisu. Taphoonni kun kan akka: soddaan walhinargini, shibalballoo, eenyuu faroo qaba?, Waaqoo Waaqoo roobiifi abbaa karraafaa akka ta'an afgaaffii (Diqqaa Duubaa 20/04/2009, Jaarsoo Moluu 19/04/2009) waliin taasifamerraa hubachuun danda'amee jira.

4.8.5. Taphoota Fiigaani Baqachuufi Fiigaani Qabuuf Gargaaraan

Hawaasa keessatti ijoolleen kallattii garagaraan maatiifi hawaasa isaani tajaajiilu. Isaan keessaa muraasni fiigaani bineensa midhaanirraa ari'uufi fiigaani ergaa dhaquudha. Isaan kana gochuuf fiigicha danda'uun murteessaadha. Faayidaan fiigichaa inni biraa wanta balaa ittii fiduuf, jedhu jalaa miliquufi faallaa isaa immoo ari'ani qabuuf nibarbaachisa. Haata'u malee, ijoolleen tooftaa balaa isaanirra ga'u jala miliquuf gargaaru barsiisuu bira darbee, jabina qaamaa isaaniif faayidaa guddaa qaba. Taphoonni kunneen kan akka: lukkuu lukkuu, buruntii, kubbaa maraa, haadha qeencoofi abbaa karraa maqaa dhahuun akka danda'amu afgaaffii (Salamoon Biraanuu 06/05/2009, Taamuni Muddafi Guyyoo Bonayyaa 18/04/2009) waliin taasifamerra hubachuun danda'amee jira.

4.8.6. Taphoota Jabeenya Qaamaaf Fayyadaan

Taphoonni ijoolleen taphataman akkuma faayidaa kan biraaf oolaan jabeenya qaamaaf nigargaaru. Taphoonni akkasi yeroo baay'ee kan ijoolleen bifa waldorgommiin taphataniifi miira walmorkii cimaa isaan keessatti uumuudha. Akka afgaaffii (Abduuba Diidaa 18/04/2009, Diqqaa Duubaa 20/04/2009 Taamunii Muddaafi Guyyoo Bonayyaa 18/04/2009)fi daawwannaa yeroo adda addaatti taasifameen hubatametti, gosoonni tapha ijoollee jabeenya qaamaaf gargaaraan: akkoo haa boolloo, shirriinqoo, okkolloo, bargoo, xullubee, oggoon hoo goonnichaa, coomphoo, koroo korommooyyaafaadha. Taphoonni kun sochiin qaamaa baay'een kanirratti mul'atu waan ta'eef, jabina qaamaaf ni gargaaru.

4.8.7. Tapha Ijoollee Horsiisa Horii Barsiisuuf Gargaaru

Hawaasni Aanaa Taltallee horsiisa horii gaanfatiin beekama. Kanaaf, taphni ijoollee horsiisa horiitiin walqabatu nijira. Tapha kanaan ijoolleen jabboota(agooroofi caraqqoo), saawwan(haawwicha), raada, goromsa, jiboota, sangaafi korommii jechuun addaan baafatu. Akkaataa qoodaminsa kanaan bakki keessa jiraataniifi bakki isaan tikataan adda

addaa. Kunis naaphoo, dhoqqoba, moonaafi kaloodha. Kaloon lafa dheedumsaati. Taphni kun tapha loon loon akka ta'e, (Diqqaa Duubaa 20/04/2009, Taamunii Muddaafi Guyyoo Bonayyaa 18/04/2009) ibsanii jiru.

4.9. Meeshaalee Taphoonni Ijoollee Ittiin Taphataman

Meeshaan taphaa jireenyi hawaasa tokkoo maal ofkeessaa akka qabuufi maal akka ta'an ibsa. Kana malee, kan ijoolleen shaakala adda addaa ittiin agarsiistuufi hawaasa naannoo sanaa kan biraarra adda kan baasuudha. Meeshaan kun kan ijaan ilaalamuufi harkaan qaqqabamuudha. Meeshaaleen kun ammayyuummaan kan dhufan osoo hinta'iin, kan wantoota uumamarraa qopha'aniidha. Wantoonni kun biyyoo, mukaa, dhagaafi wkf dha. Meeshaa kana ijoolleen ogummaa ofii qabaaniin tooftaafi saxaxa ofii isaanitti fayyadamuun qopheeffatu. Kanaaf, taphoonni boqonnaa kana jalatti xinxalamaan meeshaalee akkamirraa akka qopha'an armaan gadiitti ibsamanii jiru.

Tapha kallee keesatti meeshaan argamu, qorsuu, kallee, boolloo kolbaa, mana (muka bira darbuun galtu)fi dirree itti taphataaniidha. Tapha wallaansoon keessatti: bakka marga qabuufi kosii horiiti. Tapha qixii keessatti: bunoo re'ee, hiddii, boolla itti taphataniifi bakka dhaabataani gara boollootti darbataan. Tapha koroo korommooyyaa keessatti: garee lamaan waan taphatamuuf garee lamaan gargari baasuuf sarara gidduutti sararamu. Xillibaa: dhagaa xixinnaa taphichaaf mijatu. Shaalloon bunoo re'ee, hiddii xixinnaa, boolloo bifa saddeeqaa qabu kan ittii taphataniifi biyyoo hiddii/bunoo re'ee kana keessatti dhoksuuf boolloo keessatti hambisaan. Geeloon hiddiifi udaan gaalaan taphatama.

Tokiin dhagaa xixiqqaa bifa geengoo qabu shaniin taphatama. Ballaa gadamsaan wayyaa ija ittiin hidhatan, ulee ittiin rukutaniifi dirree ittii taphatan. Shirriinqoon baala mukaa, jarkeen caccabaafi tabba yookaan lafa olka'insa qabu. Waldhokachoon mukaafi meeshaa adda addaa dahoo isaaniif ta'u, ta'uu danda'a. Guubeen muka, funyoofi sibiilarra hojjatama. Kubbaa maraan buruntiifi wayyaa mammaruun taphatama. Tapha buruntii keessatti meeshaan barbaachisu kubbaa carqii(buruntii), dhagaafi sarararra hiriiraaniidha. Soddaa dhokachuu keessatti meeshaan barbaachisaan wayyaa fuula ittiin dhoksaan, dinqa/golaafi muka adda addaa dandiirratti yoo walitti dhufan jalatti waldhokataan.

Loon loon hiddii, dhagaafi biyyoon taphatama. Akkoo haaboollee keessatti meeshaan barbaachisu mukaa, boolloofi biyyoodha. Chinbubbuukattu taphachuuf kan barbaachisu bakka awwaara qabu. Hooppee keessatti buna duudaa, shaayiiifi majjaaniin nibarbaachisu. Eenyuutu faroo qaba? keessatti kan barbaachisu dhoqqee, hancufaafi nama maqaa isaan lafatti gadi rukutamu. Bargoon sarara geengoo, rektangiliifi dhagaa ittiin taphatamuudha. Okkolloon sarara bifa rektangilii qabuu kan gidduu gidduutti bakka keessatti taphatan kan hanga lakkoofsa jahaa qabu, gidduun isaa sarara gadee tokkoon bakka lamatti kan gargar qoodamuufi dhagaa ittiin taphatamuudha. Xullubbeen muka lama kan baallaa qabuufi boolla keessa dhaabamu, muka tokko dalga kan keewwamuufi lafa kosii horii qabuudha.

Gabatee cuunfaa taphootaa

T/I	Gosa taphaa	Hirmaattota	Yoomessa	haala raawwii	Faayidaa
1	Abbaa karraa	Saala lachuu	Hunda	Gareen	Fiigichaaf, aadaa baruuf
2	Akkoo haa boolloo	Saala lachuu	Hunda	Gareen	Cimina qaamaaf
3	Algaggaa	Saala lachuu	Halkan, hunda	Gareen	Dandeettii yaadu cimsuuf
4	Araaraan cancaphaliisaa	Dhiiraan	Bona	Gareen, nama lamaan	Arrabsoo baruuf
5	Ballaa gadamsaa	Saala lachuu	Hunda	Gareen	Dandeettii yaadu cimsuuf
6	Bargoo	Saala lachuu	Birraa, arfaasaa	Nama lamaan	Cimina qaamaaf
7	Binoo	Saala lachuu	Halkan, hunda	Nama lamaan	Dandeettii yaadu cimsuuf
8	Buruntii	Saala lachuu	Bona	Gareen	Fiigichaaf
9	Chinbubbukat tuu	Shamarraan	Bona	Gareen, nama lamaan	Arrabsoo baruuf
10	Coomphoo	Dhiiraan	Birraa,	Nama lamaan	Cimina qaamaaf

			arfaasaa		
11	Durii durii	Saala lachuu	Halkan, hunda	Gareen	Dandeettii yaadu cimsuuf
12	Eenyuu faroo qaba?	Saala lachuu	Birraa, arfaasaa	Gareen, nama lamaan	Aadaa barsiisuuf
13	Geeloo	Saala lachuu	Birraa, arfaasaa	Dhuunfaan, nama laamaan, gareen	Harka qajeelchuuf
14	Gilihee	Shamarraan	Hunda	Gareen, nama lamaan	Arrabsoo baruuf
15	Gororriin goromumman	Saala lachuu	Halkan, hunda	Nama laamaan	Dandeettii yaadu cimsuuf
16	Guubee	Dhiiraan	Bona	Gareen, nama lamaan	Harka qajeelchuuf
17	Haadha qeencoo	Saala lachuu	Hunda	Gareen	Fiigichaaf,
18	Hiibboo xar	Saala laachu	Halkan, hunda	Gareen, nama lamaan	Dandeettii yaadu cimsuuf
19	Himphoyyaa	Saala lachuu	Halkan, hunda	Nama laamaan, gareen	Dandeettii yaadu cimsuuf
20	Hooppee	Shamarraan	Hunda	Gareen	Arrabsoo baruuf
21	Insiyyaa	Shamarraan	Hunda	Gareen, nama lamaan	Arrabsoo baruuf
22	Kallee	Dhiiraan	Birraa, arfaasaa	Gareen	Harka qajeelchuuf
23	Koroo korommooyya	Saala lachuu	Hunda	Gareen	Cimina qaamaaf
24	Kubbaa maraa	Saala lachuu	Hunda	Gareen	Dandeettii yaadu cimsuuf, fiigichaaf

25	Loon loon	Saala lachuu	Birraa, arfaasaa	Gareen, nama lamaan	Horsiisa horii baruuf
26	Lukkuu lukkuu	Saala lachuu	Halkan, hunda	Gareen	Fiigichaaf
27	Oggoon hoo goonnichaa	Saala lachuu	Hunda	Nama laamaan, gareen	Cimina qaamaaf
28	Okkolloo	Saala lachuu	Birraa, arfaasaa	Gareen, nama lamaan	Cimina qaamaaf
29	Ookkoo	Dhiiraan	Adooleessa	Gareen, nama lamaan,	Arrabsoo baruuf
30	Qixii	Saala lachuu	Bona	Nama laamaan	Harka qajeelchuu
31	Shaaloo	Saala lachuu	Bona	Nama laamaan	Dandeettii yaadu cimsuuf
32	Shibalballoo	Shamarraan	Hunda	Gareen	Aadaa baruuf
33	Shirriinqoo	Saala lachuu	Bona	Gareen, dhuunfaan	Cimina qaamaaf
34	Soddaan walhinarginii	Saala lachuun	Hunda	Gareen	Aadaa baruuf
35	Tokii	Saala lachuu	Bona	Nama laamaan	Harka qajeelchuu
36	Waaqoo Waaqoo roobii	Saala lachuu	Birraa, arfaasaa, bona	Gareen	Aadaa baruuf
37	Wal- dhokachoo	Saala lachuu	Halkan, bir- raa, arfaasaa	Gareen	Dandeettii yaadu cimsuuf
38	Wayyuu diqqaa	Saala lachuu	Halkan, hunda	Nama laamaan	Dandeettii yaadu cimsuuf
39	Xillibaa	Saala lachuu	Hunda	Nama laamaan	Harka qajeelchuu
40	Xullubbee	Dhiiraan	Adooleessa	Gareen	Cimina qaamaaf
41	Yeebbaa	Dhiiraan	Hunda	Gareen, nama lamaan	Arrabsoo baruuf

Boqonnaa Shan: Goolabaafi Yaada Furmaataa

Boqonnaa kana jalatti, goolabaafi yaada furmaatatu dhiyaate. Akkuma jalqabarratti ibsame qorannoon kun tapha ijoollee godina Booranaa Aanaa Taltallee xinxaluun gosa, qabiyyeeefi raawwii isaa ibsurratti xiyyeeffata. Qorannoo kana keessatti, odeeffannoo mala qorannoo afgaaffiifi daawwannaan funaaname, boqonnaa afur keessatti hiikameefi qaacceeffamee jira. Qaacceessa kennamerratti hundaa’uun goolabaafi yaadni furmaataa (yaboo) akka armaan gaditti dhiyaatee jira.

5.1. Goolaba

Kaayyoo qorannoo kanarratti akkuma ibsame, qorannoon kun xinxala tapha ijoollee Oromoo Booranaa Aanaa Taltallee ilaalchisee: gosoota tapha ijoollee aanaa kanatti taphataman, akkamitti akka qopha’an (akkaataa raawwii isaani), faayidaa taphoonni kun ijoolleef qabaniifi meeshaalee taphoonni kun ittiin taphataman, daawwannaa yeroo adda addaa taasifameefi afgaaffii namoota garagara waliin taasifameen qabxiileen bu’uuraa boqonnaa afur jalatti qaacceeffamaan akka armaan gaditti cuunfaamani dhiyaatanii jiru.

- ❖ Gosoota tapha ijoollee: gosoota tapha ijoollee hawaasa keessatti taphataman adda durummaan ijoolleen kan keessatti hirmaataaniidha. Tapha kanaan ijoolleen ijoollummaa isaani waliif ittiin qoodu, hawaasummaafi waliin jiraachuu isaani ittiin calaqqisiisu. Kan hunda mul’isuuf ammoo waliin taphatu. Gosoonni tapha ijoollee haala raawwii isaanirratti hundaa’uun bakka guguddaa afuritti qodaamu. Gosoota taphaa kanneen jalatti gosoonni taphaa nijiru. Isaanis: tokkooffaa, tapha ijoollee bifa gaaffiifi deebiin taphatamu. Taphoonni kun bakka tokko dhaabachuun, taa’uun dubbii afaaniin yookaan bifa gaaffiifi deebiin kan taphatamaniidha. Taphoota bifa kanaan taphataman keessatti sochiin qaamaa bal’inaan hinmul’atu. Taphoonni kun kan akka: himphoyyaa, algaggaa, waayyuu diqqaa, hiibboo xar, gororriin goromummaan, binoofi wkf dha. Gosti inni lammaffaan, tapha ijoollee meeshaan deeggaramuun taphatamu. Taphoonni kun dubbii afaaniin kan taphataman ta’ani, meeshaa adda addaan osoo hinbu’uuriin hintaphatamani. Kanaaf, gosa tapha kana keessatti taphoonni gareefi dhuunfaan taphataman hundi meeshaan tumsamu. Taphoonni kun kan akka: kallee, qixii, xillibaa, shaalloo, geeloo, loon loon, soddaa

dhokachuu, akkoo haa boolloo, tokii, guubee, shirriinqoo, ballaa gadamsaa, waldhokachoo, kubbaa maraa, okkolloo, xullubbee, bargoo, okkolloo, eenyuu faroo qabaa?, buruntiifaadha. Gosti taphaa inni sadaffaan, tapha ijoollee jechaafi gochaan taphatamu. Taphoonni kun bal'inaan gareen taphatamu. Haa ta'u malee, sochii qaamaan (gochaan) agarsiisaa, jecha yeroo taphatamu sanatti jedhamu qabu jechuun taphatu. Taphoonni kun kan akka: chinbubbuukattuu, coomphoo, araaraan caancaphaliisaa, Waaqoo Waaqoo roobii, koroo korommooyyaa, lukkuu lukkuu, oggoon hoo goonnichaa, insiyyaa, haadha qeencoo, abbaa karraa, shibalballoofaadha. Gosti taphaa inni afuraffaan, tapha ijoollee jechaan taphatamuudha. Taphni kun sochii qaamaa muraasa kan qabuufi sochii qaamaa kan hinqabne ofkeessaa qaba. Taphni sochiin qaamaa keessatti mul'atu kun sochicha darbani darbani agarsiisu. Taphoonni kun kan akka: gilihee, hooppee, yeebbaa, durii duriifi wkf yemmuu ta'an, baay'een isaani tapha shamarraaniti.

- ❖ Adeemsa/akkaataa raawwii tapha ijoollee: taphoonni ijoollee yeroo taphataman adeemsa hordofuu qabaniifi seera hordofuun ittiin taphataman kan mataa isaani qabu. Haala ittiin taphatamuun taphoonni ijoollee kun akka qorannoo kanatti bakka guguddaa saditti qoodamu. Isaanis: taphoota ijoollee shamarraaniin taphataman, taphoota ijoollee dhiiraan taphatamaniifi taphoota saala lamaaniin taphataman jedhamu. Taphoonni ijoollee shamarraaniin taphataman yeroo baay'ee akka aadaa hawaasa kanatti taphoota baay'inaan humna cimaa hingaafanneefi kan isaan qofti taphataniidha. Kana malee, aadaan hawaasaa shamarraan akka ijoollee dhiiraa waliin taphatan hineeyyamu. Taphoonni kun kan akka: insiyyaa, chinbubbuukattuu, gilihee, hooppeefi shibalballoofaadha. Taphoonni ijoollee dhiiraa qofaan taphataman bay'een isaani humna cimaa kan gaafataan, diidatti (bakka tikaatti, bakka eegumsa oobruutti) kan taphatamaniifi jechoota safuufi aadaa hawaasarraa baay'ee jallataan kan ijoollee dhiiraa qofaan malee ijoollee shamarraaniin hindubbatamne, maanguddootaa, harmooliifi shamarraan duraatti hindubbatamne ofkeessaa qabu. Taphoonni kun kan akka: kallee, coomphoo, yeebbaa, guubee, araaraan caancaphaliisaa, ookkoofi xullubbeedha. Taphoonni saala lamaanuun taphataman kan akka: qixii, Waaqoo Waaqoo roobii, koroo korommooyyaa, shirriinqoo, lukkuu lukkuu, bargoo, eenyuu faroo qabaa? Ballaa gadamsaa, xillibaa, akkoo haa boolloo, oggoon hoo goonnichaa,

geeloo, loon loon, waldhokachoo, algaggaa, binoo, soddaan walhinarginii, kubbaa maraa, hiibboo xar, gororriin goromummaan, waayyuu diqqaa, okkoloo, tokii, himphoyyaa, durii durii, buruntii, shaaloo, haadha qeencoofi abbaa karraafaa dha. Haata'u malee, taphoota dubbiin (jechaan), gaaffiifi deebiin taphatamaaniifi kan gochaan hintaphatamne keessatti, walmakuun taphachuu danda'u. Taphoota kaneeniin ala ijoolleen dubaraafi dhiiraa walmakuun akka taphatan aadaan hawaasaa hineeyyamu. Taphoonni armaan olitti eeramaan kun hundi seera hordofamuun taphataman kan mataa isaani qabu. Taphoonni ijoollee kun yoomessa (yeroofi bakka) itti raawwataman qabu. Yoomessi tapha ijoollee kun akka itti fufee jiruutti qoodama. Isaanis: taphoota ijoollee halkan taphataman, taphoota ijoollee yeroo bonaa taphataman, taphoota ijoollee yeroo arfaasaafi birraa taphataman, taphoota yeroo adooleessaa taphatamaniifi taphoota yoomessa hunda keessatti taphatamaniidha.

❖ Faayidaa tapha ijoollee: taphni ijoollee ijoolleef, faayidaa inni kennu akka salphaatti kan ilaalamuu miti. Ijoolleen tapha taphatan yeroo dabarfannaaf qofa kan taphatan osoo hinta'iin, hawaasni ijoollee qabaa gaariin qabee guddisuu waan barbaaduuf safuufi duudhaa hawaasaa barsiisuuf, hojii jaallachiisuuf, bilchina sammuu horachuun akka guddatan gochuuf, wantoota bara jireenya isaani keessatti isaan gargaaru barsiisuuf, mala ittiin gargaaramuudha. Faayidaan taphni ijoollee ijoolleef qabu kun:

✓ Taphoota dandeettii yaaduu ijoollee cimsaan: taphoonni kun kan akka: binoo, himphoyyaa, gororriin goromummaan, waayyuu diqqaa, shaaloo, algaggaa, durii durii, ballaa gadamsaa, hiibboo xar, kubbaa maraafi waldhokachoodha. Taphoonni kun afaan qajeelchuuf, ariitiin dubbachuuf, maatii ollaa isaani akka beekaaniif, walduraa duuba yaadaa hubachuufi waan isaan miidhu jala miliquuf isaan gargaaru kan ittiin gabbiifataaniidha.

✓ Taphoota ijoolleen arrabsoo ittiin baran: taphoota kanaan ijoolleen wantoota safuu, aadaafi duudhaa hawaasaa keessatti hinbarbaachifne ittiin qeequ. Taphoonni kun kan akka: yeebbaa, ookkoo, araaraan caancaphaliisaa, chinbubbuukattuu, hooppee, giliheefi insiyyaadha.

✓ Taphoota harka qajeelchuuf fayyadaan: taphoonni kun ijoolleen dandeettii adamoo, diina ofirraa rukutuu, miliqqee adda addaa akka baraniifi ilaamaa akka

hindhabne ittiin cimsachuuf gargaaruudha. Taphoonni kun kan akka: guubee, xillibaa, kallee, shaaloo, geeloo, qixiifi tokiifaadha.

- ✓ Taphoota aadaa hawaasaa barsiisuuf fayyadaan: ijoolleen taphoota kanaan safuu, duudhaafi aadaa hawaasichi qabu baru. Taphoonni kun kan akka: shibalballoo, soddaan walhinarginii, eenyuu faroo qabaa? Waaqoo Waaqoo roobii, abbaa karraafaadha.
- ✓ Taphoota fiigaanii baqachuufi fiigaanii qabuuf fayyadaan: taphoota kanaan ijoolleen wanta balaa isaanitti fidu jalaa miliquufi faallaa isaa ari'ani qabuu akka danda'an isaan kan gargaaruudha. Taphoonni kun kan akka: lukkuu lukkuu, haadha qeenchoofi abbaa karraafaadha.
- ✓ Taphoota jabeenya qaamaaf fayyadaan: taphoonni kun kan ijoolleen ittiin waldorgomaan, jabina qaama isaani ittiin madaalaniifi cimsataaniidha. Taphoonni kun kan akka: akkoo haa boolloo, shirriinqoo, oggoon hoo goonnichaa, okkolloo, bargoo, xullubbee, coomphoofi koroo korommooyyaadha.
- ✓ Tapha ijoollee horsiisa horii barsiisuuf gargaaru: hawaasni Oromoo Booranaa horsiisa horiin beekama. Kanaaf, tapha horsiisa horii ijoollee barsiisaan ni qaba. taphni kun kan akka tapha loon looniiti.
- ❖ Meeshaalee taphoonni ijoollee ittiin taphatamaan: meeshaan kun kan ijoolleen ogummaa ofii qabaniin tooftaafi saxaxa ofii isaanitti fayyadamuun qopheeffataniidha. Kanaaf, meeshaa taphoonni ijoollee ittiin taphataman yemmuu ilaallu: taphni kallee: qorsuu, kallee /buruurii/, mana (muka bira dabarsuun galchaan), dirree, boolla kallee itti kolbaaniidha. Coomphoon: lafa margaafi lafa kosii horii qabu. Qixii: boolla itti taphatan, hiddii, bunoo re'eefi bakka dhaabachuun boolla sanatti darbatan. Koroo korommooyyaa: sarara garee waldorgoman lamaan addaan baasu. Xillibaa: dhagaa xixinnoo taphichaaf mijatu. Shaaloo: bunoo re'ee, hiddii, boolla bifa saddeeqaa qabuufi biyyee boolla sana keessatti hafu. Geeloo: hiddiifi udaan gaalaa. Tokii: dhagaa xixinnaa taphichaaf mijatu shan. Ballaa gadamsaa: dirree itti taphatan, wayyaa ija ittiin hidhataniifi ulee ittiin taphatan. Shirriinqoo: tabbarraatti taphatamu, jarkeen caccabaafi baala mukaarra taa'uun taphatan. Dhokachoo: lafa tikaafi ollaatti wantoota adda addaa jalatti dhokatan. Fakkeenyaaf, dahoo muka. Guubee: muka guubeefi laawarraa hojjataan, funyoo guubee sun ittiin hidhaniifi sibiila. Kubbaa maraa:

wayyaa mammaramaa, kubbaa carqiirraa hojjatame. Buruntii: dhagaa carraan ittiin kaafamu, sararra dhaabataniifi kubbaa carqiirraa hojjatame. Soddaa dhokachuu: dinqa(gola), wayyaa fuula ittiin dhokfataniifi muka haala cimaa keessatti jala dhokatan. Loon loon: hiddii, biyyoofi dhagaa bifa looniin bocuun. Akkoo haa boolloo: boolla itti taphatan, muka boolla sana ittiin qotaani fi biyyoo boolla sana keessaa ba'e. Chinbubbuukattuu: lafa awwaara qabu. Hooppee: buna, shaayyiifi majjaani. Eenyuu faroo qaba? dhoqqee, hancufaafi nama maqaa waamuun carraa sana ittiin ilaalaan. Bargoo: dhagaa ittiin taphataan, sarara geengoofi rektaangili keessatti taphatan. Okkolloo: sarara rektaangili kan gidduutti bakka keessatti taphataan kan dalga sararamu hanga jahaa qabuufi gidduu isaa sararri gadee tokko kan bakka lamatti gargar qooduufi dhagaa ittiin taphataan kan qabuudha. Xullubbee: muka baallaa qabu lama, muka dalga kaa'amu tokkiifi bakka kosii horiiti.

Walumaagalatti, qorannoo kanaan **argannoon** argamaan isaan armaan gadiiti. Taphoonni kunneen haala adda addaan taphatamuu akka danda'an hubatamee jira. kunis:

- ❖ Taphoota ijoollee bifa gaaffiifi deebiin taphataman. Taphoonni kun jechaan qofa taphatamu. Sochiin qaamaa bal'inaan keessatti hinmul'atu.
- ❖ Taphoota ijoollee meeshaa adda addaa bu'uuruun taphataman. Taphoonni akkasi, osoo meeshaan hintumsamiin taphachuun hinda'amu.
- ❖ Taphoota ijoollee sochii qaamaan deeggaraman. Taphoonni akkasi, jechaafi gochaan kan mul'atan yemmuu ta'an, meeshaa, gaaffiifi deebii ofkeessaa hinqaban.
- ❖ Taphoota ijoollee jechaan taphataman. Taphoonni akkasi, sochii qaamaa darbani darbani kan agarsiisaniifi sochii qaamaa guutumatti kan ofkeessaa hinqabneedha.

5.2. Yaboo (Yaada Furmaataa)

Taphni ijoollee hawaasa kana keessatti faayidaan ijoolleef qabu olaanaa akka ta'e, boqonnaalee darbaan keessatti ibsamee jira. kanaaf, taphni ijoollee hawaasa keessatti ijoolleef bu'aa olaanaa qabu kun kunuunfamuufi akka hambaa seenaatti dhalootaa dhalootaatti darbuu qaba. Taphoota ijoollee kana kuunsani tursiisuuf:

- ❖ Tapha ijoollee kana mana barumsaa keessatti barattoonni akka walitti guuraan taasisuun warra maxxansaaniif osoo kennaamaan afoola kana kunuunsuufi tursiisuun ni danda'ama
- ❖ Gooroowwan afoolaa kanarratti haala barbaachisaa ta'een jijjiiramarratti gochuun hawaasni akka itti fayyadamu gochu.
- ❖ Biroon aadaafi turizimii Aanaa Taltallee hayyoota fookloorii, seenaa, xinhawaasaafi barnootaa wajjiin sirriitti qo'atee, barreeffamaan olka'uu qaba.
- ❖ Falaasama afoola hawaasicha keessatti faayidaa taphni ijoollee qabu hubachuuf aanaa sanarratti gadi fageenyaan osoo qortamee hawaasichaaf, akkasumas, afoola sanaaf bu'aa guddaa qabaata.
- ❖ Barsiisonni tapha ijoollee kana walitti qabuun, mana barumsaatti akka meeshaa deeggarsa barnootaatti itti fayyadamuun bu'aa qabeessa taasisu.
- ❖ Ogeeyyiin barnootaa tapha ijoollee kana karkuleemii barnootaa keessa galchuun akka ijoolleen barattuu yoo godhaan, taphni ijoollee kun yeroo dheeraa akka turuufi hawaasni bu'aa tapha ijoollee akka baree kunuunsu taasisa.
- ❖ Maatiin ijoollee sadarkaa adda addaarra jiran, ijoolleen isaani tapha ijoollee barsiisaa akka guddisaniif, odeeffannoo gahaa bu'aa tapha ijoollee akka ijoolleef kennaaniif, qaamni dhimmi kun ilaallatu hundiirratti hojjachuu qaba.

Kitaabilee Wabii

- Abdulmaliik Abduuraamaan (2011). Akaakuu Tapha Ijoollee: Godina Harargee Lixaa Aanaa Masala
- Addunyaa Barkeessaa (2011). Akkamtaa: Yaadrimee Qorannoo Hujoo. Finfinnee.
- _____ (2014). Semmoo: Bu'uura Barnoota Afaaniifi Afoola Oromoo. Finfinnee Oromiyaa: Far East Trading PLC.
- Alamaayyoo Hayleefi kanneen biroo (2006). Seenaa Oromoo Hanga Jaarraa 16^{ffaa}. Finfinnee: Biiroo Aadaafi Turiimii Oromiyaa. Berhane Selam Printing Enterprise.
- Alan. E. K. (2008). Encyclopedia of Psychology. Vol. II. American Psychological Association: Oxford University Press.
- Ann Birch (1997). Psychology of Development: Infancy to Adult Hood. (2nd Edition). Palgrave: St. Martin's Press.
- Ann Girder (1980). The Study of Children Folklore. Western States Folklore Society.
- Asmarom Legge (1973). Gadaa. Three Approachies African Society . United State of American: New York Division of Macmillan Publishing.
- Bascom William (1954). Four Function of Folklore. American Folklore Society.
- _____ (1965). The Forms of Folklore. Journal of American Folklore.
- Berg. B. (2001). Qualitative Research Methods For the Social Sciences. California State University. Long Beach. Best. J.
- Ben Amos. D. (1975). "Folklore in African Society," in Research in African Literature.
- Birhanu Matthewos (1999). Fundamentals of Literature. Addis Abeba. Addis Abeba University Press.
- Blank Trevor, J. (2013). The Last Lough: Folk Humor, Celebrity Culture, and Mass Mediated Disasters in Digital Age. Madison. WI: Wisconsin Press.

- Dastaa Dassaaleny (2002). Bu'uura Qorannoo. Yuunivarsitii Finfinnee. Dhaabbata Maxxaansaa Boolee.
- Dorson M. (1972). Folklore and Folk Life Studies. An Introduction. The University of Chicago Press.
- Encyclopedia America (1995). Vol.11. USA. Glolier Incorporated.
- Fekade Azeze (1991). Yesineqal Memriya. Institute For International Cooperation of The Jarmen Adult Education Association.
- Finnegan R. (1970). Oral Literature of Africa. Open Book Publishers CTC Ltd.
- _____.(1992). An Introduction to Oral Poetry. Its Nature, Significance and Context. Indiana University Press.
- Georges R.A. and Michael Owen J. (1995). Folklore: An Introduction. Indiana University Press.
- Goldstein. K. (1964). A Guide For Field Workers in Folklore. American Folklore Society.
- _____. (2009). Learning How to Ask: A Sociolinguistics Appraisal of the Role of the Interview in Social Science Research. Cambridge University Press.
- Isaacs Alan (1981). The Macmillan Encyclopedia. USA. Laurence Ward Association LTD.
- J.A. Simpson And E.S.E. Weiner (1989). The 21st Century Webster's International Encyclopedia. The Oxford English Dictionary Vol. IV. Clarendon Press: Oxford
- Jaatanii Diida (2015). Jaarraa: Haaromsa Aadaafi Seenaa Booranaa. Kitaaba Lammeessoo. Zak Print: Hawaasaa
- Jilee Goobanaa (2012). Qabiyyee Tapha Ijoollee Oromoo Gujii: Aanaa Bulee Horaa Godina Booranaa

- Kaplan Merrill (2013). Tradition in the Twenty-First Century: Locating the Role of The Past in the Present. Logan, UT: Utah State University Press.
- Kim. S. G. (1961). Family Stories and Sayings. In Publications of Texas Folklore Society. Vol. XXX.
- Lachiisaa Biruu (2011). Haala Dhiyeenya Qabiyyee Tapha Ijoollee: Godina Shawaa Lixaa Aanaa Jalduu. Kan hinmaxxanfamiin.
- Lindon, J. (2001). Understanding Children Play. Nelson Thorne's.
- Luba Dafaam Jamoo (1974). Aadaa Oromoo Wallaggaa. Mana Maxxansaa Senteraal.
- Margaret. R. (1997). Family Folklore. In Folklore an Encyclopedia of Belief, Custom, Tales, Music, and Art. Ed. Thomas Green. California/ABC-CLID
- Marzolph (1978). What Is Folklore Good For? Indiana University Press.
- Masfiin Tashoomaa (1995). "Tapha Ijoollee" Wiirtuu Barruulee Qormaataa Afaan Oromoo. Jildii. 7. Biiroo Aadaafi Turizimii Oromiyaa. Gumii Qormaata Afaan Oromoo.
- Meching Joy in Fekede Azeze (2003). Reader for Etl: Folklore. Department of Ethiopian Language and Literature MA. In Ethiopian Literature and Folklore.
- Melakneh Mengistu (2006). Fundamental of Literature For Collage. Addis Abeba: Commercial Printing Enterprise.
- Merton, A. (1965). "What Is Folklore?" In Alan Dundes (ed). The Study of Folklore. Berkeley: University Of California.
- Murphy, William P. (1978). Oral Literature. Annual Review.
- Namarraa Bashaa (2007). Qaacceessa Tapha Ijoollee Aanaa Boojjii Birmajii. Kan hinmaxxanfamiin.
- Okpewho. I. (1992). African Oral Literature. Bloomington: Indiana University Press.

- Oring, E. (1986). *Folk Group and Folklore Genres: An Introduction*. Longman Utah State University.
- Philip. M. And Kwessi Yonkah (2004). *African Folklore an Encyclopedia*. New York.
- Polly. S. (2008). "Karen Baldwin (1943-2007)." In *Journal of American Folklore*. Vol.121.
- Population and housing census of Ethiopia (1994). Results for Oromia region vol.1 Part 1
 _____ (2007). Results for Oromia region vol.1
- Rubenstein. J. (2011). *The Cock Cultural Landscape*. Upper Saddle River, NJ: Pearson Education, Inc.
- Sahilu Kidane (2002). *Borena Folktale*. Published by HAN Publishing: London UK
- Sierra. J. and Kaminski. R. (1995). *Children Traditional Games*.
- Sims, Marth, et.al (2009). *Living Folklore*. Logan, Utah: Utah State University Press.
- Sims. M. And Stephen. N. (2005). *Living Folklore: An Introduction to Study of Peoples and Their Tradition*. Utah State University Press.
- Solomon Areaya (2004). *Qualitative Research: Beyond a Number Game*. Institute of Educational Research Flambeau. Addis Abeba University Vol.aa No.2
- Spradley.J.P. (1979). *The Ethnographic Interview*. New York: Holt, Rinehart & Winston.
- Steven. A. (1976). *Concise Oxford English Dictionary*. Oxford University Press.
- Steven. J. et.al (1993). *A Celebration of American Family Folklore: Tales and Traditional From the Smithsonian Collection*. Cambridge/Yellow
- Tadesse Jaleta (2011). *Children as Interpreters of Culture: Producing Meaning from Folk Tales*. In Southern Ethiopia. Indiana University Press.

Tadesse Jaleta And Simonesen (2014). The Role of Oromo Speaking Children in The Story Telling Tradition in Ethiopia. Journal of American Folklore Vol.45.No.2 Indiana University Press.

Toelk. B. (2003). The Anguish of Snails. Utah State University Press.

Wendy. R. (1991). The Use of Folklore in Revitalization Movements. Taylor and Francis Ltd.

Wiirtuu Jildii. 7.(1995). Barruulee Qormaata Waaltina Afaan Oromoo. Finfinnee: Biiroo Aadaafi Turizimii Oromiyaa.

_____Jildii. 8. (1999). Barruulee Qormaata Waaltina Afaan Oromoo. Finfinnee: Biiroo Aadaafi Turizimii Oromiyaa.

Zerihuun Asfaaw (1992). Yesinee Tsihuuf Meseretawiyaan: Addis Abeba Benigdi Maattemiyaa Beet Dirijjit Yetaatteme.

Zewudee Taaddasaa (2001). Gosoota Afoola Afaan Oromoo. Dhaabbata Qunnamtii Barnootaa. Ministeera Barnootaa. Finfinnee.

Zoltaan .D.(2007). Research Medhod in Applied Linguistics. Quantative, Qualitative and Mixed Methodologies. Oxford: Oxford University Press.

Toora Interneetii

<http://www.health of children.com>

<http://www.online nevad.org/articles/folk-group>

<http://www.borena.net/index.html>

<http://www.beekaangulummaa.org/index.php/author/beekaan/2016/05/05kuulaajiloo>
xachee gubbisa maqbaasa

<http://www.csa.gov.et/index.com>

<https://en.m.wikipedia.org/wiki/talk:gadaa>

Dabalee A

Yuunivarsitii Finfinnee Kolleejjii Namooma, Qo'annoo Afaanota,

Joornaalizimiifi Qunnaamtiitti, Muummee Afaan Oromoo, Ogbaruufi Fookloorii

Afgaaffii

Kabajamoo obboloota, abbootaafi harmooli koo, duraan dursee gaaffii afaani ani isiniif dhiheessuuf akka naaf eeyyamtaan kabaajaan isiin gaafadha.

Kaayyoon gaaffii kanaa dhimmoota tapha ijoolleen walqabataanirratti odeeffannoo sassaabachuuf waan ta'eef, muuxannoo tapha ijoolleen walqabatee qabdaan hunda osoo hinqusatiin yoo naaf kennitaan bu'aan qorannoo kanaa olaanaa ta'a.

1. Akka hawaasa naannoo kanatti tapha ijoollee jedhamuun kanneen beekamaan maal faadha?
2. Taphni ijoollee kun ijoolleef faayidaa maalii qaba?
3. Gosoonni tapha ijoollee gaaffii 1^{ffaa} jalatti ibsaman kun yeroo(waqtilee) armaan gadi keessa isa kami keessatti taphatamu?
  - 3.1. Kan yeroo Birraa(Hagayyaa) taphataman.
  - 3.2. Kan yeroo Bonaa taphataman.
  - 3.4. Kan yeroo Arfaasaa(Gannaa) taphataman.
  - 3.4. Kan yeroo Gannaa(Adoolessaa) taphataman.
  - 3.5. Kan Halkaan taphatamaan.
  - 3.6. Yeroo adda addaa (yeroo ayyaanaa, sirna adda addaa) kan taphatamaan.
4. Taphoonni kunneen eessatti taphatamu?
  - 4.1. Ollaa hiriyyoota isaanii deemuun.
  - 4.2. Mana dhuunfaa isaanitti.
  - 4.3. Mana barumsaatti
  - 4.4. lafa tikaafi lafa waaree horiitti.
  - 4.5. Galgala yeroo waarii
5. Taphoonni ijoollee kun meeshaalee akkamiin deeggaramuun taphatamuu?
6. Adeemsi taphni ijoollee ittiin taphatamaan kun maal fakkaata?

- 6.1. Hirmaachisaan taphichaa gaheen isaa maali?
- 6.2. Hirmaattonni seera taphichaa eeguun akkamiin taphatu?
- 6.3. Kan mo'ame maal ta'a? Kan seera cabse hoo?
- 6.4. Taphoonni ijoollee dhiiraan taphatamaan maalfaadha? Maaliif?
- 6.5. Taphoonni ijoollee shamarraani qofaan taphataman maalfaadha? Maaliif?
- 6.6. Taphoonni ijoolleen dhiiraafi shamarraani walmakuun taphatan maal fa'i?
Maaliif?

Dabalee B

Yuunivarsitii Finfinnee Kolleejjii Namooma, Qo'annoo Afaanota,

Joornaalizimiifi Qunnaamtiitti, Muummee Afaan Oromoo, Ogbaruufi Fookloorii

Gabatee qabxii daawwannaa

La.	Wantootaa daawwatamaan	Deebii
1	Taphni ijoollee meeshaa akkamiin deeggarumuun taphatama?	
2	Taphoonni ijoollee kun akkamiin qophaa'u?	
3	Taphoonni ijoollee kun seera akkamii hordofu?	
	Naanna'ani dhaabachuufi naanna'ani taa'uu	
	Hiriira galani dhaabachuu	
	Hiriira galani taa'uu	
	Dhuunfaafi gareen kan taphataan	
4	Haala hurruubummaa isaani ilaalchise, akkamitti hurruubamu?	
	Duraatti fiiguun?	
	Duubaatti fiiguun?	
	Duraafi duubaatti fiiguun?	
	Olxullubuun?	
	Meeshaan deeggaramuun?	
	Bifa gaaffiifi deebiin?	
	Jecha afaaniin himamuun?	
	Jechaafi gochaan kan taphataman?	
5	Tapha ijoollee eenyufaatu itti hirmaata?	
	Shamarraan qofaan kan taphataman?	
	Dhhira qofaan kan taphataman?	
	Saala lachuun kan taphatamaan?	
6	Yoomessa taphni ijoollee itti taphataman	
	Yeroo arfaasaa(gannaa) kan taphatamaan	
	Yeroo birraa(hagayyaa) kan taphatamaan	
	Yeroo bonaa kan taphatamaan	
	Yeroo gannaa(adoolessaa) kan taphatamaan	

Dabalee C

Gabatee Odeefkennitoota

Lakk	Maqaa	Saala	Umrii	Gahee hojii
1	Abduuba Diidaa	Dhi	39	Barsiisaa
2	Baggajjaa Mudaa	Dhi	23	Barataa
3	Bantee Bobboo	Dhi	57	Qotee bulaa
4	Bokkawoo Qancoorroo	Du	24	Barattuu
5	Boruu Taarii	Dhi	47	Qonnaan bulaa
6	Dhaddacha Diidaa	Dhi	28	Qonnaan bulaa
7	Diida Dhibaa	Dhi	39	Qonnaan bulaa
8	Diqqaa Duubaa	Dhi	36	Barsiisaa
9	Galgaloo Jaarraa	Dhi	45	Hogganaa B/A/T
10	Galma Qancoorroo	Dhi	42	Qonnaan bulaa
11	Galma Taadhii	Dhi	35	Qonnaan bulaa
12	Gufuu Baggajjaa	Dhi	38	Hojjataa
13	Guyyoo Bonayyaa	Dhi	41	Barsiisaa
14	Jaarsoo Moluu	Dhi	29	Barataa
15	Jaatanii Duubaa	Dhi	40	Hojjataa
16	Kushuu Boruu	Du	37	Qonnaan bultuu
17	Liibaana Shadhaa	Dhi	35	Qonnaan bulaa
18	Salamoon Biraanuu	Dhi	25	Qonnaan bulaa
19	Taadhii Jaarsoo	Dhi	39	Qonnaan bulaa
20	Taamunii Muddaa	Dhi	32	Barsiisaa

Waraqaa Mirkaneeffannaa

Ani qorataan maqaafi mallattoon koo armaan gadiitti eerame, qorannoon kun hojii koo

ta'uu isaafi kanaan dura yuunivarsitii kamiyyuu keessatti qorannoo eebbaaf

hindhihaannee ta'uu isaa, akkasumas, wabiileen qorannoo kanaaf dubbise haala seera

qabeessa ta'een fudhadhe, wabii keessatti kaa'uu koo nan mirkaneessa.

Maqaa _____

Mallattoo _____

Guyyaa _____